

Истиқлол қаҳрамонлари

Вадуд МАҲМУД

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

ТОШКЕНТ
«МАЪНАВИЯТ»
2007

Ушбу китобда 20-йиллар адабий танқидчилиги тарихида ўзига хос мавқега эга бўлган мунаққид Вадуд Махмуднинг адабиётшунослик, публицистик ва айрим бадиий асарларидан намуналар жамланган. В. Махмуднинг ижоди адабий танқидчилик тарихининг муайян даврини, хусусан, Чўлпон ва Фитратдек забардаст ижодкорлар тўғрисидаги дастлабки адабий-танқидий фикрларни тасаввур қилиш жиҳатидан ҳам муҳимдир.

Китоб адабиётшунос тадқиқотчилар ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Такризчилар: академик **Бахтиёр Назаров**;
филология фанлари доктори, профессор **Абдуғафур Расулов**.

Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, луғат ва изоҳлар муаллифи филологая фанлари доктори **Баходир Каримов**.

МУНАҚҚИД ҲАҚИДА СЎЗ

XX аср биринчи чорагидаги Туркистон маданий ҳаётига фидойи зиёлиларнинг улуғ хизматлари кўрк бағишлаб туради. Вадуд Махмуд шу авлоднинг бир вакилидир.

Вадуд Махмуд 1898 йилда Самарқанд округининг Юқори Дарғам туманига қарашли Тайлоқ қишлоғида таваллуд топган. Отаси Махмуд Пирмуҳаммад имом бўлган (1905 йили вафот этган). Онаси Анбара (1934 йили вафот этган) эса уйда болалари тарбияси билан шуғулланган. В. Махмуд дастлаб Самарқандда Абдуқодир Шақурий мактабида, сўнгра Уфадаги Олия мадрасасида (1917-1918), Самарқанд педкурсида (1918), Москвадаги В. Брюсов номли Олий Адабиёт институтида (1925-1926) таҳсил олган. Тошкентдаги САГУнинг иқтисод факультетига (1923 й.) эркин тингловчи сифатида қатнаган. Айна чоғда, В. Махмуд 1919—1925 йиллар орасида ўқитувчилик ҳам қилган, Самарқанд ва Жиззах шаҳарларида маориф бошқаруви соҳасида фаолият кўрсатган.

1926-1927 йиллари «Маориф ва ўқитувчи» журналида муҳаррир ёрдамчиси, 1926-1929 йилларда ТажГИЗда таржимон ва дарсликлар тузувчи бўлиб ишлаган.

У 1930 йили шўро тузумига қарши тарғиботчиликда айбланиб қамоққа олинади, учлик кўмитасининг қарори билан уч йилга қамалади. Қатағон даври тухматларига дуч келган В. Махмуд Архангельск вилояти Каргопольлага қамоқхонасида 1937 йил 18 августидан 1954 йил 26 январигача ҳибсда сақланади. 1960 йилда тўла оқланади.

В. Махмуд фаолиятининг маълум бир қисми Тожикистон Республикаси ФА Рудакий

номидаги Тил ва адабиёт институти билан боғлиқ. Шу даргоҳда илмий ходим бўлиб ишлаган В. Махмуд «Фарҳанги забони тожики»ни тузишда қатнашади, мумтоз шарқ шеърляти тадқиқи билан шуғулланади, хотиралар ёзади. 1976 йилда вафот этган.

Адабиёт майдонига Самарқанд адабий муҳити орқали 20-йиллар арафасида кириб келган Вадуд Махмуд бу жараёнга жуда фаол аралашади. Махмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шакурий, Васлий, Сидциқий Ажзий, Садриддин Айний, Ҳожи Муин, Абдурауф Фитрат ва Тамхид Самарқандий сингари муҳаррир, шоир ва муаллимлар муҳитида тарбия топади, таълим олади, шаклланади. Унинг адабий-танқидий, публицистик мақолалари «Камбағаллар товуши», «Зарафшон», «Туркистон», «Инқилоб», «Маориф ва ўқитғувчи», «Ер юзи» каби газета ва журналларда «Вов», «В.М.», «Вадуд Махмудий», «Вадуд Махмуд ўғли» каби имзолар билан мунтазам нашр қилиниб турган. В. Махмуд мумтоз шарқ адабиёти намояндalари, мавжуд адабий жараён хусусида «Чўлпоннинг «Булоқлар»и» (1923), «Ҳинд ихтилолчилари» (1923), «Турк шоири Ажзий» (1924), «Адабий танқидга бир назар» (1924), «Алишер Навоий» (1925), «Фузулий Бағдодий» (1925) каби қатор қимматли мақолалар ёзган.

Вадуд Махмуд билимдонлиги, теран фикрлиги учун 1917 йилги ўзгаришдан сўнг янги ҳокимият муассасаларига жалб этилади. Аниқроғи, Самарқанд вилояти маориф бўлимининг мудирини вазифасида хизмат қилади. Бу даврда у «Болалар тарбияси», «Маориф ишлари», «Мактабларда аҳвол», «Маорифимиз», «Мажбурий ўқиш» сингари ўнлаб мақолалар ёзади. Айрим ҳолатларда унинг муайян эътиқод заминидa шаклланган ижтимоий-сиёсий қарашлари ва адабий-эстетик тушунчалари совет ҳукумати мафқурасига тўла мос келмайди. Баъзан ён бериб, муроса қилади; баъзида олқиш эшитади ёки танқид қилинади. 1927 йил 4-5 октябрь кунлари Самарқандда бўлиб ўтган Ўзбекистон маданиятчиларининг иккинчи қурултойида мажлис залидан «тескаричи», «чўлпонлар маддоҳи» сифатида ҳайдаб чиқарилади.

Вадуд Махмуд хилма-хил жанр ва мавзуларда асарлар ёзган бўлса-да, 20-йиллар адабий жараёнида, асосан, мунаққид-адабиётшунос сифатида танилган.

Вадуд Махмуд адабий-танқидий мақолаларида асарнинг ғоя ва мазмунига эмас, аввало, унинг нафислиги ва нозик ясаишларига, яъни бадиийлиги, шакли, услуби ва тилига эътиборни қаратади. Шунга мувофиқ талаби ҳам ниҳоятда юксак бўлган. Шеърдаги мусиқий оҳанг, руҳий юксалиш, чуқур дard ва санъаткорона мукамалликни қадрлайди.

В. Махмуд табиатидаги жўшқинлик, мақолаларидаги изчиллик, илмий холислик ижод аҳлининг эътиборини тортди. Замондошлари унинг бу фазилатларини ижобий баҳоладилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўз вақтида Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирийларга холис ва тўғри баҳо берган қаламкашлардан бири ҳам Вадуд Махмуд эди. «Ўзбек адабиётининг насри тилини эндигина янгилаб келаётган Фитрат билан ишини кўпдан бошлаб эндигина майдонга отишга муваффақ бўлган А. Қодирийдан бошқа ҳеч бир нимага молик эмасдур. Шеърда бўлса, Чўлпондан бошқа тилга оларлик ва ишини кўрсата олгон кишимиз йўқдур. Бунингда камчиликлари ҳали жуда кўпдур». Бундай кескин айтилган фикрлар кўпгина ижодкорларнинг, сўнгра тадқиқотчиларнинг безовталанишига сабаб бўлди.

Биз кузатган илмий адабиётлардан бир нарса аён бўлдики, Вадуд Махмуд ижодига мурожаат қилган олимлар, унинг адабиётга қарашини кузатган талқинчиларнинг деярли барчаси мазкур «Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз» номли мақолага эътибор қаратганлар. Бунинг ажабланарлик жойи ҳам йўқ. Чунки ундан замонавий материалистик, марксча-ленинча танқидга «ёт», «илмоқли» жумлаларни, адабий талқинларни топиш осон эди. Гап бундай: Вадуд Махмуд мақоласида мавзуни қадимдан бошлайди, мумтоз адабиётнинг хусусиятлари устида тўхтайдди. Айниқса, унинг тасаввуф фалсафаси билан узвий боғлиқлигини, ўша фалсафий фикрлар асосида санъатнинг олий намунаси даражасига етганлигини таъкидлайди. Янги адабиётнинг пайдо бўлиш жараёни, шакл ва мазмун, ижодкор ва жамият, шеър техникаси, умуман, гўзал санъат тўғрисидаги ўз қарашларини баён қилади. Бизнингча,

Вадуд Махмуд 20-йиллардаёқ замонавий адабиётдан юксак бадиийликни, шакл ва мазмундаги мукамалликни талаб қилгани ҳолда кўҳна адабиётимиз таҳлилини ҳам энг тўғри илмий йўналишга бошлаган кишилардан биридир: «Бизда шеърнинг икки жабҳаси бордир. Чунки ишқимиз икки жабҳалидир: ҳақиқий, мажозий.

Ҳақиқий ишқ - руҳи умумга хулул дардидирки, энг юксак ва орифий амалдир.

Мажозий ишқ эса оддий нафсоний эҳтиросдирки, умумий, табиий бир майлдир.

Кўруладирки, бу икки турли ишқ ҳам мабдаи ва ҳам ғоя эътибори билан ҳаётий ва инсонийдир. Чунки инсон бир мавжуд ва ҳам шуурлик бир мавжуд бўлғони сифати билан ўзининг яратилишини ва яшашининг ғоясини тушунмак ва билмак истайдир. Табиий бир махлуқ бўлиши эътибори билан эса жисмоний эҳтирос ва ҳавасларга ҳам боғланғондир.

Бу икки майлким, натижада икки «ишқ»ни вужудга келтирди, икки «шеърӣй жабҳа»ни ҳам майдонга отди. Бирида «ҳақиқий ишқ» тараннум этилди, иккинчисида эса «мажозий ишқ» рақслари ўйналди¹. «Махбуб ул-қулуб»да ишқ учга - ҳақиқий, мажозий ва нафсонийга ажратилади. Ишқнинг адабиётдаги талқинида Алишер Навоӣй мулоҳазаси энг тўғри мезон сифатида олинадиган бўлса ҳам, мақола муаллифи мажозий ишққа нафсоний ишқни кўшиб изоҳлаётгани аён. Аслида «шарӣий никоҳ» билан яқунланадиган нафсоний ишқ билан «алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ» орасидаги фарқ каттадир. Аммо шуниси таҳсинга сазоворки, В. Махмуд ўз мақоласида «ҳақиқий ишқ»ни қуйлаган шоирлар сифатида «туркда «Ҳикмат» соҳиби Яссавӣй, «Лисон ут-тайр» нозими Навоӣй, «Лайли-Мажнун» муаллифи Фузулий, «Мабдаи нур» эгаси Машраб, илоҳӣй шеърлар эгаси Ошиқ Пошшо, илоҳӣй тараннумлар соҳиби Амирийларни намуна қилиб кўрсатган эди. Номлари зикр қилинган шахслар, шубҳасиз, «юксак ғоя ва фикр эга»ларидир. Мақолада муаллиф биринчидан энг улуғ сиймолар бўлмиш «ҳақиқий ишқ» соҳиблари номлари эслатилган асарларига нисбатан тўғри ажратиб беради, иккинчидан, мумтоз адабиёт намоянадалари ижодига ислом ва тасаввуф фалсафаси назари билан қарайди. Таассуфки, адабиётшуносликдаги бу йўналишни давом эттириш жуда катта сиёсий тўсиқларга дуч келди. «Вадудона», «идеалистик» талқинларга қарама-қарши ўлароқ «майдонда жавлон уришга фақат марксист танқидчи ҳақли» бўлиб, ҳар қандай бадиӣй асарни қўпроқ сиёсий-ғоявий тарафдангина текшириш бошлаб юборилган эди.

20-йилларда ўзбек адабиётшунослиги, адабий танқиди янгича шаклланиш жараёнини бошидан кечираётган эди. Ҳар қайси ҳавасманд адабиётшунос ёки мунаққид ўз таъбига маъқул бўлган фалсафӣй назарияларга, бирон олим ёки ёзувчи тажрибаларига таянар эди.

Вадуд Махмуд эса ижодкор дунёқарашига, ислом ва тасаввуф фалсафасига, бадиӣй асарлардаги тил ва услубга, шунингдек, адабиётнинг гўзаллиги ва ясаилишига, нафосатни юзага келтирувчи, инсон қалбини завқлантирувчи унсурларга эътиборини қаратди. Маълум даражада жаҳон адабиётининг тажрибаларига таянди, улардаги фикрий юксакликка ҳавас қилди. Шунинг учун бўлса керак, у ўз мақолаларида Р.Тагор, М.Ганди, Э.По сингари машҳур кишиларнинг номларини кўп тилга олади. Назарий қарашларини асослашда, айниқса, америкалик машҳур адиб ва шоир Эдгар Понинг ижодий тажрибаларидан унумли фойдаланганлиги сезилиб туради. Мунаққид унинг «Тайна творчества» («Ижод сирӣ») номли ижодий тажрибалари асосида ёзилган мақоласини муфассал таҳлил қилиб чиқади. Мақолада Э.По «Қарға» номли достонининг ёзилиш тарихи, бадиӣй асар яратиш учун биргина илҳомнинг ўзи кифоя қилмаслигини, мавзу танлай олган тақдирда ҳам тасвирлаш услублари устида узоқ бош қотиришга тўғри келишини ипидан игнасиғача батафсил ҳикоя қилади. Қолаверса, бадиӣй асар ўқувчи кўнглига хуш ёқиши, руҳини юксалтириши лозим. «Шеърда таъсир асосан гўзаллик воситаси билан бериладир. Гўзаллик ва гўзал нарсаларни ҳис этганда инсон руҳи юксаладир»². Америкалик адибнинг бу ёрқин фикри мунаққиднинг нозик дидига мос келади. У 20-йиллар

¹ В. Махмуд. Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз. «Маориф ва ўқитғувчи», 1925, 5-6, 7-8-сонлар.

² В. Махмуд. Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз. «Маориф ва ўқитғувчи», 1925, 5-8-сонлар.

Ўзбек шеърлятидаги мавзу ва шакл мутаносиблигига, вазн ва оҳанг уйғунлигига, мисраларнинг тузилишидаги силликликка, умуман, шеър техникасига эътибор бера туриб ёзади: «Айта оламизким, шоирларимиз ва шоир бўлғувчиларимизнинг энг катта аҳамиятсиз қарағон ва диққат қилмағон нуқталари шундадир.

Уларнинг мавзулари билан олғон шакллари, қабул қилғон вазн ва оҳанглари, сўз тузишларининг алоқаси йўқ ҳукмидадир. Бу робиталарни эски шеърга уста Фитрат ва янги шеъримизнинг биринчи намояндаси Чўлпоннинг оз-моз риоя қилғонини кўрамиз». Сўнгра ўзбек назмидаги янада силлиқ ва гўзалроқ нуқталарни ёш шоирларга ибрат қилиб кўрсатиш, фикрларини далиллаш ва уларни жаҳон адабиётининг номдор вакили Э. По асарига солиштириш ниятида «шарқ — турк адабиётининг иккинчи олтин даври бошлиғи бўлғон Умархон» шеърларига мурожаат этади. Амирийнинг «Етар» радифли ғазалидан парча келтириб, унинг тил ва услубда силлиқлигини, тасаввуфона юксак илоҳий руҳини уқтиради; ғазални Э. По достони мавзуси билан муқояса қилади. Э. По асари — қайғули достон, яъни мавзуси бир аёл ўлимининг тасвири билан чекланади. Амирийда эса «тасаввуфнинг энг юксак нуқтаси бўлғон руҳга фано бўлиш, қуюлиш, коинот руҳи бирлан бирлашиш мавзудир.

Мавзу орасидаги тафовутни кўрингиз, Умархоннинг ҳам қайғуси, ҳасрати бор; лекин «бир хотуннинг ўлими учун» эмас, коинотнинг умумий руҳига қуюлиш ҳасратидир. Кўрингиз, мавзу нақадар буюк ва нақадар олийдир»³.

Сўнгра мунаққид Амирийнинг санъаткорлик маҳорати сири нимада, деган саволни қўяди. Жавоб тарзида гап тузишини, оҳангдор ва жозибали сўзларни, «ҳарфларнинг садо бературғон, титрайтурғон»ларини танлаб, юксак илоҳий туйғулар ифодаси учун хизмат қилдирганини кўрсатади. Шунингдек, Алишер Навоийнинг санъаткорлик маҳоратига ҳам алоҳида диққатни қаратади ва уни марказий мавзуга боғлайди: «Кўрингиз Навоий нима қилғон? Мажнуннинг ғами тасвирида:

*Кўнгулга ўгулди кўҳи авдуҳ,
Авдуҳи йиғилди кўҳ то кўҳ.*

Шу байтда «ў» товушининг ўгултиси, «г»нинг гумбирлаши, «х»нинг сочилиб кетиши ва бу товушларнинг такрори ҳақиқатан тоғнинг йиқилиб, сочилиб, майдаланиб кетишига, дараларнинг тўлиб, бақириб кетишига ўхшамайдирми?»

Ғарб адабиётшунослигида мисрадаги товушларнинг уйғунлиги «аллитерация», қадим шарқ адабиёт илмида эса «тавзий» термини билан юритилади. Юқоридаги мисралар ана шу бадий санъат асосида талқин этилгандир. Улар адабиётнинг нафислигини, мисралар сеҳрини, сўз руҳияти ва кудратини ҳис қилган адабиётшунос қаламдангина тўкилиши мумкин. Бадий асарларнинг эстетик таҳлили учун Вадуд Махмудда етарлича назарий билим борлигини, гўзал манзараларни, ҳақиқий санъат намуналарини вужудга келтирувчи бадиият унсурларидан хабардор эканлигини шу факт ҳам исботлаб турибди»⁴.

Хуллас, Чўлпон ва Фитратлар қораланаётган замонларда уларнинг маслакдошларини изловчилар ҳам, мутасаввуф шоирларни улуғлаган тадқиқотчини айблашни истовчилар ҳам Вадуд Махмуднинг ана шу «Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз» мақоласига мурожаат қилишди. Юқорида мақоланинг холис илмий талқинига омухта ҳолатда кўриб ўтилганидек, ҳар қайси олим ундан илмдаги ўз ўрнига мослаб кўчирмалар олди. Ўринли-ўринсиз танқид қидди. Тўғри, мақоланинг айрим жойларида баҳсли масалалар ёки мунаққиднинг илмий услуги билан боғлиқ ғализликлар бўлиши мумкин. Шунга қарамай, мақола 20-йилларда шаклланаётган ўзбек адабий танқидчилиги, изланувчан муаллиф ижодининг принципиал асослари, мунаққиднинг

³ Турсунқул. Сиддикий тўғрисида мулоҳазаларим. «Маориф ва ўқитғувчи», 1928, 3-сон.

⁴ Махмуд. Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз. «Маориф ва ўқитғувчи», 1925, 5-8-сонлар.

ўзига хос адабий қарашлари ва илмий-эстетик тафаккур тарзи юзасидан муайян хулосалар бериши мумкин.

Вадуд Махмуднинг жадид адабиётининг йирик намояндаларидан бири Сиддиқий Ажзий ҳақидаги «Турк шоири Ажзий» номли мақоласи 20-йиллар ўзбек адабий танқидчилигида муҳим ўрин тутди.

Мунаққид ушбу тадқиқотида шоир шеърларидаги образларга, ўхшатиш ва анъанавий рамзларга катта эътибор беради. Ажзий шеърларидаги «ҳижрон, бахт, рухсор, ишқ, ҳусн, ҳол, хатт» сингари рамзларнинг эски адабиётдаги маънолардан фарқли тарзда ижтимоий маъно касб этганини айтади. Улар илоҳ васфи учун эмас, реал заминдаги гўзал қиз латофатининг тавсифи учун ҳам эмас, балки халқ, миллат сийрат ва сувратини гавдалантириш учун қўлланганлигини кўрсатиб беради.

Шарқ классик адабиётида маҳбуба ва маъшуқаларнинг юз ва яноқлари гулга ўхшатилади. Шоирнинг куйидаги байтига эътибор берайлик:

*Бу гулшан саҳнида гул яфроғи ранги гумон этманг,
Қизормиши хуни ноҳақ рангидин хоки ватандир - бу!*

Бу байтдаги гулнинг қизил ранги боғларга файз киритиб турган гулдан фарқли, ёрнинг қизил юзи ва қизил дудоғи ўхшатмасидан ҳам анча узоқ. Шоирнинг кўзи олдида қизариб ётган «гулшан» — Ватан тупроғидир. Бир Ватан тупроғики, ноҳақлик, жабр-зулм дастидан қизарган, қизил гул рангини олган, қип-қизил қонга бўялган Ватан тупроғидир. Шоирнинг бундай тасвирига ижтимоий муҳитдаги тенгсизлик, адолатсизлик сабабчи. Кундалик ҳаётдаги бўлиб турган ноҳақликлари, жабр-зулмларининг кучайиши сабабчидир.

1922 йили «Қизил байроқ» газетасининг бир неча сонидида «Озиёлик» деган шартли имзо остида чиққан «Оғизда эмас, амалда бўлсин» номли мақолада шундай фикрлар бор: «Эски идора ерлик халқни ёт кўриш баробарида сағир ҳисоблаб, васийлик қилишни ўз устига олган эди. Ажал сайёди у бечорага ўз жомидан ажал шарбатини ичирди.

Ўзгаришдан кейин яна бизни «тарбия» қилиш учун васий бўлгувчилар топилди. Лекин сўнгги вақтда гирифтор бўлгон васийларимиз ҳам, ўтган марҳум васийларимиз каби бизга васийи мутлоқ бўлиб, муқаддиратимизни ўз қўлларида тутиб келмоқдалар. Русия ўзгариши бўлгон 1917 йил эди, ҳозир ўзгаришнинг 1922 йилида турибмиз. Шу муддатда биз «сағир»лар ҳақида «васийларимиз» томонидан озми тааррузлар бўлди?

Сағир болаларнинг иши йиғидир; биз йиғладик. Бизни овутиш йўлини берган васийларимиз, бизни ҳақимиз бўлгон семиз сигирларнинг сутидан баҳрасиз қилди, куруқ эмизукни оғзимизга соддилар. Илгариги васийларимиз биз сағирларни «сиз ёт, бегона болаларсиз» деб эмизук берганда, ўзгаришдан кейинги васийларимиз бизнинг пешонамизни силаб «бечора, бенаво етимларим, сиздан байналмилалчи васий отангиз айлансин» деб кўнглимизни синдирмасдан овутиб келадилар»⁵.

Бераҳм золимларнинг қонли панжалари остида зулм чекаётган ўлкага қарата шоир Чўлпон бир шеърида «Нега сенинг қалин товшинг «кет» демайди уларга?», «Нега тагин танларингда қамчиларнинг кулиши?» дея сўроқли хитоблар қилади; азоб-уқубатларни кун сайин авжига миндираётган «афандилар»га қарата «Кўзғалиш» (1922 й.) номли шеърида шундай дейди:

*Эй! Сен мени ҳақир кўрган, тубан деган афанди!
Эй! Устимда бир умрга хўжа бўлмоқ истаган,
Эй! Бўйнимга кишан солиб, ҳалокатта судраган,*

⁵ Озиёлик. Оғизда эмас амалда бўлсин. «Қизил байроқ», 1922, 11 август.

Кўзларингни заҳарлатиб ўйнатмагил, бас энди!

Чўлпоннинг бундай тиниқ сатрларидан жой олган изтиробли ҳислар оқимини «Йўл эсдаликлари», «Вайроналар орасида», «Қутурган мустамлакачилар» сингари асарларида ҳам кузатиш мумкин.

Ажзий қип-қизил қонга беланган тупроқ деб бадийий услубда ифодалаётган, «Озиёлик» ва Чўлпон қалбини безовта қилган бундай нохуш аҳвол билан Вадуд Махмуднинг ўзи ҳам тўкнаш келади. Қолаверса, Ажзий билан В. Махмуднинг ижтимоий дунёқараши деярли бир хилдир. Унинг «Мустамлакачилик ўз йўлида» номли мақоласи айнан шу мазмунда диққатга сазовордир. Мақолада ўша даврнинг кун тартибидаги энг долзарб муаммолар таҳлилга тортилган.

Вадуд Махмуд Ажзий шеърларини «Ажзийнинг ижтимоий фикри» бўлимида унинг ўзини ҳам қийнаган ана шу ижтимоий муаммоларга уйғун тарзда таҳлил қилади. Ижтимоий ҳаётдаги воқеликларнинг шоир ижодида инъикос этиши хусусида тўхталиб: «У ҳар вақт элнинг қонли панжалар остида қолишидан зорланадир, ҳар томонга қараса, шуни кўрадир, ҳар воқеадан шуни истихрож этадир», деб ёзади⁶.

Ажзий ички оламидаги замонага нисбатан норозилик туйғулари, жамиятни ислоҳ этиш кайфияти анъанавий образларни янгича маънода қўллаш мажбуриятини юзага келтиради. Шунга биноан у юддузларни эл бағрига отилган тошга, булутни маърифат нурларини тўсувчи деворга, қизил лолани қип-қизил қонга менгзатади. Вадуд Махмуд ўз мақоласида С.Ажзий назарда тутган «миллат» тушунчасига ҳам алоҳида изоҳ бериб ўтишни маъқул топади. «Биз Ажзийнинг «миллат» деган тарзи талаққийсидан англаймизким, бу кундаги тарзи истеъмолидан бошқа бир маъно берадур, унингча, «ислом» бир миллатдир, ҳар бир «мусулмон» ўз миллатининг бир аъзосидир. Бу тарзи талаққий ёлғуз Ажзийда эмас, бу даврда яшаган кўб кишиларда кўриладир»⁷.

«Миллат тақдири» - бу сўз бирикмаси шоирни ҳам, талқинчини ҳам бефарқ қолдирмади. Сиддиқий Ажзий миллат қисматини ўйлаб, ижодий-амалий юмушларга берилди, мактаб, маориф ишлари билан машғул бўлди, ўз замонасининг маънавий-руҳий кайфиятини ифодаловчи шеърлар битди. Ватани озод бўлишини истаган сиймоларни, миллати йўлида жон куйдирган кимсаларни Вадуд Махмуд қадрлай билди. Уларнинг анъаналарини давом эттирди. 20-йиллар давомида халқни оқартиш йўлида хизмат қилган инсонлар ҳақида Абдурауф Фитратнинг қатор илмий мақолалари, Л. Олимий, Ҳ. Муин, Л. Азиззода, А. Мажидий каби муаллифларнинг қатор биографик характердаги мақолалари юзага келди.

Бу ижодкорларнинг мазкур асарлари ёзилган пайтда ҳали «ватанчи», «панисломчи», «пантуркчи», «жадид», «миллатчи» каби тушунчаларга ҳужум бошланганича йўқ эди. Бу жараён сал кейинроқ бошланди.

«Ажзий миллатнинг ишқи, дарди билан суғорилган бир шоирдир. Унинг бу ҳаяжонлари ясама эмасдир, чиндир, табиийдир. Ул кўз ёш тўкса миллат учун тўкадир, бировдан хафаланса, миллатнинг ҳолига боқмагани учун хафаланадир. Бировдан хурсанд бўлса ҳам миллати, халқи учун бўладур», деб ёзади В. Махмуд. Бу мақола Вадуд Махмуднинг илмий салоҳиятини, дунёқараши ва бадийий асарни нозик тушуниши ҳамда гўзал мисралар моҳиятини ижтимоий воқеликка боғлай олиш қобилиятини намоён қилувчи асарлардан биридир.

Вадуд Махмуднинг Чўлпон шеърляти хусусидаги фикрлари А. Шакурий, А. Қодирий, А. Саъдий ва З. Баширнинг объектив баҳоларига ҳамоҳанг ва айни вақтда ўзига хос услуби билан ҳам яққол ажралиб туради. Чўлпоннинг «Булоқлар» тўпламига ёзган тақризида В. Махмуд шоирнинг янги мажмуаси ўзбек адабиётига янги бир оҳанг олиб кирганлигини, унда ўзбек элининг руҳи, сезгиси қайнашини, ўзбек тилининг имкониятлари янгича намоён бўлганлигини

⁶ В. Махмуд. Турк шоири Ажзий. «Инқилоб», 1924, 11-12-сонлар.

⁷ Ўша манба.

алоҳида уқтиради. «Чўлпоннинг «Булоқлар» отлиғ янги шеърлар тўплами босилиб чиқди. Чўлпон ўзбекнинг янги шоиридир, шунинг учун ўзбек элининг бугунги руҳи, ҳоли сезгиси «Булоқлар»да қайнайдир, ўзбек тили, ўзбек оҳанги «Булоқлар»да сайрайди, ўқийди. Ўзбек руҳи тўлқинлари бунда кўпирадир, кўклар томон учадир, кўтариладир».

«Амалнинг ўлими» деган шеърдан:

*Кўнглимда йиғлагон малаклар кимлар,
Шарқнинг оналари, жувонларими?
Қаршимда эгилган бу жонлар кимлар,
Қуллар ўлкасининг инсонларими? -*

парчасини келтириб, бу «ўзбек янги шоирларининг оҳангсиз бўлишини уялмай сўйлайтурғон» кимсаларни уялтиришини айтади. Мунаққид бандда ўзига хос рубобий оҳанг мавжудлигини, унда эл-юрт дарди, шоирнинг қалби ифода этилганини, унинг ифодаси таъсирли ва қисқа («муассир ва эъжоз») эканлигини таъкидлайди.

XIX аср охири XX аср биринчи чорагидаги адабиётимиз тарихи билан шуғулланган мутахассислар ўша давр адабий жараёнида саҳна асарлари ва саҳнанинг ўзига бағишлаб ёзилган мақолалар салмоқли ўринни эгаллашини, адабий танқиднинг янги шакли ҳам, умуман, шу асарларга тақриз ва танқид ёзиш билан бошланганини таъкиддайдилар. Неъмат Ҳаким «Ўзбек адабиётида танқид ва адабий муҳокамалар» номли мақоласида: «19-20-йилларда ёзилган танқидий мақолаларнинг деярлик ҳаммаси театр ва мусиқа ҳақидадир»⁸, деб ёзган мулоҳазаси юқоридаги фикрларимизни далиллайди. Қолаверса, мавзуимизнинг эгаси бўлмиш Вадуд Махмуднинг ҳам адабий танқид соҳасидаги фаолияти саҳна асарларига, хусусан Фитрат асарларига тақриз ва танқид ёзиш билан бошлангандир. Унинг мазкур йўналишидаги нишона мақоласи «Чин севиш»нинг саҳнага қўйилиши муносабати билан ёзилган бўлиб, 1921 йили «Қизил байроқ» газетасида босилиб чиқади; «Ҳинд ихтилолчилари»га тааллуқли ҳажман каттагина танқидий мақоласи эса кейинроқ «Туркистон» газетасида эълон қилинади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, саҳна асарлари адабий-илмий жамоатчилиқнинг таҳсинидан ҳам, танқидидан ҳам бебаҳра қолгани йўқ; уларнинг ғоявий-бадий киммати, адабиётда, саҳнада тутган ўрни хусусида турли фикрлар айтилди. Айниқса, мавзу жиҳатидан муштарак «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» тўғрисидаги мақолалар ва айнан асарларининг ўзи Фитратни элга танитиб, қанчалик тез шон-шўҳрат келтирган бўлса, 30-йиллар талвасасида эса уни «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари»ни ёзиш билан миллатчилиқ ҳаракатини ривожлантириш, миллатчилиқ мафқурасини кенг ёйишни кўзда тутган» каби сиёсий айбномаларнинг шунчалик тез урчишига сабабчи бўлди.

Фитратнинг адабий фаолиятини шарафлаган, пьесаларини кадрлаган шахслар 20-йиллар адабий жараёнида оз эмас эди. Ўша йиллар Туркистонда бўлган В. Ян ва Б. Пестовскийга ўхшаш шарқшунос олимлар ҳам ҳар иккала пьеса тўғрисида ижобий фикр билдирган эдилар. Яна «Чин севиш» ҳақида шоир Чўлпон «Иштирокиюн» газетасида: «Яқинда ўзбек саҳнаси улуғ ва улуғлиги қадар юксак ва гўзал бир томоша (пьеса) кўрди»⁹, деган сатрларни ёзади. Чўлпон мақоласида «Чин севиш»нинг сюжети, саҳнага чиққан актёрларнинг маҳорати ва камчиликларини қаламга олади. Руҳсиз чиққан пардаларни танқид қилади, тузукларини олқишлайди. Шу билан бирга Чўлпон барча ёш ўзбек театрининг камчиликлари келажакда тузалиб кетишига умид билдириб қолади. Орадан бир йил ўтгач, ўзбек театрининг аҳволи ҳақида Вадуд Махмуд: «Бошланғич ишнинг кун-кундан тузалиб, яхшиланиб бориши қонун

⁸ Н. Ҳаким. Ўзбек адабиётида танқид ва адабий муҳокамалар. «Туркистон», 1924, 25 июнь.

⁹ Ҳ. Олимжон. Фитратнинг адабий ижоди ҳақида. Танланган асарлар, 5 жилдлик, 5-жилд, Тошкент, 1972, 115—116-бетлар.

каби бўлса-да, бизнинг ҳамма ишларимиз кун-кундан бузилиб, ёмон йўлга кириб борадир. Шу каби театру ишларимизнинг ҳам анча ортга чекилгани бу кун (1921 йил 17 сентябр куни «Турон» театри сахнасида ўзбек давлат труппаси томонидан —Б.К.) ўйналган «Чин севиш»даги ҳоллар очиқ кўрсатадир»¹⁰, деб ёзади. В. Махмуднинг пайкашича, театр томошабинга тўлмайди, келгани ҳам пьесанинг охиригача ўтиришга тоқат қилолмай залдан чиқиб кетади; театрда маданий ҳордиқчиқариш учун шарт-шароит қониқарли даражада эмас, келган киши ундан асабий, жиғибийрон, кайфияти тушкун бўлиб чиқиб кетади, кейинги пайтларда тамошага фақатгина «қилай деса иши йўқ, ётай деса касали йўқ» бекорчиларгина келадиган бўлибди. Хўш, бунга «Чин севиш» айбдорми? Йўқ. Уни кучсиз пьеса деб бўладими? Йўқ Ундай бўлса гап нимада? Сабаби не? Ҳамма гап — тизгинни ўз қўлларида тугиб қолган келгинди бошқарувчиларнинг маҳаллий халқ маданий турмушига ола қарашада, ҳукумат томонидан зарур миқдордаги маблағ ва асбоб-ускуналар билан яхши таъминланмаган театрнинг танг аҳволдалигида. Яна бир сабаб — моддий жиҳатдан қийнадаётган, баъзида санъат йўлидан воз кечиб тирикчилик ғамида бошқа иш қилишга мажбур бўлаётган актёрларнинг ўз ролларини масъулиятсиз ўйнашидир. Бундай «олий пьесаларни» бузиб, масъулиятсиз ўйнаш натижасида унинг қиймати тушиб, обрўсига путур етиши мумкин. Мақоланинг бошланишидаёқ пьесага: «Ўзбек сахнасида шу кунгача ўйнаб келинган энг кучлиси, энг буюги, ўткир ёзувчимиз Фитратнинг ҳинд турмушидан олиб ёзган «Чин севиш» пьесаси эканлигини ҳамма иқроп этса керак»¹¹, деб баҳо берган Вадуд Махмуд асарнинг обрўси тушиб кетишини сира-сира хохламайди, театрдаги сахналаштириш билан боғлиқ ўша нуқсонларнинг тузалиб кетишини эса дил-дилдан истайди.

Худди шу йили Вадуд Махмуднинг «Туркистон» газетасида «Ҳинд ихтилолчилари (театр китоби, А.Фитрат асари)» сарлавҳали мақоласи босилади. Илмий асарлар илмий, таълим-тарбия асарлари ахлоқий, адабий асарлар санъат нуқтаи назаридан текширилиши лозим. Бу ишни адабиётшунослик, яъни «интиқод — танқид» амалга оширади. «Танқид» — дудама, ўткир бир ханжар бўлмоғи керак, — дейди Олимжон Иброҳимов. — Бу ханжарнинг бир ёғи асарнинг ичидаги жавоҳиротини қазиб чиқарса, иккинчи ёғи унинг пуч ва чирикларини топиб кўрсатадир». В. Махмуднинг адабий танқидга қарашлари татар маърифатчисининг ушбу образли мулоҳазаларига яқин келди. Унинг фикрича, «интиқод - танқид камчиликларни тўлдирмоқ, тузукларини билмоқ-танимоқ учун бир қуролдир».

В. Махмуднинг драмага ёндашувида ана шу мезонлар бегоналик қилгани йўқ. «Ҳинд ихтилолчилари»даги бадиий ҳақиқат, образлар ва воқеалар мантиқийлиги, тил ва характер масалаларини текширади. Мунаққид пьесанинг ютуғи тарзда қуйидаги пурмаъно жумлаларни келтиради:

«Юрак-юрак экан, севмак-севилмак истар»; «Севгисиз қолгон юрак сувсиз қолгон кабидир»; «Қулай ишдан буюк унум чиқмас, буюк унумли ишлар қулай бўлмас»; «Бир ёвни юртдан ҳайдамоқ бир юртни ёв қўлида кўрмоқдан қийин эмасдир»; «Шу Куръон бетига ҳайвон оёғи тегмак на эрса, ҳинд қизининг юзига инглиз кўзи тушмак ҳам шудир». Бу каби файласуфона жумлалар «Ҳинд ихтилолчилари»ни талқин этган барча олимларнинг диққатини ўзига жалб қилди.

Вадуд Махмуднинг бу мақоласи Фитрат ижоди таҳлилининг дастлабки босқичи — 20-йилларда «Ҳинд ихтилолчилари» драмасини энг тўғри талқин этган асар сифатида қимматлидир. Унда шахсий манфаатларга ён бериш кайфияти йўқ. Асарнинг мақтовга лойиқ жиҳатлари улуғланади, камчиликлари ҳам кўрсатиб ўтилади.

Бугунги кунда адабиётшунос ва мунаққидларнинг аксарияти Фитрат асарларига санъат намунаси тарзида қарамай, бадиий ва умуминсоний нафис мезонлар билан ёндашиб, конкрет

¹⁰ В. Махмуд. Чин севиш. «Қизил байроқ», 1921, 22 сентябр.

¹¹ В. Махмуд. Чин севиш. «Қизил байроқ», 1921, 22 сентябр.

тарихий шарт-шароит ва ҳозирги кжсак эстетик талаблар нуктаи назаридан туриб холис илмий баҳо бериш ўрнига ҳамдардлик билдириш ёки унга ҳамду сано айтиш тарафига ўтиб олгандек назаримда. Фитрат ижоди ғайритабиий ҳомийликка муҳтож бўлмаганидек, сунъий мактовларга ҳам эҳтиёжманд эмас. Бундай илмий йўналиш ўзини оқламайди, чунки ҳақиқат бир-ёқлама талқинларга ёт тушунчадир.

В. Махмуд шундай мазмундаги мақолаларида ўзига хос тарзда шаклланаётган илмий-эстетик тамойилларини намойиш эта борди. У мунаққид сифатида адабий жараёнга сергак назар ташлайди. Ўзи англаган ҳақиқатга соя ташловчи нотўғри талқинлар билан баҳсга киришади.

Маълумки, 20-йиллар танқидчилиги диққат марказида бўлган асосий муаммолардан бири — маданий меросга муносабат масаласи эди. Бу давр адабиётшунос-мунаққидлари зиммасида адабий меросни замонасининг маънавий мулкига айлантириш, ўтмишдаги буюк сиймоларни элга танитиш, асарларини кўп нусхада қайта нашр этиш каби масъулиятли ва мураккаб вазифалар турар эди.

Бу давр матбуотида миллатнинг машҳур сиймоларини олқишлайдиган чиқишлар бўлди. Жумладан, Яссавий мактаби шоирлари, Боқирғоний, имом Ғаззолий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Фузулий, Турди, Нодирахоним сингари уламо ва шоирлар хусусида ўнлаб мақолалар эълон қилинди. Аммо 20-йилларнинг охирига келиб, мумтоз адабиётимиз бисотидаги илохий нурлар ёғдусидан шуълаланиб турган асарларга марксча-ленинча таълимот асосида танқидий кўз билан қараладиган бўлди. Маънавий меросимиз оқ-қора, яхши-ёмон, фойдали-фойдасиз каби ранг ва турларга ажратила бошланди. Вульгар социологик рухдаги мақолалар юзага кела бошлади. Айрим манбаларда Вадуд Махмуд ҳам адабий меросга шу хилда салбий муносабатда бўлган мақолалар муаллими сифатида тилга олинади. Аслида В. Махмуднинг адабиётимиз тарихини ёритган мақолалари танқидчилик тарихида ҳали таҳлил этилмаган, тўғри баҳосини олмаган. Ваҳоланки, В. Махмуд 20-йиллардаёқ мумтоз адабиётни ўз моҳиятидан келиб чиқиб, унинг асоси ислом дини ва тасаввуф фалсафасидан иборатлигини кўтарган эди.

В. Махмуд 1925 йили «Алишер Навоий» номли мақола ёзади.

Бу мақола «Муҳити», «Таржимаи ҳоли ва тарбияси», «Мутасаввуфлиги», «Илмий-адабий шахсияти», «Навоий бир мужиддир» деган асосий бўлимлар ва кичкина «Илова»дан иборат. «Илова»да мақола Навоий юбилейига иштироки учун ёзилгани, «бунда кўп ҳоллар ва воқеалар қисқа, баъзан ҳатто бир сатрда» ўтилгани айтилади. Умуман эса мақолзда юзага чиқарилган ўнлаб фактлар ҳозирга кунда Алишер Навоийга ташшукли айрим муҳим маълумотларнинг дебочаси эканлигидан далолат беради. Шунга кўра, В. Махмуд мақоласидаги маълумотлар ҳозирги кун олими ёки китобхонига оддий бўлиб кўриниши мумкин, аммо «Навоий ким эди?» сингари саволлар кўндаланг турган 20-йиллар шароити учун улар ниҳоятда муҳим эди.

Кузатишимизча, 20-йиллар адабий муҳитида В. Махмуд мумтоз адабиёт намуналарини ўзига хос тушуниб, таҳлил қилган, гарчанд булар унга кейинчалик лаънат тамгаси тарзида босилган бўлса ҳам сўфиёна истилоҳларни яхши идрок этувчи адабнет илмининг билимдони қиёфасида танилган кўринади. Кимгадир унинг «ортиқча шарқлик» ёки «дарвешлик қилувчи танқидчи» бўлиб кўринишига ҳам сабаб шудир. Бир мақоласида Абдурауф Фитратнинг ҳам «тасаввуфона», «зоҳидона» ёки «сўфийларча» сўзининг ўрнига «вадудона» деган ифодани қўллаши фикримизни қувватлайди.

В. Махмуднинг бу йўналишдаги ишлари ўзбек адаби-ёти доирасидаги изланишлари билан чекланиб қолмай, балки бошқа туркий миллатлар адабиёти тарихи билан ҳам қизиқди. Унинг Озарбойжон шоири Фузулий ҳақида ёзган «Фузулий Бағдодий» номли мақоласи шу жумлага киради. Мақола 20-йилларда ўзбек ўқувчиларини Фузулий ҳаёти ва ижоди билан таништирувчи дастлабки манбалардан бири сифатида қимматлидир. Унда шоир шахсияти ва дунёқараши, асарлари, уларнинг қайси тилда битилгани, шоирнинг Туркистон шоирларига таъсири ҳамда

айрим баҳсли масалаларга аниқлик киритилган.

Фузулийнинг дунёқараши, асарларининг фалсафий асоси юзасидан 20-йиллар адабий-илмий мухитида турли фикрлар мавжуд бўлган. Биров уни мутасаввуф шоир деса, бошқа олим фақат дунёвийлигини таъкидлашга уринган. В. Махмуд бу масалага эътибор беради. Мақоласида шоирнинг бир мухаммасини келтириб: «Шу тахмисдан ҳам кўрилган каби, Фузулий тасаввуф руҳи билан анчагина суғорилган бир шахсдир. Бу табиийдир. Чунки ундан илгари келган фикрий жараёндан эди. Ва унинг жавҳари бўлган исломиий тасаввуф унинг руҳи эди», деган сатрларни ёзади.

Мунаққид ўз мақоласининг «Фузулийнинг Туркистонга таъсири» бўлимида улуғ озар шоирининг гўзал шеърларидан баҳраманд бўлган, унинг лаҳжасида шеър айтган ва ҳатто девонлар тузган туркистонлик ижод аҳлининг номларини санайди, шеърларидан мисоллар келтиради.

Мақоланинг мазмун ва асосий илмий йўналишлари қоникарлидир. Ундаги шаклий ноқислик, шеърий парчаларнинг кўпайиб кетганлиги бу кунги етук танқидий мақолалар ёки мукамал биографик тадқиқотлар билан ёнма-ён туриш ҳуқуқини бермас, эҳтимол. Аммо у Муҳаммад Фузулий ҳақидаги дастлабки илмий ишлардан бири сифатида, оммага унинг асарларини таҳлил этиб етказиш жиҳатидан қимматлидир.

Оловнинг иссиқ тафти совуқ кунда, оининг ёруғ нури қоронғи тунда билинади. Шунга мувофиқ ҳар бир воқеа-ҳодиса муайян тарихий шарт-шароит билан изоҳланиши эътиборга олинса, В. Махмуднинг адабий меросга ихлоси, тафаккур тарзи, зарур шароитда қардош халқлар адабиётига мурожаатининг аҳамияти, ўз вақтида қилган хизмати яққолроқ кўринади.

В. Махмуднинг адабий меросга қизиқиши ва изланишлари XIX аср турк адабиёти, Фузулий ёки Навоий даври адабиёти микёси билан чегараланиб қолгани йўқ. «Навоийгача турк адабиёти» мақоласи адабий мерос ихлосмандининг миллий тарихимиз бағрига янада чуқурроқ сингиб борганлигидан далолат беради. Мақола назарий масалалар, турк ёзувининг тарихи, қадимги ёзма ёдгорликларининг услуби, Навоийгача бўлган қимматли асарлар, эл адабиёти (фольклор, халқ оғзаки ижоди)нинг ўзига хос хусусиятлари каби масалаларни қамраб олади. Муаллиф бу мақолани ёзишда «Татар адабиёти тарихи», «Миллий татаббулар мажмуаси», «Эллик мутасаввуфлар» каби қимматли манбалардан фойдаланган. Фитратдек иқтидорли олимнинг бу мақолага эътибори, ундан кўчирмалар олиб тасдиқ этиши В. Махмудга нисбатан ишонч ва ҳурмат ҳамда илмий салоҳиятини қадрлашининг белгиси эди.

В. Махмуд илмий қарашларини баён этар экан, адабий-илмий жараёнда содир бўлаётган услубий янгиликлардан, нуфузли зиёлиларнинг ибратли ишларидан ўрнак олди. Мақолаларида русча оригинальность, лирический, прелеп, тон, меланхолик, однообразие, символ, индивидуализм, классификация каби терминларини қавс ичига олиб, уларнинг муқобили бўлмиш асолат, рубобий, таржиъ, оҳанг, савдойи, айнийат, тимсол, фардиятчилик, тасниф каби атамаларни ишлатади.

Мумтоз адабиёт хусусидаги айрим назарий масалаларни ёритган мақолаларида манзумаи фикрия (фикрни назмга солиш), ирфони коинот (коинот илми), тарзи баён (баён қилиш тарзи), ғайри муқаррир (бетакрор), ҳаёти адабия (адабий ҳаёт), ризойи Худо (Худонинг розилиги) сингари форсча изофалар ҳамда муасир (асрдош), саҳв (хатолик), эъжоз (қисқа), хаср қилмоқ (бағишламоқ), сажия (характер, табиат), интиқод (танқид) каби сўзларнинг учраши Вадуд Махмуднинг илмий услубига хос хусусиятлардандир.

Гарчи В. Махмуд илмий мақолаларининг тили эскича китоблардан таълим олиб, янги замонга мослашаётган XX аср бошларидаги авлод ва илмий ҳаёт учун табиий бўлса-да, форс ва араб тилларидан анча-мунча узоқлашиб қолган кейинги авлодга эриш туюлиши, баъзан матнда жумлаларнинг бир оз чўзилиши, синонимталаб ўринларда бир хил сўз ёки ибораларнинг такрорланиб келиши фикрни сийқалаштиргандек ҳолатни, стилистик ғализликни юзага

келтириши мумкин. Лекин тилдаги бундай хусусиятга тарихан ёндошмоқ ва янгича илмий услуб шаклланаётган жараёндаги қийинчиликлар сифатида қараш тўғри бўлади.

В. Махмуд 20-йилларда ҳар бир замонавий ва тарихий воқеликка миллатнинг маданий даражаси, ўзига хос миллий тафаккур тарзи ва урф-одатлари нуқтаи назаридан муносабат билдиради. Ўша маданий-маърифий, адабий-тарихий воқеликни баҳолашда умуминсоний қадриятларни ва жаҳон маданий савиясини мезон қилиб олишга интилни. Кўнгилни кенг тутди, фикрни эркин қўйди.

Биз мазкур тўпламда Вадуд Махмуднинг 20-йилларда ёзган асарларини жамладик. Уларни адабиётшунослик, публицистика ҳамда бадиий асарларидан намуналар тарзида таснифлаб жойлаштирдик. Азиз ўқувчиларга ушбу манбаларнинг ўзи ҳам қайсидир маънода Вадуд Махмуд шахсияти ва ижоди хусусида тасаввур беради, деган умиддамиз.

Баҳодир Каримов,
филология фанлари доктори

АДАБИЁТШУНОСЛИК

НАВОИЙГАЧА ТУРК АДАБИЁТИ

Адабиёт тафтишига бошлаганда ёзма адабиёт ва эл (оғзаки) адабиёти каби бир тасниф юритишга тўғри келадир. Лекин ёзма ва эл адабиёти орасини айирмоқ ва буларни жомеъ ва монeъ таъриф қилмоқ қийиндир, ҳатто мумкин эмасдир.

Ёзма адабиётнинг бир хусусияти ёзмалиғи, иккинчи, асар эгасининг маълум бўлишидир.

Эл адабиётининг хусусиятида шу сифатларнинг бўлмаслиги ва оғиздан оғизга кўчиб юришидир.

Энди таҳлил қилайлик:

Биринчи: бир вақтлар ёзма ўлароқ тасбит этилган бир адабий асар йўқолди дейлик ва сўнгра унинг парчалари оғиздан оғизга кўчуб юрди ва асар эгасининг оти ҳам унутилди дейлик.

Иккинчи: оғиздан оғизга кўчуб асрларча юрғон достон, мақоллар ёзилиб, бир мажмуа ҳолига кетирилди дейлик (қандайки бугун ҳар ерда қилинадир).

Бу икковини қандай қилиб ажратиш керак ва қайсисини қайсисига киргизиш керак?

Воқеан, эл адабиётининг энг мумтоз хусусияти асар эгасининг эл экани даъво қилинадир. Ҳолбуки, биз текшириб қарасақ, бу даъво асоссиз бўлуб чиқадир.

Ҳеч бир достон, мақол, топишмоқ, ашула йўқки, йигирма киши ўйлашиб тўқуғон бўлсун ёки басталаган бўлсун. Ҳар бир достон, мақол, топишмоқ, ашула асосан бир киши томонидан чиқариладир. Ва сўнгра умумийлашиб кетадир.

Туркистоннинг сўнг шоирларидан Муқимий, Фурқат, Ҳазиний парчаларидан шундайлари борки, агар аллақайси қаронғу тоқчалардан, чуруб, қорариб кетган баёзлардан кўруб эгаларини билган бўлмасақ, уларни эл адабиётидан ҳеч вақт ажрата олмас эдик.

Бу тасниф шу даражада бўш бўлса ҳам, ишимизни енгиллатиб, бизга ёрдам бературғон бўлғон учун қабул қиламиз ва адабиётни иккига айирамиз: ёзма адабиёт ва эл адабиёти.

Ёзма адабиёт

Туркларнинг ёзув билан танишлиқлари кўб эскидир. Туркларнинг милоддан бурун қурғон буюк императўрликларида юратурғон буйруқ, ёрлиқлар табиий ўлароқ туркча ёзув билан бўлар эди.

Бу ёзулар тўғрисида ҳоло ҳам илм оламида сарих¹² маълумот йўқдир.

Хитой воқеъномаларида тарихга маълум эски турк жамияти бўлғон «хул»ларнинг¹³ ёзувлари борлиғи зикр этилса ҳам, унинг қандай ёзув экани номаълумдир. Радлўф бу ёзувнинг Ўрхун ёзуви бўлушини ўйлайдир. Хитой воқеъномалари 545 инчи йил воқеаларини ёзғонда ҳам туркларнинг ёзувлари борлиғи ва уни сунги учи билан ёзғонларини айтадилар (Татар адабиёти тарихи, с.27).

Тури Южан уйғурларнинг милоддан икки аср илгари хат билишларини ва бешинчи аср милодийда порлоқ бир адабиётга молик бўлғонликларини сўйлайдир (Миллий татабулар мажмуаси, ж. 2, сон 4).

Турклар ўз ҳаёти тарихияларида турли-турли ёзувлар ишлатиб ўтганлар. Хитой таъсири остида бўлғон вақтларида тарихий тошлардан билинадирки, Хитой ёзувини ҳам ишлатганлар. Гул Такин тошининг бир ёғи хитойча ва бир ёғи ўрхунча ёзилғондир.

Бу ўрхун ёзувидан бошқа бир вақтлар моний алифбоси ишлатганлари маълум.

¹² Сарих маълумот — бирор маълумот.

¹³ «Хул» - хун маъносида.

У асри милодийда Бизанш императўрлиғи теваракидан ҳайдалғон настури рохиблари Сурия алифбосини олиб келганлар ва сўнгра бу ёзув уйғур ёзувиға асос ўлароқ ишлатилган.

Будда динининг таъсири кучайган чоқларда Тибат алифбосини ҳам ишлатганлар. Бу 5-6 турли ёзувдан энг илгари қайсиси ишлатилганини ажратиш қийин.

Ҳозир энг эскиси ўрхун ёзувлари дейиладир. Бу туркларнинг ўзларига махсус ёзувдир. Турклар ҳарҳолда бирдан-бир ёзув ихтиро қилатурғон ва ишлататурғон бир ҳолда бўлмағон бўлсалар керак ва ўрхун ёзувида турли алифболарнинг таъсири борлиғи ҳам буни кўрсатадир.

Юқорида айтқанимиз каби ўрхун ёзуви билан баробар хитой ёзувида назарда тутилса ва хитойларнинг эски маданиятли халқ эканликлари ва бунинг устиға Хитой таъсирининг жуда ортиқ экани ўйланса, туркларнинг ҳарҳолда ўз махсус ёзувлари бўлмағон вақтларда хитой алифбосини ишлатқанларини ўйлашға йўл берилган бўлур.

Ҳарҳолда - қандай бўлса ҳам — туркларнинг кўб эски замондан бери ёзув билган бўлишлари аниқдир.

Ўрхун битиктошларининг тил ва услуби оддий сўзға ўхшамасдан, хатто баъзи ерларида мукаффо иборалар ва мавзун фард ва китъалари борлиғи унинг ишланган адабий тил билан ёзилғонини кўрсатадир.

Туркларнинг шомон динида бўлғон вақтларида ҳам ёзилғон дуономалари бўлғонидек, моний динида бўлғон чоқларида «Хуос туонифат» унвонли ибодатхоналарда ўқулатурғон тавба дуолари бўлғон.

Бу дуо ёзилғон бир нусха тарихи маълум бўлғон «Тунғ» даври Чин китобларининг қоғозлариға ўхшағонидан шу даврда ёзилғон дейиладир. Бу нарса моний алифбоси ила ёзилғондир. Бунинг уйғур ҳарфи ила ёзилғонини Радлўф топиб бостирғондир (Петербург Академи мажмуаси, 1909 - Августус, Турк юрди, йил 1, сон 3).

Тури Южан ўз мақоласида (Татаббулар мажмуаси, жилд 2, сон 4) «7-нчидан 14-нчи асргача чўзулган бир замонни турк тили асарларининг энг эски даври атаб, энг биринчи турк асари ўлароқ «Қудотқу билиг»ни (462 ҳижрий), иккинчи ўлароқ «Юсуф-Зулайҳо»ни (630 ҳижрий), учинчи ўлароқ Рабғузийнинг «Қисас ул-анбиё»сини (710 ҳижрий) санайдир.

Бу даврга бўлушда битиктошларининг ва моний дуо ёзмасининг кирмаганини бир китоб шаклида бўлмоғонидан ва «Девони ҳикмат»нинг эса эски ёзма нусхасининг йўқлиғи эҳтимолидан ўйламоқ мумкиндир.

Локин бу даврнинг асарларига қўшмоқ мумкин бўлғон - «Китоби Кўркут» (5-6 асри ҳижрий). «Ҳибат-ул-ҳақойик» (6—7 асри ҳижрий) ва «Девони луғоти турк» каби асарларнида санасак эски турк ёзма адабиёти жадвалини кўрсатган бўлурмиз.

Булардан бошқа (754 да) Хоразмий отли бир шоир томонидан чиғатойча ўлароқ Сарой шаҳрида ёзилғон «Муҳаббатнома» (милодий 14-нчи асрда Қутб тахаллусли бир шоирнинг «Хусрав — Ширин» манзумаси ва 777-нчи ҳижрийда Ҳисом Котибнинг бош ҳикояси) ва 800-да ёзилғон - уйғурча асли у ёнда бўлғон - «Тузукоти Темур», 846-да ёзилғон «Меърочнома» ва 863да ёзилғон «Бахтиёрнома» турк эски адабиёти асарларига киратурғон ва сиқалардандир.

Мана бу кўрсатилган асарлар турк адабиётининг то милод бошидан бери ёзма асарларға эға бўлғонини ва табиий ўлароқ бундай асарларнинг ёлғиз бизға маълум бўлғонлари билан қолмағонини ўйлашға ҳақ берадир.

Бу асарлар, умуман, турк тили билан ёзилғондирлар. Локин асрларига ва даврларига қараб турли-турли аталғонлар.

Турк тили бир вақтлар мўғул тили деб ҳам юритилган (Ҳисом Котибнинг Султон одли машҳур кесикбош ҳикоясининг мўғулчадан, яъни чиғатойчадан туркча, яъни усмонлича чевирмаси), сўнгра уйғур тили, ҳокония туркчаси ёки қашғар тили, ўғуз лахжаси, чиғатой тили, усмонлича, озорича каби чўқ отлар тақилғон. Асосан, чиғатойча уйғурчанинги муайян адабий ҳолға кирган бир бошқа шаклидир.

Фақат уйғур ҳарфи билан ёзилғони учун кўб чигатой тили ҳавзасига киратурғон асарларни ажратишлар бўлгон. Ўрхун ҳарфи билан ёзилгон асарларнинг тили уйғурчадан фарқсиз бўлса ҳам, айри фараз қилингон. Ҳолбуки, Ўрхунда уйғур ёзувининг қайсиси илгари бошлангонлиғини айришни қийин ҳолға кўятурғон эски асарлар қўлга киргандир ва бу икки ёзувнинг кўб вақтлар бирга юрутулғони маълумдир.

Асли «Настурий роҳиблари» томонидан келтурулгон уйғур ҳарфининг 8-нчи асрдан илгари мавжуд бўлиши мумкин бўлғони муҳокамасига таянибгина «Ўрхун езуви» эски дейиладир. Бунинг устига уйғур алифбоси тузулушига ҳам сомий, ҳам орий, ҳам хитой ҳарфларининг таъсири борлиғи кўз олдига келтирилса, бу шубҳанинг яна ортиш эҳтимоли бордир.

Нима бўлса бўлсун, қандай ҳарф билан ёзилгон бўлмасун юқоридағи асарлар турк ёзма адабиёти такомули тарихи тўғрисида муайян бир фикр бера олатурғон даражада қийматдордирлар.

Эл адабиёти

Кўчма халқларда эл адабиёти бой бўладир.

Туркларнинг (типичный) ҳаётлари кўчмалик бўлгонидан бой бир эл адабиётига моликдирлар.

Бу адабиётнинг бойлиғи тўғрисида бизга энг кўб маълумот бературғон китоб «Девони луғоти турк»дир. Бунда эски турк дostonларидан энг гўзал парчалар бордир. Ҳатто шундай чиройлик жойлари борки, ёзма адабиётни уелтиришгача борадир.

Эл адабиётининг эскидан ёзилгонлари орасида 211 нчи хижрийда форсчадан арабчага таржима этилгон «Ўғузнома» аталгон миллий дoston борким, асосан туркчадан ўзгартирилгандир. Бу дostonнинг муҳим бир қисми бўлгон «Дада Қўрқут» ёки «Китоби Қурқут» каби Сайид Баттол Ғози дostonида эл адабиётидандир. Бу «Ўғузнома»нинг исломиятдан бурун тасбит этилганликига ҳукм этиш мумкиндир. Чунки 211 хижрийда форсчадан арабчага таржима қилингон бу дostonнинг форсчага таржима қилинғони билан арабчаланиши орасида ҳарҳолда анчагина вақт ўтуш эҳтимоли бўлғони каби форсча таржимаси ҳам учунда аввалан туркча ўлароқ ёзилгон (тасбит этилган) бўлиши лозимдир (Эллик мутасаввуфлар ...).

Булардан бошқа эл адабиётига оид яна бир қанча ёзилгон ва ёзилмагон асарлар майдондадир.

АЛИШЕР НАВОИЙ

Ҳижрий 5 аср ила 10 аср орасидаги беш юз йиллик бу давр Хуросон ва Мовароуннаҳрда ислом маданиятининг гуллаган мавсуми эди. Бешинчи аср(лар) арабнинг янги руҳий ортиши билан Эроннинг ер юзида мумтоз мавқе тутғон давридир. У вақтлар рубъи маскуннинг энг файзли қитъаси ва маълум дунёнинг оғизларда дoston бўлатурғон қисми Ироқ ва Хуросон эди. Ўрта Осиёнинг янги тарихида энг бой ва шавкатли давлатлар шу даврнинг маҳсулидирлар.

Мамлакат обод, халқ эсонлик ичида эди. Чунки рубъи маскуннинг бойлиғи шу ўртага йиғилғон эди.

Бу воқеаларда Ироқ, Хуросон ва Балхнинг марказий шаҳарлари Бағдод, Ҳирот, Нишопур, Балх дунё тижорасининг йўллари устида эдилар. Ҳиндининг қамишлари, Чиннинг санъаткорона ишланғон ва тўқилғон асбоб ва кийимликлари, Миср ва Шомнинг помбиқ, ипак қоғозлари, Эроннинг қимматбаҳо тошлари, хулласи, дунёнинг бир томонидан иккинчи томонига ҳар нарса бу йўллардан ўтар эди. Мана шу замонларда эдиким, ислом маданиятининг етиштирғон ҳақим ва адиблари дунёда ягоналик туғини кўтарган эдилар.

Ҳақим Саной, Мавлоно Жалолиддин Румий, Фаридиддин Аттор, Абу Али ибн Сино, Форобий, Хайём каби энг буюк ва машҳур кишилар шу асрнинг етиштирган кишилари орасидадир. Бу ўрта аср маданиятининг иккинчи бир варағи бўлғон 8, 9, 10 аср турк даҳосининг асрий маданияти ўзлаштириб очилғон ва юксалган бир давридир.

Воқеан, юқорида отларини санағонларимиз орасида ҳам турклар бор, лекин бу кейинги давр турк даҳосининг ўз мамлакатаида, ўз муҳитида ва ўз муассасалари учун ишлатиши билан айриладир.

У даврда Темур, Йилдирим, Бобир каби буюк кўмондонлар, Аҳмад Яссавий, Навоий, Султон Ҳусайн, Фузулий каби шоирлар, Улуғбек, Қушчи каби ҳайъатшунос ҳақимлар етишдилар.

Таржимайи холи ва тарбияси

Ўрта Осиёнинг шу «олтун даври»нинг 844 ҳижрийсида эдиким, бу кун турк адабиётининг отаси саналатурғон Алишербек Ҳиротда дунёга келди.

Алишернинг отаси Ганжинаи Баҳодир Темур болаларининг хизматларида юратурғон маъмурлардан бири эди ва ҳижо вазни билан шеърлар айтганидан шоирлик ила машҳур бўлмиш эди ва шунинг учун Кичик бахши дебда атар эдилар.

Ганжинаи Баҳодир ўзи ҳам илм ва фазл одами бўлгонликидан Алишернинг тарбиясига кичик ёшдан аҳамият берди. Алишер аввал Ҳиротда бошланғич мактабда ўқиди ва ўзининг йигитлик ва фаолият йилларида энг яқин дўсти бўлғон Ҳусайн ҳам шу мактабда ўқур эди.

Алишер олти ёшда экан, оиласи Шохрухнинг вафотидан сўнг Машҳадга кўчди (850 ҳижрий).

Бу шаҳарда Алишернинг ёшлигига қарамай, Султон Абулқосим Бобирнинг ёнида отасининг ўрнига тайин этдилар.

Алишернинг фазл ва камолга бўлғон майлини кўргон Абулқосим Бобир унинг форсий ва туркий қалам тажрибаларини ташвиқ этар ва доимо навозишларда бўлинар эди. Бу орада Ҳирийнинг эски вазири Мавлоно Ҳумойи муаммода ягона эрди. Алишерга раҳбарлик этди. Ва у замонлардан бошлаб икки тилда муҳимгина асарлар ёза бошлагонидан зуллисонан (икки тил эгаси) лақабини олди.

Алишер 17 ёшда экан, Бобир ўлгандан сўнг диний ва илоҳий илмлар билан шуғулланмак истади. Шу вақтларда эдиким, Хуросоннинг машҳур шоирларидан Шайх Камол Турбатий билан танишди ва истифода этди. Шу вақтларда яна бир Ҳиротга келиб, Султон Абу Саиднинг

хизматига кирган бўлса ҳам хурсанд бўлмасдан Мовароуннахрга жўнади. Алишер Мовароуннахрнинг маркази бўлгон Самарқандга келиб, Абуллайснинг болаларидан ва шаҳарнинг буюкларидан Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абуллайснинг мадрасасига қўнди. Бу Хожа усули фикҳда шундай моҳир - уста эмишким, ҳамма сирларни уни (Ибн Ҳожиб) билан бир ўтар эканлар («Мажо-лис ун-нафоис»).

Алишер икки йилча бу фозили мухтарамнинг ёнида турди, яна шу вақтларда шоир Мавлоно Юсуф Бадиҳий Андижоний билан танишди. Самарқандда илм билан машғул бўлди. Султон Абу Саид ўлгандан кейин Ҳусайн Бойқаро тахтга ўлтирғоч, Алишерни Самарқанддан Ҳиротга чақирди.

Бу вақтларда Султон Ҳусайн ёнида бўлгонидан идора ва ҳукумат ишлари билан машғул бўлди.

875 хижрийда исён этган Муҳаммад Ёдгор устига Султон Ҳусайн ила бирга юриш қилиб, уни ўз қўли билан тутиб, ҳукмдорига тақдим қилди.

Бунда бошқа идора ва ҳукумат ишларига кўб ярарлиғлар кўрсатганидан 876 да муҳрдори хоқоний белгиланди. Яна шу йилнинг ўзида амирлик рутбасини олди.

Алишер ҳар қанча подшоҳ томонидан очик юз ва илтифот кўрса ҳам доимо ҳукумат ва идора ишларидан безғин эди ва такрор-такрор ишдан бўшатилишини сўрар эди. Алишер идора ишларига ҳар қанча ярарлик кўрсатса ҳам, унда фазл ва камолга майл ниҳоят даражада эди.

Унинг энг буюк ғуссаси севгисининг иккига бўлиниши эди. Бири энг яқин дўсти бўлгон Ҳусайн Бойқаронинг юзидан ўтолмасдан унинг буюрғон ишлари ила машғул бўлиш, холбуким маданият, илм ва санъатга ортиқча берилган бир киши бўлгонидан ҳукумат ишлари унга кўб монень бўлур эди.

Алишер истар Машҳадда, истар Самарқанд ва Ҳиротда бир томондан замонининг энг буюк идора кишилари, зодагонлари орасида бўлса, иккинчи томондан Мовароуннахрда биринчи мавқе қозанатурғон олимлар, шайхлар, адиблар ва санъаткорлар орасида эди, улардан кўб фойдаланди.

У асрда мутасаввуфлар энг буюк ўрин тутар эдилар.

Алишер Самарқандда турғон муддатда Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абуллайсдан, Мавлоно Жомийдан ва бошқа у ерда ниҳоят даражада кўб бўлгон мутасаввуф олимлардан таъсирланди.

Юқорида кўрсатишимизча, бир томондан муҳит, бир томондан муосир буюк кишилар унга тасаввуф талқин қиларди. Бу юқорида кўрсатгонларимиздан Мавлоно Жомий бир томондан диний-илоҳий раҳбарликда бўлса, иккинчи томондан асрнинг энг буюк адиб, шоирлари ила бирга унга адабиёт ва суфат талқин қилар эди.

Машҳадда турғонда Бобирнинг вазири Мавлоно Ҳумойи, шоири машҳури хуросони Шайх Камол Турбатий, Самарқандда Мавлоно Юсуф Бадиҳий Андижоний ва сўнгра Ҳиротда ўнларча шоир, адиб, санъаткор ила бирга бўлди.

Мутасаввуфлиги

Мана шу муҳит ва шу тарбияда яшагон ва ўқуғон Алишер табиий ўлароқ тасаввуф манзумаи фикриясига берилди. Энг кўб тарқалгон ва энг қучли намояндалари бўлгон бир фалсафа тасаввуф эди.

Навоий тасаввуфнинг руҳониятчилигига шунча берилган эдиким, ҳар асарининг ҳар ерида бунинг таъсири кўриладир.

Чигатой шеърининг устозларидан бири бўлгон Лутфий тўғрисида ҳар вақт сўз очилса, Навоий у билан кўришганини ва унинг Навоий тўғрисида илтифоткорона қарағонини ва шунинг учун доимо унинг руҳониятининг ёрдамида бўлишини таманно қилар эди.

Энг буюк сўфийлардан Сайид Аҳмад Ардашернинг яқин мусоҳибларидан ва бу киши ҳақида жуда самимий эди — доимо «бугун умрида бу зот каби мукамал бир шахсиятга учрамаганини» такрор қилар эди.

Мавлавий Жомий эса Навоийнинг пири эди. Бу кишига муҳаббати шу қадарким, ҳар асарида ҳеч бўлмаса, бир-икки саҳифа бу зотнинг тавсифига ҳаср қилғондир.

Жомий ҳам ўзининг «Баҳористон»ида Навоий тўғрисида айрим бир фасл айириб, унинг мадх, саносида шунча муболаға қиладики, у асрда унча буюк одамдан ҳеч ким бу илтифотни кўрган эмасдир.

Мавлавий Жомий воситасида нақшбандға интисоб этди. Бу манзумаи фикрия таъсири билан Навоий 38 ёшда, 881 ҳижрийда касб-камолга машғул бўлди.

Илмий, адабий шахсияти

Кўрдиким, Навоий отасининг кўлида экан, илмий, адабий бир муҳитда эди. Отаси бир шоир ва эски анъанавий бир шоир бўлиш сифати билан ҳам асрий ва тарбиявий адабий таъсир ижро этди. Шунинг учунда Навоий энг кичик ёшдан шеър айта бошлади.

Алишер 14-15 ёшда экан, форс ва туркий шеърларини Абулқосим кўрди ва уни ташвиқ қилар эди ва Абулқосим Бобирнинг вазири Мавлоно Муаммой кўл остида ёзгон туркча, форсча асарлари муҳимгина мавқе олғонидан шу вақтдан бошлаб уни зуллисонайн атай бошладилар.

Навоий ўз ҳаётида энг кўб ёзгон кишилардандир. Мавлавий Жомий ҳаёт экан, Навоийнинг ўн минглаб кўб ғазал ёзгонин ва «Хамса»синингина ўттиз минг байт экани зикр этадир.

Навоий форсий билан ҳам анча машғул бўлди. «Хамса»сини қандайким Низомийға жавобан ёзгон бўлса, мушоира майдонида бўлгон ва Хусрав томонидан ёзилгон «Баҳр ул-аброр» деган қасидаға жавоб айтди.

Навоийнинг «Тухфат ул-афкор»и Хусравнинг «Баҳр ул-аброр»идан кўб ҳам қолишмайдир ва бундан кўб қимматли фикрлар юритгандир.

Масалан, унинг матлаи шудир:

*Оташин лаълики тожи Хусравонро зивар аст,
Ахгари баҳри хаёли хом пухтан сар аст.*

Таржимаси:

У оловга ўхшагон лаълки, подшоҳларнинг тожларининг зийнатидир, биласизми нима учун? У бошда хом хаёллар пиширмаккагина ярайтургон бир учқундир.

Навоий бир мужиддир

Юқоридаги бўлимларда Навоийнинг муҳити ва асрининг буюкларини айтдик. Табиий, сўз боришидан маълумким, бу муҳит ҳар қанча турк аралаш бўлса ҳам, эрон-форс муҳитидир ва бу шахслар ҳар нақадар турклар бўлса-да, форс унсурлар кўпчиликдир ва табиий, турк аралаш бир форс маданий соҳасидир.

Навоийнинг асли муҳим шахсияти на мутасаввуфлиги, на шоирлиги, на тарих ёзгонидир. Унинг мумтозлиги шундай қайнагон ва юзларча йилдан бери сингиб кетган форсликнинг марказида турклар муассасаларини қуришидир.

Навоийнинг форсға ва форс маданиятиға бир душманлиги йўқдир, у тўғридан-тўғри миллатчи ва турклики севатургон бир шахсиятдир.

Навоий ўз асарларида форсчанинг нозик, оҳангдор бўлғонини ва у билан шеър айтиш қулай

ва хуш келатурғонлигини айтадир. Лекин «модомики, биз айри иркмиз ва айри бир тил эгасимиз, нима учун ўз элимиз тушунатурғон қилиб ўз тилимиз билан ёзмайлик?» дейдир.

Форс тили ишлатиш билан нозиклашган экан, нечун турк тили шундай бўлмасун. Форсда бу қадар гўзал асарлар бор экан ва буларни бизнинг турк англамас экан, нечун у маҳрум бўлсун ва бу асарлардан истифода қила олмайтурғон бир вазиятда қолсун?!

«Турк тили ҳар қанча кўпол ва оғир бўлса ҳам ўзимизники бўлғони учун яхши кўринадир».

*Тузилди бу тизмак бори сарсари,
Яна туркий алфоз ила бир сари...
Қошингда сенинг гарчи кўб вазни бор,
Чу бор ўз сўзинг йўқ анга эътибор.
Ки сўз зодаи табъу фарзанд эрур,
Чу фарзанд эрур, жонга пайванд эрур.
Неча зодаи табъ эрур нописанд,
Кишининг ўз оллида бор аржуманд.
Неча бум фарзанди манхусдор,
Ўз оллида хуш жилва товусдор.
Кениб шаҳи йўқ гарчи хашиакча,
Қаландар қадар суру челақча.*

Мана бу муҳокама натижасида у қўлига қалам олди ва форснинг энг машҳур асарлариға қарши турк классик асарлари(ни) вужудга келтирди.

Мана, Навоийнинг бизга муҳим бир хизмати ва уни бу кун турк адабиёти отаси аталишининг амалий ўзаги шундадир.

Алишербек бундан беш юз йил илгари қарши исён қилди ва ўзининг «Муҳокама ул-луғатайн» отли асарида туркчанинг форсийдан ҳеч вақт қолишмаслигини, балким ундан қат-қат ортуқ ва бой эканини исбот этди.

«Модомики, Навоий шу фикрдадир, нима учун форсийча бир девон бир неча қасида ва бир неча асарлар ёзди?» деган эътироз бўлиши мумкиндир.

Бир киши ўз фикрини қабул қилдирмоқ учун энг олдин ўзининг мухотаблирича бир савиядан бўлиши керакдир. Алишер ҳам шу йўлни тутди. Бошлаб уларнинг ўз йўлларида шеърлар, асарлар ёзди, камолини кўрсатди ва сўнгра ўзининг сирини очди ва дардини сочди.

Навоийнинг Султон Ҳусайн ва ундан кейинги даврга қилғон хизмати ва қилдирғон гаъсири кучли ва кўбдир. У доимо илм, фазл эгаларини тарбият қилар, уларга вазифалар белгилар ва асарлар ёздирар эди.

Навоийға бағишланиб жуда кўб асарлар ёзилғондир.

Султон Ҳусайн асари тўғрисида бошқа асарларга қарағонда бизда кўб манба ва маъхазлар бор. Буларнинг энг биринчиси Навоий (да)дир.

«Равзат ус-сафо». «Ҳабиб ус-сияр», Восифий каби тарих ва хикоячи мунағғирафлар, Жомий, Мавлоно Ҳусайн каби ахлоқий, диний асарлар ёзатурғон муаллифлар ва бундан бошқа ўнларча дево(н)чи, тазкирачи ва турли йўлда ёзғувчи адиб ва шоирларнинг барчалари Алишернинг мусохиблари ва унинг ҳимояти остида яшағон фазл эгалари дерлар.

Бу олим ва адиблар ва бошқа унинг санъаткор мусоқиблари ҳам бор эди. Унинг суҳбатида асрининг энг буюк мусикашунослари, ҳофизлари, мусаввирлари иштирок этдилар.

Ҳатто Навоийнинг мусиқа оламида ҳам машҳур экани ва бир неча наволар басталағани маълумдир.

Рассомликда ҳам Навоий анча хизмат қилди. Кўб расмлар чизғони ривоят этиладир. Бу майдонда бир неча шогирдлар етиштирғонлиги Мовароуннаҳр санъаткорлиги дунёсида муҳим

Ўрин тутадир.

Навоийнинг ўттиздан ортиқ асари борлиги ривоят қилинадир.

Қўлимизда бўлғонлари:

«Чор девон», «Хамса»си, «Тарихи Ажам», «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн», форсий бир девони.

Вафоти 906 ҳижрий зулҳижжа ёки шаъбон ойидадир. Қабри Ҳиротда, ўзи солғон жоменинг саҳнидадир. Умри олтмиш иккидир.

Илова:

Бу кичкина мақола журналимизнинг Навоий юбилейига иштироки учун ёзилди. Бунда кўб ҳоллар ва воқеалар қисқа, баъзан ҳатто бир сатрда ўтилди. Ўзбекистон Маориф комиссарлиги илмий шўроси номидан яқин фурсатда Навоийнинг беш юз йиллиги муносабати билан қилинатурғон юбилейда жуда кенг бир режа тузилди.

Илмий шўронинг кейинги мажлисида шу яқин икки-уч ой орасида Навоий учун бир «айсилиш» мажлиси қилишга ва бунгача Навоийнинг таржимаи ҳоли ва фаолиятига оид бир мажмуа ва Навоий асарларидан терма, яна бир мажмуа ва энг сўнгида унинг расмини катта, кичик ҳажмда тарқатишга қарор қилинди.

Шунинг учун, модом, махсус бир мажмуа чиқариладир, яна ундан тафсилот бериш ортуқча билинди. Келгуси текширишларнинг матнигина тақдим қилинадир.

НАВОИЙ УЧУН

(Навоий туғилғониға 500 йил тўлиши муносабати билан)

Навоийни танимағон бир ўзбек бўлмаса керак. Эскиларимиз ва эски мактабларимиз ғазаллари билан, янгиларимиз ва янги мактабларимиз суратлари ва шахсияти билан танишдирлар.

Навоий 844 ҳижрийда туғилиб, 906 да дунёдан ўткан буюк турк адибидир. Унинг ўттиздан ортиқ асарлари бор. Машхурлари: Тўрт девони—ғазаллари, беш маснавийси, «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мажолис ун-нафоис», «Лисон ут-тайр», «Тарихи ажам», «Мезон ул-авзон», «Адвори мусиқа», «Маҳбуб ул-қулуб», «Ақоиди манзума», «Рисолаи муаммо», «Вақфия», «Муншаот», «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Насойим ул-муҳаббат»дир.

Навоий турк тилини тиргизган ва чигатой адабиёти деган бир адабий мактабнинг бу кунгача яшамоғиға сабаб бўлгон бир кишидир. Шунинг учун уни танимоқ, уни тақдир этмоқ бутун турклар учун бир вазифадир. Мана шу ҳолни назарга олиб, бу кун турк дунёсининг ҳар ерида — Туркияда, Озарбойжонда ва бизда (Ўзбекистонда) уни эслаб йиллик тўйини ўтказмак истайдирлар.

Балки 1926 йил феврал ойининг бошида бўладурғон «Туркистон қурултойи» турк дунёсининг буюк шоири ва тил мутахассиси Навоийнинг 500 йиллигига тўғри келиб қолғонидан Бакуда катта бир тантана берилса керак. Турк олимларидан Кўпрулузода Фуод ва Чўбонзода ўртоқлар бу тўғрида фикрларини ёзиб ўтдилар. Ўзбекистонда ҳам бу юбилей феврал сўнгларида, март бошларида ўтказилса керак; бунинг учун катта ҳозирлик кўрилмоқдадир. Бошлаб, унинг тўрт асари айнича босиладир, мукамал таржимаи ҳоли ва унга бағишлаб бир мажмуа чиқариладир. Шу ишларнинг ҳозирликларини кўрмак учун маориф комиссари ўртоқ Ризоев раислиги билан бир комиссия тузилган ва ўттиз минг сўмлик бир исмета топширилғондир.

Агар марказ ижроқўми ва комиссарлар шўроси бу пулни тахсис қилсалар, комиссиянинг плани тезда амалга оша оладир.

ФУЗУЛИЙ БАҒДОДИЙ (Юбилай муносабати-ла)

Фузулий ўнинчи аср ҳижрийда Ироқ Арабида яшагон бир шоирдир. Бағдод теваракида — Карбалода, бир ривоятга қарагонда Хуллада тўққузинчи асри ҳижрийнинг охирларида туғулмишдир. Оти Муҳаммаддир. Отаси Сулаймон деган олим бир зотдир. Аслининг бири турк, бири форс бўлғониға доир икки ривоят мавжуддир. Фақат ўзининг сиёқи турклик томониға оғирлиғини кўрсатадир.

Форс девонининг муқаддимасида шундай дейдир: «Гоҳи ба ашъори арабий пардохтам ва фусаҳои арабро бафунуни този филжумла маҳзуз сохтам ва он бар ман осон буд, зиро забони мувоҳиси илмий ман буд ва гоҳи дар майдони туркий саманди табиат давондам ва зарифони туркро билатойифи гуфтори туркийи таматту расондам, он низ ташвишам надод, чун ба салиқай аслий ман мувофиқ афтод. Гоҳи бариштаи иборати форси гуҳар кашадам ва аз он шохсор меваи коми гул чидам (Баъзан арабий шеърларга қўл урдим ва араб фусаҳоларини ажамларга таништирдим. Бу менга осон эди. Зеро, бу менинг илмий тилим эди. Гоҳо туркий майдонда табъим отини елдирдим ва турк зарифларини (тилни нозик сезувчилар, тушунувчиларини) туркийгўйлик латойифлари билан (таматту) қойил қилдим. Бу ҳам менга ташвиш келтирмади. Зеро, менинг аслимга мувофиқ тушди. Гоҳо форсий ибратлар ипиға гавҳар тердим ва шохидан кўнглим тилағи мевасини тердим)».

Туркчанинг асли сатекасиға тўғри келганини айтадирким, она тилининг туркча эканини билдирадир. Форсча ҳақида «аз он шохсор меваи коми гул чидам» - ул буюк шохдан кўнглим тилағи мевасини тердим дейдирки, форс тилининг нозуқлиғи ва дилбарликиға ишорат қиладир ва ўзининг ундан завқ олғонини билдирмак истайдир.

Асри икки буюк ислом давлатининг чоришмаси ва икки ислом мазҳабининг - шиа ва суннийнинг бир-бироваға ҳужумининг энг кескин давридир. Ислом уламо ва фузалоси икки жаҳаға бўлинган, икки тарз тафаккур воситаси-ла икки тарз сиёсатға олат бўлгон, бу икки давлат теваракиға йиғилгонлар олим бўлсалар бир-бировларига илмий ҳужумларда, шоир бўлсалар ҳажвиялар билан мунозаада эдилар.

Ўрта аср ислом маданияти давридан икки юз йилча кейин у маданиятнинг юксалган шохқа (энг баланд тоғ тепаси)ларининг кулагалари ҳоло давом этган бир давр эди. 5 ва 6-нчи асри ҳижрий ислом илмининг иккинчи мартаба кўзғолгон ва янги руҳ, янги жон билан майдонға отилгон асри эди. Энг буюк ислом ҳаким ва олимларининг ҳар жиҳатдан ягоналик туғини кўтарган вақтлари шу асрга тўғри келадир.

Бир ёқдан арабнинг Мааррий каби шоирлари асарларининг энг тарқалгон вақти, иккинчи жиҳатдан форс шеърининг энг ёруқ, юзининг ниҳоят хафиф, икки асрлик бир парда билан ўратулган бўлса ҳам ҳали баҳорнинг хазондан узоқ бўлгон чоғи; учунчи ва энг муҳими турк ёзма адабиётининг Шарқда Навоий, Лутфий, Фарбада Аҳмад ва Ошиқ Пошолар давриға ворис бўлгон туркда Фузулий, форсда муҳташам Коший асри эди.

Фузулийнинг туғилгон жойи Ироқ уч буюк: араб, форс, турк тил ва адабиётининг учрашқон майдони эди.

Бағдод ислом маркази бўлиш эътибори билан Аббос халифалари замонидан бери араб, форс, туркнинг умумий муштарак маркази ҳолиға кирган эди.

Фузулийнинг асли Бағдоднинг Куфрий қасабаси живорида яшайтургон туркларнинг Бот отлик аширатидан экани айтиладир. Шу ҳол ва шу мавқеда ўсган Фузулийнинг қандай тарзи тафаккурға мансуб ва қандай руҳда бир шоир бўлишини белгилаш кўб қийин эмас. Отаси ҳам замонанинг олим - муфтийларидан бири ва устои Жабибий замонининг шоирларидан бири бўлғони маълумдир. Устои ҳам бир турк шоиридир. Фузулийнинг унинг ғазалларига мухаммас боғлағони маълумдир.

Бу унинг тахмисларидандир:

*То жунун рахтин кийуб дутдим фано мулкин ватан,
Аҳли тажридим қабул этмам қабоу пираҳан,
Ҳар қабоу пираҳан кийсам мисоли гунчабан,
«Гар санинг-чун қилмасам чок, эй бути нозук бадан»,
«Гўрим ўлсун ул қабо, эғнимда пираҳан кафан».*

Шу тахмисда ҳам кўрилгани каби, Фузулий тасаввуф руҳи билан анчагина суғорилгон бир шахсиятдир. Бу табиийдир. Чунки ундан илгари келган фикрий жараён дин эди. Ва унинг жавҳари бўлгон исломий тасаввуф унинг руҳи эди.

Форсдан ўқуғон шоирлари ва энг яхши кўрганлари дostonчи бўлиш эътибори ила Низомий, ғазалсаро бўлиш эътибори-ла Ҳофиз бўлиши табиий эди. Низомийни «Хамса»сида устод деб хитоб қиладир:

*Биллоҳки, на хуш деюб Низомий,
Бу бобда хатм эдуб каломи.
Асбоби суҳан нишоту ноз аст,
Зин ҳар ду суҳан баҳонасоз аст.
Майдони суҳан фироҳ бояд,
То табъ дар ў ҳунар намояд.
Дар гармийи регу саҳтийи куҳ,
То чанд суҳан равад баандуҳ.
Бир ишки қилур ишкоят устод,
Шогирда ўлур ружуи бедод.*

Форсийнинг энг буюк ғазал шоири Ҳофиздир. Фузулийнинг табиати бу икки шоирдан мутаассир бўлгондир ва буларнинг маслаки бўлгон тасаввуфни шу эътибор ила ўзлаштиргандир.

Тасаввуфда Фузулийнинг анча русуҳи бор. Бу тўғридаги маълумотини тафсир ва ҳадис ўқуш билан ортдирди. Бунинг устига у зотан дардли ва ошиқ бир юрак соҳиби бўлгонидан, бу ишқнинг руҳи унга уйғун келди. Ва илмнинг қуруқлиги унга ҳеч нарса бермади, барча мутасаввуфлар билан бирга мадрасага қарши шу сўзларни ёзди:

*Илм касби-ла пояи рифъат,
Орзуи маҳол эмиш онжоқ,
Ишқ эмиш ҳар на ворса оламда,
Илм бир қийлу қол эмиш онжоқ.*

Ва тасаввуфнинг энг сўнги бўлгон фано мартабаси унинг суйгани эди.

*Эйки, аҳли ишқа сўйларсан маломат таркин эт,
Сўйлаким, мумкинмидир тағйири тақдири Худо?!
Ишқ килки чекди хати ҳарф вужуди ошиқа,
Ким ўла собит ҳақ исботинда нафийи моадо.
Эй Фузулий, интиҳосиз завқ бўлдинг ишқдан,
Бўйладир ҳар ишқ Ҳақ оди-ла қилсанг ибтидо.*

Фузулийнинг диндорлиғи ва шаръ йўли билан бориш таманноси ва бундан мақсад «ризойи Худо» эканини шу ғазал очик кўрсатадир:

*Ё Раб, ҳамиша лутфинги қил раҳнамо банго,
Густарма ул тарийққи, етмас санго, банго.
Қатъ айла ошнолигим унданки, гайрдир,
Онжоқ ўз ошноларинг эт ошно банго.
Бир ерда собит эт қадами эътиборими
Ким раҳбари шарият ўла муқтадо банго.
Бан билмазам банго керакин, сан ҳакимсан,
Манъ айла, верма ҳар на керакмаз санго банго.
Улдир банго муродки, улдир санго мурод,
Ҳошоки сандин ўзга аввало муддао банго.
Ҳибси ҳавода қўйма Фузулийсифат асир,
Ё Раб, ҳидоят айла тариқи фано банго.*

Яратилиш тўғрисида фикри мутасаввуфларнинг ваҳдатларидан бошқа нарса эмас эди:

*Ҳаққоки, ҳамин вужуд бирдир,
Бир зота вужуд мунҳасирдир.
Аксидир онинг вужуди азёр,
Маънида йўқ эътибор ила вор, —*

дер эди. Ва ўзини етиштирган асарларининг маюумаи фикрнясига мансублигин кўрсатар эди.

Фузулий дин, тасаввуфдан бошқа илмлар билан ҳам шуғулланди, ҳикматга, тибга кенг бир йўсунда вокиф эди. Тибга оид «Чор унсур» отли бир асари бордир. Арабча яхши билар эди. Қасидалари араблар орасида тақдирлар ила ўкулур эди. Форсийда ҳам бир девони, бир неча қасида ва маснавиёти бордир. Фақат булар туркчаси қадар самимий, санъаткорона ва гўзал эмасдир. Буда Фузулийнинг аслан турклигига кучли бир далил бўла олур.

Фузулий турк шеърида, форсийда Ҳофиз қадар лирик-рубобийдир. Туркда Фузулий каби дардли ва ўтли бир шоир йўқдир. Форс ва туркда дostonчилилардан икки киши бордир — Низомий ва Фузулий. Низомий ҳақиқатан нозик, зариф, санъаткор ва олим бир шоирдир. Фузулий унинг шогирдидир, фақат бу кўб дардли, ўтли бир ошиқдир.

Фузулий ўзининг эътирофича, аввалда қасида айтишга рағбат этган, сўнгра дoston ва ғазалчиликка киришган ва шу икковига ҳақиқатан муваффақ бўлғондир. «Мистер Гип»лар қадар жасорат соҳиби бўлолмасак ҳам, форс ва турк дostonчилик оламида Низомийдан сўнгра биринчи ўрини Фузулийга беришдан тортинмаймиз. Фузулий бу ўринга ҳақиқатан лойиқдир. «Мистер Гип»нинг:

«Шарқнинг шарқ бўлғонидан бери етишдирган шоирлари орасида энг самимий ва энг ҳассоси Фузулийдир» (Озарбойжон адабиёт жамияти томонидан чиқорилғон «Фузулий» мажмуаси; Бакир Чўбонзода мақоласи, саҳифа 97), деган ҳукмини бир оз муболағали ҳисоб қиламиз. Фузулийга Низомийдан кейин биринчи ўрин бериш энг мувофиқ ва энг шарафли бир ўрин беришдир. Чунки Низомийга эргашиб бу кунгача юзларча шоир дoston айтгандир, лекин булардан ёлғиз Фузулий муваффақбўла олғондирким, бунинг осон бўлмағони шундан ҳам маълумдир.

Шоирлиғини кўрсатмак учун бир ғазали ва «Лайли-Мажнун»дан бир парча тақдим қиламиз:

*Манимтак ҳеч ким зору паришон ўлмасун, ё Раб,
Асири дарди ишқу доғи ҳижрон ўлмасун, ё Раб.
Дамодам жаврлардур чекдиким бераҳм бутлардан,
Бу кофирлар асири бир мусулмон ўлмасун, ё Раб.
Кўруб андешаи қатлимда ул моҳи будир дардим—
Ки, ул андишадин ул маҳ пушаймон ўлмасун, ё Раб.
Чиқармоқ истаса тандин чекуб пайконин ул сарвинг,
Чиқон ўлсун дили мажраҳу пайкон ўлмасун, ё Раб.
Жафоу жавр ила мўтадим унларсиз нўлур ҳолим,
Жафосина ҳадду жаврина поён ўлмасун, ё Раб.
Деманким, адли йўқ ё зулми чўқ, ҳар ҳол ила ўлса,
Кўнгил тахтина ундан ўзга султон ўлмасун, ё Раб.
Фузулий бўлди ганжи офият майхона кунжинда,
Муборак мулкдир ул, мулки вайрон ўлмасун, ё Раб.*

* * *

*Фалак айирди бани жавр ила жононимдан,
Ҳазар этмазми ажаб, нолау афгонимдан.
Ўда ёндирсам агар шуъла ила нафларни,
На батар оташи оҳи дили сўзонимдан.
Ғами пинҳон бани ўлдирди, бу ҳам бир ғамким,
Гулруҳим ўлмади огаҳ ғами пинҳонимдан.
Оҳ эди ҳамнафасим, оҳки ул ҳам охир
Чиқди игроҳ қилуб кулбаи аҳзонимдан.
Бан на ҳожатки қилам доғи ниҳоним шарҳин,
Оқибат зоҳир ўлур чоки гирибонимдан.
Ҳақ билур, ёр дагил жону дилимдан ғоиб,
Нўла гар ғойиб эса дийдаи гирёнимдан.
Жон агар чиқса танимдин асари меҳр ила,
Асари меҳрини сонмонгки, чиқар жонимдан.
Лутф эдубсан магар, эй бод, букундан бўйла,
Верасан бир хабар ул сарви хиромонимдан.
Эй Фузулий, ғами ҳажр ила паришондир ҳол,
Кимса огоҳ дагил ҳоли паришонимдан.*

Маснавийсидан парча:

*Соқий, карам айла, жом гездир,
Дурма, қадаҳи мудом гездир.
Даврона чўқ эътибор қилма,
Гездир қадаҳи, қарор қилма.
Тўк олуб ала кумуш сароҳи,
Зар соғара руҳбахш роҳи.
Сарф айла риоятимда алтоф,
Танҳолигимни гўр, айла инсоф.
Шуглим бу бисот ичра чўқдир,
Сандин ўзга мададчи йўқдир.*

Ҳамдамлигим ила ор қилма,
Бандан нафрат шиор қилма,
Гар билмаз эсангки, бан на зотам,
На зулмати чаишаи ҳаётам.
Файзи хунарим шаробидан сўр,
Сўзи жигарим кабобидан сўр.
Тутсанг алини бани фақиринг,
Ҳақ ўла ҳамиша дастгиринг.
Ман шоири Мусовий каломам,
Соҳирлара мўъжази тамомам.
Бан соҳири Боблийи нажодам,
Ҳоруна бу шида устодам.
Сўз даркина сарф эдуб фаросат,
Амлокина бўлмишам раёсат.
Гаҳ тарза қасида айларам соз,
Шаҳбозим ўлур баландпарвоз.
Гаҳ даъба газал ўлур шиорим,
Ул даъба равон верар қарорим.
Гаҳ маснавия ўлуб ҳаваснок,
Ул баҳрдан истадим дури нок.
Ҳар дилдаки вор аҳди розим,
Мажмуи фунуна ишқбозам.
Пуркоргарам ҳазор пеша,
Жонлар чекуб истарам ҳамеша.
Дўконим ўла ривожии бозор,
Ҳар истадигин бўла харидор.
Соқий, на эди бу жоми кулгун
Ким айлади ҳолими дигаргун.
Сармаст ўлубам сўзим ҳабодир,
Ҳар лофки айларам хатодир.
Таъсири солиб димога таишвир,
Таишвири мизожим этди тағйир.
Ман қандану лофи лутфи гуфтор,
Ким, сўз демага ўлам сазовор.
Ўлсайди банам сўзимда бир ҳол,
Албатта ўлурдим аҳли иқбол.
Соқий, тут алимки, хаста ҳолам,
Ғам раҳгузаринда поймолам.
Сансан мани мубталоя ғамхор,
Сандан ўзга дахи кимим вор?!
Мушгул иша душмишам, мадад қил,
Май ҳарзи ила баломи рад қил.
Ҳал айлая гўр бу мушкилоти —
Ким, этма қулингдан илтифоти.

Асарлари

Илми каломга оид «Матлаъ ул-эйтиқод», «Ҳадиси арбаъийн» таржимаси, арабий, форсий ва

туркий уч девони. «Ҳақиқат ус-суадо», «Банг ва Бода» (Исмоил Ҳикмат «Банг ва Бода»ни 14 яшарликда ёзилгон дейдирки (Озарбойжон адабиёт жамияти томонидан чиқарилгон «Фузулий», Исмоил Ҳикмат мақоласи), бунга далил ўлароқ Шоҳ Исмоилга тақдим қилгонлигини ва унинг эса 914 да Бағдодни фатҳ этганини кўрсатадир. Локин бу далил бўла олмайдир. Шоҳ Исмоилга тақдим қилмоқ билан 14 яшарликда ёзилиш лозим келмайдир. Аввало, Шоҳ Исмоил 914 дан 940 гача Бағдодда тургондир. Иккинчидан, «Банг ва Бода»ниг мундарижаси ва услуби 14 яшар бир бола кучидан кўб юқори турадир. Бизча, унинг ёзилиши 914 билан 940 орасидадир), «Лайли ва Мажнун», «Чор унсур» (Сиххат ва мараз рисоласи), «Лайли-Мажнун» ёзилиш тарихи 942 хижрийдирки, агар таваллуди 900 бўлса, уни 42 ёшлигида ёзгон бўладир.

Фузулийнинг Туркистонга таъсири

Ғарб туркчасининг энг буюк устои Фузулий Туркистоннинг чиғатой шоирлари устига ҳам кучли таъсир ижро қилгондир.

Фузулий мактабларимизда бугунча ўқулатургон маъруф китоблардан биридир. Фузулийнинг Туркистонда тарқалишидан сўнг бизда ғарб туркчасининг таъсири кучайди ва икки лаҳжа билан ёзатиргон шоирлар кўруна бошлади. Ҳатто айтиш мумкинки, Фузулий билан бирга бизда иккинчи бир лаҳжа ҳам туғди. Чунки чиғатой тили соясида яшаб туруб ҳам холис «ғарб туркчаси» билан девонлар тўлдургон шоирлар кам эмасдир. Ҳатто илова қилиш мумкинки, холис чиғатойча ёзгон ҳеч бир шоир йўқки, Фузулий йўлида ҳам баъзи парчалар ёзмагон ёки унга татаббу қилмагон бўлсун.

Намуна учун Фузулийга татаббу қилгон шоирлардан баъзиларининг шеърларидан кўрсатамиз:

Умархоннинг Фузулийга кўб мухаммаслари бордир:

*Бало даштида гам тоғи менигдек зор ўландан сўр,
Муҳаббат рамзини Мажнун киби афғор ўландан сўр.
Мазоқи лаъли нобин шиқ аро хуммор ўландан сўр,
Шифойи васли қадрин ҳажр ила бемор ўландан сўр,
Зулоли завқ шавқин ташнаи дидор ўландан сўр.*

Бу йўлда ёзилмиш бир мусаддасдир:

*Гўзимда ашки гулгун қон каби чоки жигардандир,
Бу меҳнат донаси нахли дили кулфат самардандир.
Азал сармоясиндин, ҳосилим суду зарардандир,
Дагил бу шоми кулфат толиғи зулмат асариндандир,
На сандандир, на бандандир, на чархи кинавардандир,
Бу дардисар хуммори нашъаи жоми қадардандир.*

Муҳсиннинг бу ғазали ҳам шу йўлда ёзилгонлардандир:

*Куюб ўлдугим бани шамътак ўшал офтоб жамоладир,
На қамар, на меҳру на сарвгул, на суман, на бадр, ҳилоладир,
Бани шўри шиқи жунуносар ҳама гамдин айлади беҳабар,
На хаёл мойили карруфар, на фасис жоҳи жалололадир.*

Бу Хотифнинг тахмисидир:

*Верди Хотиф оҳ уриб бода алойиқ хирманин,
Сарвдек оромгоҳ этди тажарруд гулишанин,
Пора айлаб, бўйнида озодалик пироханин,
Бир-бир офоқ илгидин чекмиш тааллуқ доманин,
То Фузулий хастая васлинг тамманодин санинг.*

Бу Ризойининг бир ғазалидир:

*Қаро зулфинг киби йўқдир қарорим, ё Расулуллоҳ,
Паришондир баним ҳар лаҳза корим, ё Расулуллоҳ.
Раҳи шиқингда ором айламаздим бир қадам, биллоҳ,
Дагил алда зимоми ихтиёрим, ё Расулуллоҳ.*

Булардан бошқа Фузулий тили ила шеър айтган шоирлар ҳам кўпдир. Буларнинг энг машҳури Умархоннинг ўғли Муҳаммад Алихондирким, шеърларини Фузулийникидан айриш қийиндир:

*Оҳким, дўкди фалак қонимни мужгонимдан,
Қилмади бок дамодам дўкувни қонимдан.
Мавжи тўфон бало бошима дўндирди фалак,
То жудо этди ҳазин жоними жононимдан.
Кўнглими сели бало бирла хароб этди сипеҳр,
Бўлур обод губор дили вайронимдан.
Кечалар гунча каби кўнглуми қон йиғладуги,
Субҳлар зоҳир ўлур чоки гирибонимдан.
Оҳким, ҳажр туни қочти дилим ҳасратидан,
Соя ҳам кўчди фироқинг кечаси ёнимдан.
Эй кўнгил, сонмаки зойил ўла ошуфталигим,
Жам қил хотиринги ҳоли паришонимдан.
Субҳлар дидаи гирёнима раҳм айла, сабо,
Бир хабар вер банго ул гунчаи хандонимдан.
Хон киби моҳвашим шамъи рухин ёд эдарам,
Ёнажасқдир фалак оҳи дили сўзонимдан.*

Фано ҳам туркчада Фузулий йўлида шеър айтканлардандир.

Сўнг даврда бу йўлда айтканлардан муосиримиз Ажзийдирким, бир девончаси ва бирда «Миръоти ибрат» отли маснавиёти бордур. Унинг бир мухаммасини кўрайлик:

1

*Ё Раб, эшит бу хаста дилимнинг навосини,
Ким сандин ўзга чора эдар муддоасини,
Токи чекайим замонайи бор жафосини,
Ҳар дам отар нишонима тири балосини,
Майдони жаҳла сурди нифоқ аждаҳосини.*

2

*Субҳи қиёмат ўлди, биз уйқудайиз ҳануз,
Гўз очди ҳар жамоа биз осудайиз ҳануз,
Хабту нуҳус накбата олудайиз ҳануз,
Ағёр зери пойина фарсудайиз ҳануз,
Ким содди бизни бу ера топсин жазосини.*

3

*Миллат эвини йиҳди фалокат эдиб хароб,
Мавжин талотум этди бугун баҳри инқилоб,
Биздан аруси ақл юзина чекуб ниқоб,
Ё Раб, қачон дучоримиз ўлгай раҳи савоб,
Даф эт, илоҳий, роҳи хато раҳномасини.*

Фузулий тилининг букункиси, яъни усмонлича ила шоиримиз Чўлпон ҳам баъзан чиройлик парчалар ёзадир. Бу одам эски шоирларимиз каби Фузулий таъсири билан эмас, букунки Туркия адабиёти таъсири остида «ғарб туркчаси» билан ёзадир. Бу парчаси у йўлда ёзилгонлардандир:

*Илк аввал гўзим ишқ ила очдим,
Ишқнинг майдонина қоними сочдим,
Ишқсиз ўлкалардан у онда қочдим,
На замон боғладим зуннори ишқи.
Жаннат баним ичун қуру саҳродир,
Ишқинг саҳросиким, банго маъводир.
Аксини сан банго на қадар қондир,
Қонмам чунки, бўлдим гулзори ишқи.
Сўйларкан дилларим на ёмон сўзлар?!
Ёзаркан қаламим на ҳазин оғлар?!
Сода дил бунлардан на маъни онлар?
Билмаз куж ўлдугин изҳори ишқи!*

Энг сўнгида шуни айтишга тўғри келадирки, ғарб туркчаси ҳам бизга ёт келмайдир. Фузулий уни ўзимизники қилиб юборғондир. Фузулий бизда Навоийдан кўб ўқулмаса, Навоийдан кам ҳам ўқулмайдир.

Навоий асрида чиғатойча ғарб турклари устига кўб таъсир қолдирғон эди. Аҳмад ва Ошиқ Пошолар ва ҳатто Фузулийга ҳам Навоийнинг таъсири кучлидир. Факат Фузулийдан сўнг ғарб туркчаси шарқ туркчасига таъсирини кучайтирди ва букун усмонли лаҳжасининг такомули билан бу таъсир яна кўпайди ва бу ҳол бундан буён ҳам давом этса ва кун сайин кучайса керак. Чунки Туркия тили асри маданий тил ҳолига киргандир ва биз ҳозир ҳам ундан мутаассирмиз ва истиқболда бизнинг маданий ҳаракатимиз кучайган сари ғарб туркчаси билан робитамиз кучаядир.

ТУРК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

Исмоил Ҳикмат.

Озарбойжон Халқ Маориф камисарлиги фанний метод шўроси томонидан тасдиқ этилмиши ва Озарбойжон наириёти томонидан 5 минг нусхада босилгон. (1925 йил — Бокуда)

Бу асарнинг биринчи жилд, биринчи ва иккинчи ҳиссаси босилиб чиқди. Биринчи ҳиссаси ўн тўққузинчи аср ҳаёти адабиясидан баҳс этадир.

Бундай бир асарнинг мисоли ҳалигача турк оламида кўрилмайдир. Бу асарнинг бошқалардан энг биринчи айирмаси шулки, ўн тўққузинчи аср турк ҳаёти адабиясини тартибли суратда, бир мажмуа ҳолида кўрсатадир. Бу иш ҳалигача турк адабиёти ҳаётида — тазкирачилар ва ажнабий тарихчилар мустасно — бўлмагон бир ишдир.

Бу асар тўғрисида ҳалигача жиддий бир танқид чиқмади. Бунинг сабабини шундан биламиз. Мисли бўлмагон, яъни ҳалигача ишланмаган бу майдонда қалам юрутмак учун шундай бир нарса ёзиш каби бир ташаббус ва меҳнат қилиш лозим бўладир. Айниқса, ғарб турк ҳаётидан минглар чақирим узоқда бўлгон: денгизлар, тоғлар, чўллар каби табиий тўсиқлар устига, Чор ҳукуматининг сиёсий мумонезатлари¹⁴ ва биздаги илмий-адабий ҳаракатнинг ҳечлиги орқасида қолгон ва бу асарда зикр қилингон шахсларнинг баъзилардан икки-уч байт, баъзиларининг фақат отларини билиш ҳам зўрға мумкин бўлгон бизлар учун бу асар тўғрисида жиддий бир нарса дейиш кўп қийиндир.

Бу бир неча йилдан сўнг ижтимоий инқилоб йилларида эса бу масалалар билан уринишга на вақт ва на шароит мусоада қилмағонидан ҳали ҳам мумкин бўлмади. Бу узрлар ишга қолгонда балки ҳечдир. Локин маъзаратчининг биз кабилар бўлғони ва мавқеимиз назарда тутилғонда, табиий, булар буюк монезлар саналса ҳам ўрни бордир.

Мана шу узр ва шу муҳокамалардан кейин тубандаги сўзларнинг балки бир қиймати қолмас. Локин ўзбекнинг «ётиб қолгунча, отиб қол» деган мақоли мафодинча ўзимиз билган ёхуд тўғриси, билдик ва танидик деб қаноат ҳосил этган шоирлар ҳақидаким, улар бу муаззам таълифда биз учун уч-тўртдан ортуқ бўлмас, баъзи бир фикрлар юрутсак ортуқча бўлмас. Эҳтимол, бу ёзғонларимизнинг бир танқидий қиймати бўлмас, фақат бизда улар тўғрисида қандай тасаввурлар борлигини, бизда - яъни Бўсфўр муҳитида эмас - Туркистоннинг кум, чўллари орқасидаги буталар, кўкатлар кўлагасида ўсган ва муҳитнинг қаттиғ бўғувчи иссиғлари остида хомлигича қовурулғонларга қоддирғон таъсирини кўрсатиш жиҳатидан аҳамияти бўлур.

Бошлаб бу асар марксчилик нуқтаи назаридан ёзилмагон, деб эътирозларга учраса мумкиндир. Қандайки, қайси бир ўртоқлар бу ҳақда ёздилар. Бизга қолса уларнинг бу эътирозлари, агар амалий бир фикр ва йўл кўрсата олмагон бўлсаларки, ҳеч бир нарса кўрсатмадилар, бу очик бир пулча қиймати йўқдир. Фалон, фалон ўрунларда бундай янглишликлар, тушунмаганликлар бор, изоҳ қилинмагон нуқталар «мана булар» деб кўрсатилмас экан, куруқ сўз бўлишдан бошқа нарса эмас: «бўш сўз туяга юк»дир. Биз деймизки, бу асарнинг бош мазияти 32 шоирнинг, яъни бир асрга яқин бир муддат адабий ҳаётининг бир тартиб ва бир усул доирасида тизилиши ва адабиётга бир «гул» ҳолида қараш учун муҳим бир йиғинди ташкил этгандирки, ҳалигача бу бўлмагондир.

Асарни кўздан кечирганлар ва шу ишлар билан таниш кишилар биладиларки, бу майдонда ишлаш қандай қийиндир ва бош оғритувчидир! Бунини шу ходда йиғишнинг ўзи қанча фидокорликлар талаб қилар экан, узоқдан туриб аҳил бўлмағонларнинг кесак отишлари ўзларининг қанча қийматда бўлишларини фош этишдан бошқа бир натижа бермайдир. Дуруст, марксчилик нуқтаи назаридан қарағонда биринчи боқишда жуда кўб камчиликлар кўриладир.

¹⁴ Мумонезатлари — ман қилган ишлари.

Фақат иш ичига кирганда ва тарихимизнинг ҳеч бўлмаса бир нечагина йил кичкинагина бир давринигина кўз олдимизда ижмоли бўлса ҳам тасаввур ва тасвир эта олмагон шу чоғимизда марксистчаки — иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг бутун инжаликларини очиб бериш демакдир — бўлишини талаб этмак кулгули, бир бола талаби эмасмидир? Ҳолбуки, бу асар истар муқаддимасида, истар ҳар муносабат келганда иқтисодий ва ижтимоий ҳаётни мумкин қадар изоҳ қилмоқдадир.

Энди мақсадга келайлик: бизнинг таниғон шоирлар орасида Абдулҳақ Ҳомид бордир, бу шоир тўғрисида 140 саҳифа тахсис этилгандир.

Ҳомиднинг узундан-узоқ ва ўндан ортуқ мактуби ва шу муносабат ила бошқа орқадощларининг ҳам узун мактублари дарж этилгандир. Ҳолбуки, Ҳомиднинг адабий шахсиятини - руҳли бир тарзда кўрсататурғон бир мактуби - Ризо Тавфиққа «Ҳомиднома» муносабати-ла ёзғон мактубидан ҳеч нарса кўрсатилмайдир. Ҳомид у мактубида қайси муҳаррирларни ўқиғонини ва қайсиларини ўқумағонини ўзи айтадир ва Ҳомидни таниш учун энг муҳим шу сўзларни ёзадир:

«Мақбар»да ва «Ўлу»да, хусусий-ла «Ўлу»дан зиёда «Мақбар»да кўрдикингиз қусурлар ноқобил инкор бир суратда ошқордир. Таслим эдарам. Ҳашвиёт чўқ, ғаройибларинг ҳадд ва ҳисоби йўқдир. Ва сиз ғолибан бунларла иктифо этмак истамишсиниз. Соир асаримида тадқиқ этсагиз даҳа чўқ нуқсонлара тасодуф эдардингиз, бундан аминам ва сизи таъмин эдарамки, бунлар банжа мажҳул дагилдир. Ҳатто асарими кандим танқид эдажак ўлсам ким билар даҳо нақадар қусурлар кўрурдим. Балки энг сўнграки асарим ўйла бир танқид ўлажоқдир ...»

Яна давом этиб адабиёт оламида кимлар ила яқин бўлғонини ва кимларни таниғонини айтадир:

«Адабиёт соир ва сарифаларинда дедигиниз каби, Қурнай, Ҳуғу, Шекспир ила Шайх Саъдий банга раҳбар ўлмишлардир (Камол устодимдир, у бошқа). Бунларнинг хорижинда ҳеч бир адиб ва шоир-ла муносабатда бўлинмадиғми билмангизи истарам. Пак чўқларини «Ҳомиднома»да исмлари мазкур ўланлардан ва ўлмайанлардан бир чўқини маъаттаассуф ўқумамишамдир била эҳтимолки қочмоқдан қуғоламайа, ёзмоқдан ўқумамайа вақтим ўлмамишдир. На билайим фақат ҳақиқати ҳол будир».

Сўнгра асарларининг мавзуларини кимлардан олғонини тубандагича баён қила бошлайдир:

«Настаран»и Порисда Қурнайнинг «Лўсид»ини ўқудикдан сўнгра ёздимки, муқаддимасинда гўстариюрим. Маъ-шуқасининг падарини ошиқнинг итлоф этмаси мавзуини «Лўсид»дан олдим. Ёлғиз мавзуини... «Эшбер»да казалик Хўросдан муқтабас бир мавзу, ёлғиз бир мавзу вордир. Камол марҳум мактубларининг бирисиндаки, ғолибан матбуъдир. «Эшбер» Хўросдан муқтабас эсада ундан гўзаддир демиш, бани талтиф этмак истамишди. Марҳум бу дурли иқтибосоти жоиз гўрур ва табиий бўлурди. Ҳатто бал «Сардонапол»и ёзаркан, Байруннинг у исмда бир театруси ўлдиғини банга ихбор ила ўқумая тавсия этмиш эди. Бан мавзу бўлмоқда доимо гучлук чекдигимдан тарихдан ва шундан-бундан мавзулар олмоқ, онлари истадигим киби маловалар-ла ёзмоқ мажбуриятинда бўлуан ожазадан ўлдуғим «Сардонапол» муқаддимасинда хабар вериюрим.

Фақат «Мақбар» ила «Ўлу»нинг ёхуд «Балодан бир сас»инг кимсадан олинмиш мавзулари йўқдир. Унларинг мавзулари мазор ила ўлум ва бирда жамияти инсониядир. «Мақбар»лар, «Ўлу»лар, «Балодан бир сас»лар кечан гун дагил, кечан асрда ёзилмиш ва ўттуз шу қадар сана аввал босилмиш эди. «Балодан бир сас»си охиран таъбь этдилар эсада пак эскидан эскидир. Алҳосил, бунлар на иқтибос, на тақлид, на интиҳолдир. Тавориддан бошқа бир шай ўлмаси маҳолдир. Таворид тақдиринда эса Виктор Ҳугу киби муаззам бир дохийи шеър ва адаба шу қадаржиқ ўлсун бир муқоранат ҳосил ўлмиш демакдирки, на буюк шараф! Фақат Акраминг дедиги киби:

*Бир ҳарфни мажмуаи бегояи сонинг,
Фаҳм айламадан бан даҳи шоирмийим, э воҳ.*

«Гёте» ила, «Байрун»ла, «Данта» ила ошнолиғим пак сатҳий ва пак жузъий бир муносабатдир... Даражаларини биламам. Виктор Хугу Шекспир учун ёздиғи китобда: духот учун буюк кучук йўқдир деюр, даража тайин этмиюр. Унлар бир-бирига бензамас, фақат ҳар бир бошқача бир йилдиздир, демак истаюр. Инсон буйла демак учун Виктор Хугу киби у йилдизларинг энг буюги ўлмалидир, дагилими?», киби бир мулоҳаза юритгандан сўнг, турк ва сўнгра Шарқ ва Ғарб даҳолари тўғрисида ўз фикрини ёзадир:

«Акрама ёздигим бир мактубда адабиёт оламимизинг «Камоли»и гунаши, «Акрам»и маҳтоби, «Сазай»ида йилдизли гежаси дея тавсиф этмиш эдим. Акрам жавобан: сангада бунларинг холиқими деялим?.. киби бир латифада бўлунарақ:

*Шаб-тоб эдилсам розиям,
Маҳтоб эдилмак истамам, -*

демиш эди. Дохийлигинг даражаси йўқдир ва банча Ғарбда ҳақиқий дохий Хугу ила Шекспир ва Шарқда Саъдийдир. Банча деюрим. Чунки бошқаларини билажак қадар ўкумадим. Сиз ўқумишсингиз биларсингиз...», деб мактубини битирадир. Кўрилгани каби Ҳомид бу мактубда бутун борлиғини очиб берадир. Бунда кўчирилмай қолғон шундай парчалар борки, Ҳомид том маъноси билан ўз сажиясини очиб кўрсатадир. Бу мактубда аҳамиятсиз ўтилмайтурғон яна бир нуқта: Ризо Тавфиқнинг «Ҳомиднома»си тўғрисида айтилган сўзидир:

«Ҳомиднома»да исмлари мазкур ўланлардан ва ўлмаянлардан бир чўқини мааттассуф ўқумамишамдир била!» демак билан Ҳомид, Ризо Тавфиқ «Танқиднома»сининг қанча ҳақиқий қиймати бўлғонини очиб берадир. Ризо Тавфиқ кўп фозил одам бўлмоқ билан бирга таъбир ва адабсизлик маъзур кўрулсин, кўп «илмфуруш» бир одамдурки, буни шу юқоридаги сўзи билан Ҳомидда айтадир. «Ҳомиднома»да Ҳомиднинг бошқа кўп шоир ва адиблар билан алоқаси бўлғони ёзиладирки, Ҳомид уларни ўз мактубида рад қилғон бўладир. Бу билан «Ҳомиднома»нинг мавқеи тайин қилинадир.

Исмоил Ҳикмат ўз татаббулари орасида шу мактубга ҳам бир ўрун айирса эди, яна муҳимроқ бир маъҳаз кўрсатқан бўлур эди. Шунча узун мактубларни олғон кишининг бу мактубдан зикр этмаслиги бир турли маъносиздир. Ҳатто бизга қолса, бу асарда кўрсатилган мактублар кўпрак Ҳомиднинг ёш вақтларига оид бўлиб, бу сўнгиси унинг пишган ва етишган вақти маҳсули бўлиши жиҳатидан муҳимроқдир.

Иккинчи камчилик, китобда Ҳомиднинг юксак насридан «ҳеч намуна берилмагани»дир. Бунда на «Торук» парчаларидан бир нарса бор, на «Мақбар» муқаддимасидан бир намуна. Ҳолбуки, турк адабиёти насрининг энг юксак намуналари қаторида шуларнинг туриши керакдир.

Учинчи, Ҳомиднинг санъаткорлигини таҳлил қилишда Исмоил Ҳикмат кўп вақт шакл масалаларига боғланиб қоладир. Руҳий ҳаяжон таҳлиллари жуда оздир.

Ҳомид «дохий шоир» аталадир, фақат бир «дохий шоир» сифати-ла таҳлил этилмайдир, ҳар қанча «дохий доҳиёна», деган сўзлар кўп ишлатилса ҳам, ўқуб чиққон киши унинг даҳосига у қадар ошно бўлуб чикмайдир. Чунки таҳлил ноқисдир. Масалан, бир ердаги унинг даҳоси кўрсатилмакчидир. Ўн байтлик бир намуна бериладирки, у намунада:

*Эй ёри жаҳаннам оғуш,
Абқаму асгару маҳшар бардуш,—*

байтидан бошқа мақтанишга муносиб бир нарса йўқдир. Бундан сўнг мана шу сўзлар айтиладир:

«Бу азамати тазоди ханги шоиримизда гўруриз... Ишта Ҳомиднинг бутун банлиғи, бутун хусусияти ва шахсияти, бутун шеъри ва даҳоси: ҳапси-ҳапси бу тазодларинда, бу иттиродсизликларинда, бу тошқинликларинда... У тибқи бир фуртинали денгиз кибидир. Доимо чолқонти чолонда гоҳ доғлара тирманан улу, журъаткор чилғин долғалар-ла юксалар, юксалалар, гоҳ булдиғини оқизиб, кириб гўтуран гирдоб-ла учурумлар ҳолинда денизинг диблўдия чакилан сиёҳ-сиёҳ ғоййалар қадар, дарин ва сиёҳ бир долғадан мезар ўлур. Орқасиндан етишмак истайан ё самолардан душар ва эзилир ё деринликларда бўғулиб қолир».

Ҳолбуки, юқоридаги мисол учун бу сўзлар кўп оғирдир. Унинг даҳосини кўрсататурғои бундан бошқа кўп кучли парчалар бордир.

Бир еринда (466-нчи саҳифа) «қалбнинг лисони (классизм)нинг у қадар ва инжа чарчавасина на гира билир, на чиқа билир» дейдир. Биз бу жумланинг мадлулини нотўғри топамиз. Фузулийнинг «Лайли-Мажнун»и бошдан-боша у «қалб лисони»дир. Ҳатто қалб лисони бўлишда баъзи жойларида Ҳомиддан ҳам ошиб тушадир. Форс шеърида эса Ҳофизнинг бу кунгача на форсийда, на туркда унга эришилмаган самимийлиги (классизм)нинг тор чарчавасига сиғмишдир. Агар чарчаванинг бир таъсири бўлса эди, чарчавани парчалагон рассомларнинг бир ортиқлиги бўлур эди. Ва чарчавалилардан юксак бир нарса беришлари керак эди. Ҳолбуки, биз уни кўрмаймиз. Бутун санъат тарихи қаршимизда...

Ҳомид ҳақинда ёзилмиш юз шу қадар саҳифа юқорида кўрсатилган камчиликлари сарф назар этилса, балки уни бир шоир сифатида кўрсатмак учун кифоя этар. Локин доҳий аталмиш бир Ҳомид учун асло кифоя этмас. Унинг даҳосини албатта, таҳлил этмак ва айниқса, қайси нуқталарда унга эришмак мумкин бўлмағонини кўрсатмак керакдир.

Бу эътибор ила менимча «Али жаноб»нинг «Турк юрди»да босдиргон Ҳомид юбилесига бағишланмиш мақоласи қийматлидир. Воқеан, Ризо Тавфиқ ҳам Ҳомид учун кўп нарса ёзгондир. Локин у асарнинг ичидан саралаб чиқмоқ мумкин эмасдир. У асарларда Ҳомиддан кўра Ризо Тавфиқ таҳлил этилгандир.

Устод Акрам ҳақинда эса Исмоил Ҳикмат жиддан муваффақ бўлгондир. У Акрамнинг бутун ҳаётини, санъатини яхши таҳлил этадир ва жонли ўлароқ кўрсата олгондир. Ҳатто шу қадарки, Акрам ҳақинда ёзмиш жумлаларнинг ўзиданда Акрам иси келиб турадир. Акрам ҳақинда ёзилмиш шу қадар нарсани биз ҳалигача кўрмадик.

Охирида шуни ҳам айтиб ўтиш керакким, юқорида кўрсатилган камчиликлар билан бирга бу асарнинг кўп фазилатлари (ортуқликлари) ҳам бордир. Масалан:

«Ҳомиднинг Ҳугодан билхосса айирилан нуқтаси лисони эди. Ҳуго нақадар мунтазам ва ҳамвор эса, Ҳомид У қадар лоқайд ва паришондир. Ҳомиднинг дудоқлари орасиндан дўкулан яроли, музтариб қалбидир. Ҳугонинг лисониндан мусиқий афкоридир» каби энг гўзал тасвири таъбирлар бўлғонидек, тубандагича фосеҳ ва балиғ ифодалар ила энг тўғри қиймат беришлар бордир:

«Ҳеч бир қайда бўюн эгмаян, ҳеч бир бўюндириға гардан вермаян шоир бутун қоидалари зерузабар эдажак бир сармасти ва лоқайди ила юрийиб гедиюр.

Қалби фарёдларини, руҳий аламларини, ҳижронларини, ҳаяжонларини гоҳ арузнинг дор ва муавваж чанбарлари ичина сўкуюр. Ҳамда тибқи эски Шарқ санъаткорлари каби зуҳофлар, имолалардан чекинмадан, тараддудланмадан сўкуюр; гоҳ ҳижо вазнининг сарбаст сийнаси араб ва ажамнинг энг миллий, энг маҳаллий калималарини ерлаштириюр. Баъзанда қофиядан бошқа бир қайд танимоқ истамиюр. Ҳар шайи зойид, ҳар қонуни ҳар қоидайи лузумсиз бир занжир, ўлдирувчи бир зулм адо эдиюр. Ҳапсиндада шоир, ҳапсиндада доҳий улиюр. Фақат шакл, лисон ва санъатча қусурлу гўрулуюрди. Ҳосили у бутун улвийяти, бутун навоқиси-ла бир инсон, фақат доҳий бир инсонди. Асарларинда қалби ўқунур, руҳи гўрилуур. Агар Ҳомид

лисонида аҳамият версайди, санъатида ихмол этмасайди, қопина даралмаз бир даҳои шеър бир ҳориқои адаб ўлурди. Маъамафиҳи бу гунда даҳо қопина вериламамишдир».

Шуни ҳам айтиб ўтайликки, бу асар жиддий бир танқидга албатта, муҳтождир ва турк адабиёти тарихининг тўғри бир йўлга қўйилиши учун бу жиддан зарур бир ишдир. Буни аҳиллардан сўраймиз.

Озарбойжон Маориф камиссарлиги ва нашриётининг турк илми, адабий ҳаётига шундай муҳим бир асар тақдим қилишга маваффақ бўла олғонлари учун ифтихор этишга ҳақлари бордир. Булар учун ва асарнинг муҳар-рири Исмоил Ҳикмат учун қолғон жилдларинингда ҳиммат қилиниб майдонга қўйилишининг ва бу йўлда учралатурган монельарга кўкрак керишларининг таманносидамиз.

Бу асар 7 юз саҳифадан иборатдир. Босмаси тузуккинадир. Фақат биринчи жилднинг кўп расмлари яхши чиқмағондир. Қолғон жилдларида эса бу камчиликнинг тузатилиши керакдир.

ТУРК ШОИРИ АЖЗИЙ

Бошланғич

Бизда адабий тафтишлар эндигина бошланмоқдадир. Бу майдон қанча кенг бўлса, шунча ҳам ишлар билан тўладир. Бизда адабиёт билан машғул кишилар ҳам оздир. Лекин бу оз ва йўқ билан қаноатланиш мумкин эмасдир. Нима бўлса бўлсун, кўлдан келганча хизмат қилиш керакдир. Ман бу йўлларни ёзишга фақат шунинг учун журъат қила олдим.

Бу ёзгонларим бир танқид эмасдир. Чунки ҳали танқид ишларига киришиш учун керак қадар куч менда йўқдир. Мақсадим, ҳеч бўлмаса, буюк кишиларимиз билан элимизни танишдирмоқдир. Шу мақсадим йўлида озгина муваффақ бўлсам, бахтиёрман. Нуқсонларимнинг кечирилишини, хато ва саҳвларимнинг кўрсатилишини аҳлидан сўрайман.

* * *

Ўзбек адабиётининг анча эски бир тарихи бордир.

Бу тарихда Навоий даври, Умархон даври каби гуллаган тарихий даврлар ҳам бордир. Бу даврлар ва буларнинг орасида ўткан замонлар беш юз йилдан ошукдир. Бу узоқ фурсат ва замоннинг ҳар вақтида ўзбек-чиғатой шоирлари кўрулгандир. Буларнинг орасида энг буюк санъаткорлар бўлганидек, дохийлар ҳам мавжуддир.

Чиғатой адабиёти даври ўзбек адабиёт даврининг отасидир. Лутфийлар, Навоийлар, Султон Хусайнлар, Бобурлар, Солиҳлар, Яссавийлар, Умархонлар, Фазлийлар, Зебунисолар, Нодиралар ва булар сингари кўб шоирлар бу адабий даврларнинг бизга маълум бўлгон гулларидирлар.

Бир ўртоғимизнинг айтганича, майда-чуйда нозимлар истисно қилинғонда, анчагина муҳим ўрун тутатурғон шоирлар беш юзга яқиндир. Бу шоирларнинг кўбини елғиз отлари билан, бирикки парча шеърлари билангина таниймиз. Булар текширилсалар, бизнинг анча муҳим хазиначаримиз очилғон бўладирким, бу вазифа бу кунги адабиётчилар бўйнидадир.

Юқоридаги миқдор ҳам менга қолса муболағалик эмасдир. Чунки шу замонамиздаким, бутун тарихимизда кечирган ҳолларимизнинг энг бадбахтида яшаймиз, элликдан ортиқ шоирлар борлиғи кўринмақдадир.

Узун тартибсизликлар орқасида бузулган, биткан ўлкамизнинг оқибат ўлдургувчи истибдод идораси остида ижтимоий ва иқтисодий ҳаётимиздаги пастланиш адабиёт тарихимизда очик сезиладир. Ҳеч бир даврда шу кунда бўлғони каби адабий пастлик кўринмагандир, десак янглишмаймиз. Чунки тарихимизнинг ҳеч бир даврида иқтисодий ва ижтимоий ҳолимизнинг бу қадар пастланган даври йўқдир.

Бу кун халқимиз шу қадар фақир, шаҳарларимиз, қишлоқларимиз шу қадар харобдирки, бундай ҳоллар сўнгги асрдан бошқа вақтда кўрулган эмасдир. Санъатимиз, тижоратимиз ҳам бу сўнгги асрдан илгариги асрларда жуда юқори турғони маълумдир.

Ўткан, шарафли асрларимизнинг маҳсули бўлғон меъморимиз, тўқимачиликдаги юксаклигимизнинг сўнгги учқунлари ҳам бугун сўнмақдадир.

Бухоронинг машҳур Қарши олачалари инқилобқача давом этди; бугун эса афсуслар орасида эшитамизким, сўнмишдир. Бир санъаткоримиз қолғон экан, уда битмишдир. Меъморимизда буюк санъаткоримиз бор экан, бу кун бутун Туркистонда ёлғиз қолғон «уста»ларимиз ҳам сўнгги дақиқаларини ўтказмақдалар.

Муסיқийда ҳам ҳолимиз шу эмасмидир? Бухорода сўнгги мусиқий санъаткорлар ортиқ қариб қолғондирлар, Бухородаги «миллий мусиқий мактаби» жуда кўб фидокорлар орқасида ҳеч бўлмаса, шу санъатни тагин бир неча йилга яшатмоқ учун тузулган эмасмидир?

Сўнгги ижодчи ашулачимиз Тўйчидан кейин тагин бир шундайимизни кўришимизга ҳар

ҳолда анча замон ўтиши керакдир. Ҳолбуки, тарихимиз бундай санъаткорларни юзларча санайдир. Бу санъатларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётининг юксалиши орқасида бўлиши аниқдир.

* * *

Ўзбекнинг чигатой адабиётида истар назмнинг шаклида бўлсун, турли жараёнлар бордир.

Турк тилида табиий назм шакли ҳижо вазнларидир. Аруз вазнининг «оҳангдор» ва «сомеънавоз» бўлиши туркларнингда уни қабул қилишлариға бир сабаб бўлгондир. Фақат аруз вазни ила ёзилгон назм ва шеърларда туркчанинг «талаффуз оҳангини» риоя этганлари оз учрайдир. Иккинчи сабаб эса туркларнинг Эрон маданияти таъсири остида бўлишларидир.

Ҳижо вазни аввалдан бери ора-сира тузук шоирлар етишдиргандир ва ҳалигача халқ вазни бўлуб халқ ашулаларида ишлатилиб келинмақдадир.

Аруз вазни эса «юксак адабиёт» учун ишлатилгандир ва шунинг учунда умумий адабий вазн ўлароқ қабул қилингондир.

Ўзбекнинг чигатой шоирларининг шева айирмалиқлариға келсак, икки шева ҳукм сурганини кўрамиз.

Бири шарқ турклари ёки чигатой шевасидирким, бизда асосий шева шудир ва Навоийлар, Бобирлар, Фазлийлар шу шева билан ёзгондирлар. Бошқаси ғарб турклари ёки Туркия шевасидирким, бу машҳур лирик шоир Фузулий орқали бизда тарқалгондир. Кўб шоирлар бунинг орқасидан боргонлар. Бу икки шеванинг биринчиси ўзимизники бўлғони эътибори билан, иккинчиси суйилуб ўқилғонидан бизга ёт эмасдир.

Ғарб шевасининг бизда тарқалишиға иккинчи сабаб унинг баъзи жиҳатлардан енгилрак бўлишидир.

Бу мақоламизда текширмак истаганимиз самарқандлик муосир шоиримиз Ажзийдир. Исми Сайидахмадхўжа, унйони Сиддиқийдир. Ўзининг асосий касби бўлиши эътибори ила ҳозир ҳам Самарқанд теғрасида Ҳалвойи қишлоғида деҳқончилик билан машғулдир. Буюк бир истеъдодга эга бўлғонидан кўб санъатларнинг устосидир. Бошлаб Сиддиқий яхши бир техникдир. Соат ва турли мошиналарни тузатмоқ ишига моҳирдир. Яхши тўққувчи за тикувчидир, кўб йиллар бу санъат ила яшагондир. Мусиқа билан ҳам анча шуғуллангандир. Ўз тилидан бошқа араб, форс, рус тилларини биладир. Форсча шеърлари форс адабиёти билан яхши таниш эканига шоҳиддир. Араб ва рус адабиётлари билан ҳам анча ошнодир. Сўнгги йилларгача Самарқанд газит ва журналларида босилгон шеър ва мақолалари кўбдир. 1913-нчи йилда Туркистон сензури рухсат бермаган ва Кафказда босдирулгон форсча «Анжумани арвоҳ» ва «Миръоти ибрат» деган хаёлий ҳикояси Самарқанд ва Бухороға катта таъсир қилгондир ва Самарқандда жадидларнинг бошида Беҳбудий, Сиддиқий ва жадид мактабининг муаллимларидан Шакурий ўлароқ расман тақфир этилишлариға сабаб бўлгондир. Мактаб ва мадрасалар учун тузулган бир тажвиди, форсий ғазаллар мажмуаси, «Ганжинаи адабиёт»и бордир. Туркча ўлароқ «Айн-ул-адаб» исмида ғазаллар мажмуаси ва манзум ўлароқ «Миръоти ибрат»и бордир.

Мансур бир асарининг ёзилғони ҳам маълумдирким, фақат босилмагондир. Бу шоир сўнгги даврда - таъбир жоиз бўлса, Уйғониш даври шоирлари орасида муҳим ўрун тутадир.

Ажзийнинг ижтимоий фикрлари ҳақиқатан уйғониш даврининг руҳини ташаххус этдирадир. Кўлимиздаги асарлари ижтимоий дардлар билан кўмилган вақтида ёзилгон нарсаларидир, булардан илгари ёзилгон нарсалари босилмагондир. Бир шоирнинг тамом ҳаётини, кучини англамоқ учун, албатта, унинг таракқий даврини билмак зарурдир. Бизда Уйғониш даврига кирган кўб шоирларнинг ишқий асарларининг майдонга қўйилмағони у вақтнинг умумий руҳининг таъсири биландир. Кўб шоирларимиз «жадид» бўлиш ила эски шеърларини йиртиб, ёндируб ташлагондирлар. Ҳолбуки, бу асарларда ҳақиқатан санъат эътибори ила қийматли

нарсалар кўб бўлғондир.

Ажзийнинг «ишқ»и

Тасаввуфчи шоирларнинг зоҳирий ишқни тасвир этиб туруб, асосан мутасаввуфона фикрлар тасаввур этишлари маълумдир.

Бизнинг шоир эски шеърнинг шаклий жиҳатларини, ифода тарзини айнан қабул қилиб, ичига эскига тамомила қаршу бўлғон ўз руҳини, янги руҳни киргизгандир. Ажзий шевада Фузулий йўлини туткан шоирлардандир.

Бу шоиримиз ҳам ошиқдир. Фақат бунинг ишқи у на тасаввуф ишқидир, на реалист шоирларнинг зоҳирий ишқидир. Шоиримиз ошиқдир, маъшук эса халқдир, миллатдир. Миллати ва халқига муҳаббати унинг ишқидир. У ишқ эса бизга шуни билдирадир.

Ажзий миллатининг ишқи, дарди билан суғорилғон бир шоирдир. Унинг бу хаяжонлари ясалма эмасдир, чиндир, табиийдир. Ул кўзёш тўкса, миллати учун тўкадир, бировдин хафаланса, миллатининг ҳолига боқмағони учун хафаланадир. Бировдин хурсанд бўлса ҳам миллати, халқи учун бўладир. Қарангиз, шоир ўзининг дардли эканини қандай англатадир:

*Ниҳол дардидир бани ҳосилим ашқ қаторимдир,
Фано гулзорин обод айламиш жисм низоримдир.
Дўкар қон бағрим гул яфрогитек чоки-чокиндин,
Чаманда гунча бағрим ҳолидин ойинадоримдир.
Чаман раъноларин сирридин истигнодаям зеро
Сариғ рухсора оқмиш қон ёшим ранг баҳоримдир.
Диликлар жисми бетобимда тийғи зулм гардунидин
Очилмиш гулшаним тан боғида ё лолазоримдир, -*

дейдир ва ўзининг бу дардинингда «мақсуд»ининг «кўз олдида» бўла туруб, «ундан маҳрум» эканини айтадир:

*Кўзим оллинда мақсудим эдар жавлон, маҳрумам,
Бу аҳволим гувоҳи кўзларимда интизоримдир,—*

деб ўзининг бир «мақсуд»и борлиғини айтадир ва бу «мақсуд»ининг нима эканини мана шунда ишора қилиб кетадир:

*«Ҳаёти маънавий» мафтунам, зинҳор айб этманг,
Бу савдо кулфати-ла бешуур ўлмоқ шиоримдир.*

Демак, бу шоирнинг бир дарди бордир, яъни шоиримиз «дардли» шоирдир ва дардининг «маънавий ҳаёт» эканида маълумимиздир. Юқорида айтган дардини, изтиробини қандай шарҳ этадир:

*Банго қарорсиз ўлмоқда вордир боис,
Қарори вермакда алдан қарордир боис,-*

дейдир ва кўрингиз «қарор» сўзи билан қандай ўйнайдир. Бу эса шарқ шоирлиғининг энг мўътабар бир хусусиятидир. Бунинг «маъно» жиҳатидан ҳам қандай тўла экани оз мулоҳаза билан англашиладир. Сўнгра юқорида сўзлаган «кўзларидаги интизор»ининг нимага эканини

очикдан-очик майдонга отадир:

*Ватан харобасин ислоҳина интизоридаям,
Бу интизорима бир интизордир боис,-*

дегандан кейин бу интизор бўлишининг сабабини шундай шарҳ этадир:

*На ўлди миллат ўлуб эътибордин маҳрум,
Бу йўлда маслаки безътибордир боис, -*

деб янгилик умумруҳига кириб, миллатининг «эътибордан маҳрум» қилинғонини ва бунинг сабабини эса «маслаки безътибор» эканини кўрсатадирким, шоир бу фикрини ҳақиқатан исбот эткандир.

Бир миллатнинг, бир қавмнинг ёки бир гуруҳнинг эътибор қозонмоғи, ўзини яшатмоғи учун бирдан-бир восита бўлгон бир мафкурага молик бўлиш кераклиги бадиҳийдир. Ажзий ўз миллатида шу «мафкура»нинг йўқлигини аччиғ ўлароқ сезгандир, «ватан харобаси»нинг ислоҳи учун бир «маслаки бозътибор» кераклигини халқига талқин қилмоқчи бўладир.

Шоир ишқини мана шу байтда том маъноси-ла майдонга қўядир:

Бул ҳаваслар хўбравлар кокилин мафтунидир, Фитнаи даврона сайд ўлмоқ бан мафтун хос.

Яъни «ҳавас» орқасидан юрганлар чиройликларнинг кокилига ўрулғондирлар, «даврон»нинг фитнасига ўрулмоқ ёлғиз менга махсусдир, деб ўзини боғлаб олғонларнинг у чиройликлар эмас, давроннинг фитнаси эканини айтадир. Руҳи бўлмагон ундай чиройликларнинг деворнинг суратидан бошқа нарса эмас эканлигини билдирмоқчи бўладир.

*Сурат девора мафтун жамсли ўлмаким,
Йўхдирур тасвир дардиво, девор ўлмаса, - дея.*

Ундай нарсаларнинг аҳамияти йўқлигин, асосий аҳамиятнинг юзда эмас, ичда — руҳда эканини айтадир ва шу сўзи билан бизнинг шу давримиздаги шоирларнинг ҳали ҳам шу бўш «ишқ», «муҳаббат» сафсаталари билан юрганларига қаттиғ зарба бермакчи бўладир.

Ажзий шу «тарзи тафаккур»и билан адабиётни ижтимоийлаштирамак ва уни жамият учун фойдали бир шаклга сўқмоқ истаганини билдирадир.

Ҳақиқатан ва «янгилик» даврининг таъбирича айтсақ, «миллий шеър» ва «миллий шоирлик» тарафида эканини кўрсатадир. Бўш «ҳол, хат, зулф»лардан фойда чиқмаслигини ва бу калималарни «ҳаётийлаштирамак» кераклигини чин тушунганидан бу сўзларга бошқа ранг бера бошлайдир.

Модомики, «ишқ» халқ муҳаббатидир, бу сўзларнида нега унинг учун ишлатмак мумкин бўлмасун?!

Мана, «зулф, Лайло, Мажнун, нашот, базм» таъбирини ўз ишқига қандай уйдирадир:

*Парирўлар паришон зулфининг хотирпаришонам,
Паришонам недан, хотирпаришонлиқа ҳайронам.
Недан овора дашти гамда нолон кездигим, билмам,
Магар Мажнуни Лайлои нашоти базми урфонам.*

Ажзий «урфон базми нашъасининг Лайлоси» учун «паришон»дир, унинг «Мажнуни»дир. Кўрунгиз, «шароб» ни, «базм»ни ўз адабий маслакига қандай уйдурадир:

*Бани гафлат шароби сархуш этмиш жоми макрингдан,
Бошимга лашқари гам фавж-фавжини раҳо этдинг...
Маризи иттиҳодам, анжуман базми табибимдир,
Банинг шўро шароби боис дафъи хуморимдир,—*

байтида «гафлат шароби», «шўро шароби» таъбирлари ясайдир. «Дардинг нима?» деб сўрагонларга «Иттиҳод!» дейдур, табибнинг эса «анжумани жамият» базми эканини ва давосининг эса «маслаҳат-машварат» бўлиши кераклигини айтадир.

Шунинг билан ўз халқининг ҳеч «иттиҳод, уюшмак, маслаҳатлашмак» деган маданият муассирларига яқинлашмаслиғидан зорланадир. Ҳақиқатанда шоирнинг фикри тўғри эмасми? Ҳар бир иш «қўл бирлиги, уюшмак, кенгаш» билан илгари босмайдирми? Ўз халқининг саодатини Ажзий ҳам «шуларда» кўрадир:

*Гурифтори саводи хатту холи сафҳаи дардам,
Асири кулфату ранжу балоу доғи хирмонам.
Давоий захми носурам эмишдир суҳбати «ориф»,
Вале маҳдуми пайкони балойи «қавми нодонам»,—*

байтлари биланда ўзининг дардини шарҳ этадир. Ўзининг «ориф, яъни маърифатли»лар суҳбатидан маҳрум эканини ва «нодон қавм»нинг бало ўқларига «нишон» бўлғонини айтиб, яна ўзига ўзи таскин берадир:

*«Рақиб»дан на жафо келса, собир ўл, Ажзий,
Ким ўлмади очи сув ичра беқарор садаф.*

«Рақиб» ҳар қанча жафо қилса ҳам сан сабр қил, дейдир.

Ажзий «ҳижрон, бахт, рухсор, сархуш» сўзларинида ўз фикрига маҳкум қилиб оладир. Ўз тилагини шулар билан ҳеч қийналмасдан ифода қиладир:

*Субҳ умидим магар этмиш шаби ҳижрона арз,
Ким қаро бахт этди рухсорин бан қайрона арз.
Нашъаи жом таназзули сархуш этмиш даҳр элин,
Ё Раб, этмазми бизи бу нашъа қабристонна арз.*

Кўрунғиз, Ажзий «сурат асҳоби»ни қандай таҳқир этадир:

*Сурат асҳоби дағил маҳрам кўнгул асрорина,
Оқил эрмас кимса мақсудин эдар нодона арз.*

Эски «хусн, ишқ» шоирларига қарши бундан катта ҳужум қандай бўла олуру?! «Сурат асҳоби»нинг «нодон» эканлари маълум бўла туруб, «кўнгул» сирларини айтиш «оқил» иш эмасдир, дейдир.

«Ишқ, хусн, хат, хол» шоирларининг ўз маҳбублари орқасидан югуриб, югуриб чарчагач ва ундан бир илтифот кўрмагач, маъюсона қилғон «куфр»лари бордир. Фақат Ажзий бу қабилдан эмасдир, бу тўғридан-тўғри у йўлдаги адабиётни, шеърни ҳаёт учун кераксиз билладир. Шунинг учунда у йўлдан қайтадир, «ишқ»ни бошқа йўлга бурмак истайдир, халқ қайғуси билан қайғурмоқ, эл дарди билан ёнмоқ йўлини тутадир. Бутун борлигини шунга сарф этадир:

*Воқиф ўлким, доша найсон душмадиш таъсир йўх,
Сўйламак нодона дош, этмакдир галтона арз.
Мояи инсофи йўх пандинг қимашин найласун,
Гавҳари мақсудинг эт бир соҳиби виждона арз.
Сўрма амният тариқин, Ажзи(й), ҳар бемағздин,
Соҳиби урфона арз эт, соҳиби урфона арз.*

Бу бандимизни шоирнинг тубандаги самимий, об-дор фарёди билан тугатамиз:

*Надур, ё Раб, бу гирён чаими хунборим таманноси,
Бани зарқи бало тўфони этмишидир бу дарёси.
На гулшандир буким, ҳар гулдадир бинг ханжари хунрез,
Недандир бенгамиш жаллода ҳар бир сарви раъноси.
Бу гулшан, гулшан эркан, даҳр хористон эмиш якса,
Насил хор ўлди гулшан, гулшан ўлди хор маъноси?
Тамаддун биза эркан чўла гезмиш ваҳишӣ асҳоби,
Недан, ё Раб, бу дам ваҳшата ўртанмиш сарупоси.
Маориф турраи мушкини савдоси-ла мафтунам,
На сеҳр этмиш бани холу хат урфон Лайлоси.
Бу кун ҳибс садолари фанни осор жади́д эрмаз,
Бизим чўхдан садомиз ҳибса олмиш жаҳл хулёси.
Матойи маърифат бозори савдосиндаям, Ажзий,
Қаму савдо солиб бошимга бу савдони савдоси?!*

Ажзийнинг ижтимоий фикри

Шоиримиз у катта инқилобгача чўзилгон охирги асрнинг етишдирган кишисидир. Шу даврда етишган мутафаккирларимиз каби уда тамомила ўрус истило сиёсатига душман бир руҳга моликдир. Ажзий ижтимоий ҳаётимизнинг ҳар сафҳасига жуда чуқур тушунган ва унинг ислоҳи учун фаол бир суратда чолишканлардандир.

Бехбудий ўз ишларида Ажзийни биринчи ёрдамчи ўлароқ ҳар вақт кўргандир. Эски даврда, яъни букж Русия инқилобгача бўлгон бизнинг ҳаракатларимизнинг Ҳар соҳасида билфеъл иштирок қилгон кишидир.

Жади́длик даврининг энг биринчи фаолият майдони хатқни - миллатни етишдирмакдан иборат эди. Бу давр маорифчилик даври аталса ҳам мувофиқ бўлур. Ўрус миллатчилик заҳарли заҳмлари Ажзийнинг бағрига чуқур излар қолдирғондир. У ҳар вақт элнинг қонли панжалари остида қолишдан зорланадир, ҳар томонга қараса, шуни кўрадир, ҳар воқеадан шуни истихроҷ этадир, юлдузлар Ажзийча элнинг бағрига отилгон тошлардир:

*Кавкабларинг-ла миллати ислома отма дош,
Багрин жароҳати диламаз шимдидин харош.*

Булут унинг кўзига миллатини маърифатдан маҳрум қилгон бир девордир:

*Абри жаҳолат ила бизи пардапўш эдуб,
Чўхдан ёшурдинг эл ёнидан шуълаи қуёш.*

Мана, кўрингиз «лола» Ажзийнинг кўзига қандай кўринадир ва ундан нималар чиқадир:

*Кўранда лола яфрогин гумон этмак чамандир бу,
Лисони ҳол ҳарифи дарси ибрат, анжумандир бу.
Шаҳиди ханжари ишқи ватанлар лахта қонидин,
Кўрунмиш парда номус илан хуни кафандир бу!*

Эскидан маҳбуба ва маъшуқаларнинг юз яноғи ва лабларига ўхшатишган гул ранглари унинг кўзига кўрун-гиз, қандай кўринадир:

*Бу гулиан саҳнида гул яфроғи ранги гумон этмонг,
Қизармиш хуни ноҳақ рангидин хоки ватандир бу!*

Раста, бозорлар ҳам унга зулм тирноғи билан тилинган тилимлардир:

*Диликлардир сўқоқу расталар гардун харошидин,
Тазаллум новакидин йўқса чок ўлмиш бандандир бу!*

Ажзий ойна кўрганда унинг тозалигини эмас, унинг юзидаги «лака»ни кўрадир ва ундан миллатини эслайдир:

*Юзинг курси қамар рухсор янглиг чок-чок ўлмиш,
Қаму бахти қаролари, тийра дилар этди жамолинг! -*

ноласини чекадир.

Ажзийнинг ватан ва миллатини суйгани ва бундан олғон таассурини ҳар қадамда изҳор этгани, ҳатто таъбир жоиз бўлса, ҳеч бир дам миллат, ватан андишасидан айрилмоғони шеърларидаги нола ва фарёдларидан очиқ кўринадир.

Шоирнинг бу суйгани, элининг дарди билан мутахис бўлғони куруқ бир севиш ёки бир бўш таассурдан иборат бўлуб қолмайди. Балки сўз билан қанча куйуб-ёнса, шунча амалий ишга ҳам киришадир. Бошлаб маъшуқининг асир экани кўзига кўринадир ва йиғлай бошлайдир:

*Кимса, ё Раб, бу дили зорима этмазми илож,
Дили гам дийдаи афкорима этмачми илож.
Гам ҳужуми-ла дўкар дийдаларим қон, ҳеч ким
Бани бу дийдаи хунборима этмазми илож.*

дегандан кейин ёшлик кўзлари билан сизга зорлана бошлайдир:

*Халқдин ёрлиқ истарман ул умид илаким,
Келмиш агёрдин озорима этмазми илож, —*

дегач, бу «ғайр»дан келган «озор»нинг «қавмият шаънининг» қандай «паймол» қилғонини тўлуб-тошиб англата бошлайдир:

*Шаън қавмият душворки, кўрсам поймол,
Кимса бу ҳолати душворима этмазми илож.*

Ажзий ўз оҳ-воҳидан ва кўб йиғлағсидан кейин қанча йиғласа ҳам, дод деса ҳам ўз

мақсадини ўз элига очик билдира олмағонидан ўзи мунфаил бўлуб, мукаддар саволга жавоб бера бошлайдир:

*Нолау фарёд этарму кимса бемор ўлмаса,
Сийнаси тиги «таззалум»лар-ла афкор ўлмаса.*

Ва:

*Ёра арзи муддао тақдим этарман ошкор,
Махфилий дилбарда номаҳрам-ла «ағёр» ўлмаса,—*

байти ила дилбарининг мажлисда «номаҳрамлар» билан «ағёр», яъни ўз миллатининг ғайри миллатлар чангалида бўлиш жиҳатидан шоир муддаосини очик айта олмасликдан зорланадир ва фитначиларниш тузоғидан «ақл ва фаросат» эгаларининг ҳеч вақт «эмин» бўла бўлмағонларини, эҳтиёт қилмаса, қўлға тушуб қолиш эҳтимоли борлигини айтиб ўзининг орқасидан ўрус хуфияларининг тилга юрганига ишорат қиладир:

*Фитнажўлар кедидин эмин дегил аҳли тамиз,
Сайди доми фитна ўлгай кимса ҳушёр ўлмаса.*

Ва ўзининг сирларини қандай пардалар орасида ёшурғанини ва муаммодан хабардор бўлмағанларнинг сўзнинг мазмунига тушунмаелигини билдуриб ўтадир:

*Шеваи гуфторим асрориға маҳрам ўлмади
Кимсаким, Ажзий, муаммодан хабардор ўлмаса.*

Юз йиллар бўйинча узун муддат тартибсизликлар ичида яшағон ва сўнгра эллик йиллаб сиёсий ва иқтисодий бир истибдоднинг оғир юки остида бирдан-бир тебранмакчи бўлгон буюк бир каталанг етишдирган кишисининг шундай ватанчи ва миллатчи бўлиши керак эди. Биз Ажзийнинг «миллат» деган тарзи талаққийсидан англаймизки, бу кундаги тарзи истеъмолидан бошқа бир маъно берадур, унингча «ислом» бир миллатдир, ҳар «мусулмон» ўз миллатининг бир аъзосидир. Бу тарзи талаққий ёлғуз Ажзийда эмас, бу даврда яшаган кўб кишилардан кўриладир. Булар ислом динининг миллат сажиясини бир миллатга керак бўлгон қадар, биргаликда даъво қиладир. Инсонларнинг ҳеч бирининг бошқасидан (қон — узв) жиҳатидан айирмасй йўқлигини, бўлса - сажия, тил, анъана, ғоя эътибори ила бўлиши мумкин эканини илгари сурадилар. Шунда минг уч юз йилдан бери ислом миллатларининг бир-бирови билан яқин муносабатлари орқасида (ахлоқ — одат) эътибор ила ҳар ерда бир турлук эканини ва ҳар бир мусулмоннинг «ислом байнамиал тили» арабча орқали бир-бировни англай олишини ва бир минг йил илгари анъананинг давр анъанаси остида секин йўқ бўлуб кетганини баён қиладилар.

Бундан бошқа мусулмон миллатларининг ғоя эътибори билан ҳам бир шаклда, бир йўлда эканларини айтадиларким, уда бутун мусулмонларнинг Оврупо зулми остида бўлишлари ва бундан қутилиш кераклигидир.

Бизнинг Ажзий ҳам шу замирдандир. Унинг учун турк, форс, араб, хинд миллати йўқдир. Буларнинг мусулмон бўлгон қисми ҳаммаси бир миллатдир. Бу фикр мусулмонлар орасида асосан эскидир. Ислом дини ҳақиқатан шу қадар таъсир эткандирки, уруғ, насл эътибори ила келган айирмалардин айирмаси остида сўнуб, эътибордин тушгандир. Араб қонининг бошқа «ислом» миллатлари қониға кўб кўшилиши ҳам бунга кўб ёрдам қилғондир. Ҳозир ҳам халқдан

«кимсан» деб сўралса, «муслмон» деган жавоб олинади.

Бир миллатнинг бу тарзи тараққийси Ажзийнинг ўз даврининг кишиси эканини кўрсатадир.

«ЧИН СЕВИШ»

Ўзбек сахналарида шу кунгача ўйналиб келган пьесаларнинг энг кучлиси, энг буюги ўткур ёзувчимиз Фитратнинг хинд турмушидан олиб ёзгон «Чин севиш» пьесаси эканлигини ҳамма иқроор этса керак. Сахнамизда бир неча мартаба борлиқ кўрсатган бу беш пардали пьеса 17 сентябрда ёзлик «Турон» сахнасида ўзбек давлат труппаси томонидан яна ўйналди. Ҳаммага белгили ўзгаришдан сўнг ҳар ишимизда бўлғони каби, театру ишида ҳам тўлқунланишлар бўлуб ўтди. Бир неча труппалар тузилди. Кунда бу янги пьеса сахналаримизни зиёрат қилиб ҳам турди. Бир ўқув-ёзув билган кишимиз пьеса ёзишга тутунди, десак ҳам бўлади. Труппалар пьесанинг қандай эканлигини текширмай, ўйнашдан усанмағонлари каби, эл ҳам томошага келишдан усанмади. Чунки янги эди; ўйнағувчи ҳам томошачида руҳ бор эди. Бунда бўлатурғон камчиликларнинг келгусида тузалишига ишончлари кучли эди.

Шу даврда пьеса аташқа арзийдурғон асарлар ҳам ора-сира сахнамизда кўруниб турди.

Бошланғон ишнинг кундан-кун тузалиб, яхшиланиб бориши қонун каби бўлса-да, бизнинг ҳамма ишларимиз кундан-кун бузулиб, ёмон йўлга кириб борадир. Шу каби театру ишларимизнинг ҳам анча ортга чекилганлигини бу кун ўйналғон «Чин севиш»даги ҳоллар очик кўрсатадир. Ўйнағувчида ҳам, томошачида кам дард сўна бошлағонлиги кўрунуб турадир.

Бурун соат 7 да очиладир, дейилган парда 8 да очилса, ҳозир соат 8-10 бўлмасдан очилмайтурғон бўлғон; парда оралари эса, яна узайғон. Демак, бунда ҳам кейинга қараб тараккий этган. Ҳозирғи театруларга бормоқчи бўлғонларга кўрпа-ёстикларинида кўтариб бориш керак бўлиб қолган. Чунки тонгга яқин чироғлар ўчиб қолғонда, битатурғон ўйуннинг парда ораларида ухлаб олинса бўладир; куруқ ўрундукларда парда очилишини кутуб, ухловчиларнинг танлари қийналмайдир.

Бу каби ҳоллар шу кунларда ўйналиб турғон театруларимизнинг ҳар бирида бўлиб турадир. Пьесаларнинг сўнг пардалари, тангри ёрлақаб, ўйналиб қолса, юзга етар-етмас киши қоладир.

Ҳоллар бундай ёмон бўлғач, «Қилай деса иши йўқ, ётай деса касали йўқ» кишилардан бошқа ким театруга келсун?

Энди 17 сентябрда ўйналғон «Чин севиш» пьесасига келайлик.

Томошачи ўртача эди. Овруполикларнинг театруси ўйналиб битатурғон чокда, парда очилди. Кутишдан усанғон халқ тинчланди.

Букун масъулиятли рўлларни адо этувчиларнинг кўпи илгари ҳам шу рўлларда ўйнағон артистлар бўлса-да, илгариги ўйнашларидан яхши ўйнай олмадилар.

Раҳматуллахон рўлида чиқғон М.Қори ўртоқ ўз рўлини жуда ёмон ўйнади. Рўлига аҳамиятсиз қараб ёдламағонлиги очик билиниб турди. Бундай масъулиятли рўлларни бу каби аҳамиятсиз қарағувчи кишиларга бермаслик керак. Ман ўйновчиларни танқид этмак истамаганим учун ўйнағувчилар тўғрисида шундан бошқа сўз айтмайман. Халқ ҳар пардада камая бошлаб, сўнг пардада жуда оз киши қолғонлиги ўйнағувчиларнинг ва бошқа ҳолларни очик кўрсатадилар. Илгари шу асар ўйнолғонда диққат билан кўрган халқ бугун асардан нафрат этган каби бўлиб, чиқиб кета бошлади. Бунга асар айблими? Йўқ.

Сўнгги парда ўйналиб турғонда, чироғ ўчиб қолди. Чунки вақт кеч бўлуб қолғон эди. Суфлёр чакмоқ (зажигалка) тутиб сўз бера бошлаб давом этмакчи бўлдилар. Сахнадан зал ёруғ бўлди. Артистларнинг афтлари, ҳаракатлари сира кўрунмас эди. «Чироғ топиб ўйналсун» деган товуш халқ орасида кўтарилгандан кейин пардани тушурдилар. Шу вақтда чироғ топув мумкин эмаслиги белгили эди. Илғари чироғ тайёрлаб қўйилмағонлигини ҳам чироғ топа олмағонликларини билдириб афв сўрадилар. Бундай куруқ афвдан нима фойда?

«Театру ўйнамоқчи бўлғонлар ҳамма нарсани тайёр қилғондан сўнг ўйнасунлар, халқ билан ўйнашмасунлар» деган товушлар юксалиб, халқ сўка-сўка тарқалишдилар.

Мана сизга ўзбек театруси.

Шу йил шу сахнада шу труппа томонидан «Ҳинд ихтилолчилари» отли пьеса ўиналгон эди. Бу ҳам Фитратнинг ҳинд ихтилолчилари турмушидан олиб ёзгон асаридир. Бу асар ҳам «Чин севиш» каби буюқдир.

Бу пьесанинг сўнг пардаси очилгонда чироғ ўчиб ўиналмай қолгон эди. Ундаги масъулиятли рўлларни адо этувчиларнинг овозларини биринчи қаторда ўтургон кишиларда эшита олмагон эдилар. Халқ бир нарса англай олмай сўкиб кетган эди.

Мана бу каби ҳоллар асарнинг қийматини тушувига сабаб бўлади. Шунинг учун бундай олий пьесаларни бузиб ўинашдан сақланув керак.

Бу асарлар тўғрисида келгусида кўб нарсалар ёзилиб юқори ўрун берилувига ишонаман.

«ҲИНД ИХТИЛОЛЧИЛАРИ» Театр китоби. А.Фитрат асари

Бизда ҳам муҳаррирлик бир санъат ҳолига кира бошлади. Ҳозир кўзга кўринарлик асарлар майдонга келди. Турли журналлар, адабий парчалар, шеър мажмуалари, театр китоблари шу қаторидадир. Буларни секин-секин кўруб чиқмоқ, илмий асарларни илмий жиҳатдан, фанний асарларни фан назаридан, таълим-тарбияга оидларини ўз тўғрисида, адабийларини ҳам санъат ўлчаги билан ўлчаб, текшириш вақти, қисқаси, «интиқод-тақриз» замони келди. Интиқод-тақриз камчиликларни тўлдирмоқ, тузукларини билмак, танимоқ учун биринчи қуролдир.

Мана бу йўлда озгина хизмат бўларми экан деб биз кўлимиздаги «Ҳинд ихтилолчилари»ни, яқиндагина Берлинда босилгон шу беш пардалик театр китобчасини, кучимиз етганича, кўруб чиқмоқчи бўлдик.

Шу йўлда биринчи қадам бўлғони учун камчиликлари кўб бўлур. Орқадоларнинг ҳиммати бўлиб кўрсатилса, секин-секин ҳақиқатга эришмак мумкин бўлур.

Бошлаб асарнинг мундарижасини кўрсатайлик.

Воқеа — отидан ҳам маълум бўлғони каби — Ҳиндистон ихтилолчилари турмушидан олинғондир. Воқеанинг қаҳрамони Раҳимбахш отлиқ бир йигит билан Дилнавоз деган бир қиздир. Буларнинг муошакаси, Ҳиндистон тўғрисида мувоҳасалари, англиз юзбошисининг ҳирси орқасида буларнинг қамоққа олинишлари, қутилишлари, яширин кўмитида бирга ишлашлари, қўлга тушишлари, оқибатда англиз юзбошисини ўлдириб, буткул қутилишлари ва бошқа орқадолари билан бирга ҳинд қутилиши учун аҳд-паймонларидир.

Асарда тасвирлар, ҳаяжонлар анча тузук ва мукамал. Айниқса, Раҳимбахш ва Дилнавознинг сўзлари жуда таъсирлидир. Баъзи жойлардагина аҳамиятсиз мусобаҳалар истисно қилинса, бу икки қаҳрамон рўли яхши деярликдир. Уларнинг биринчи пардадаги ошқона мусобаҳаларида учрайдиган тубандаги жумлалар чин ва янги сўзлардир.

«Юрак — юрак экан, севмак-севилмак истар», «Севгисиз қолгон юрак — сувсиз қолгон балиқ кабидир, унинг ҳар тебраниши бир жон чекишидир». Шу пардада Раҳимбахшнинг Дилнавозга сўзлаган «юртни севганлар унинг тош, тупроқларини эмас, гўзаллик, яхшиликларини севарлар» ва «қулай ишдан буюк унум чиқмас, буюк унумли ишлар қулай бўлмас» каби зарбмасал ўрнига ишлатмак жуда мувофиқ бўлгон маъноли сўзлар бордир. Айниқса, «бир ёвни юртдан ҳайдамоқ бир юртни ёв қўлида кўрмакдан қийин эмасдир» каби ватанпарварликнинг самимий ва энг ҳаяжонли таъбирлари кўбдир. «Шу Қуръон бетига ҳайвон оёғи тегмаги на эса, ҳинд қизининг юзига англиз кўзи тушмак ҳам шудир» ташбеҳи ҳар қанча қўпол бўлса ҳам яхшидир. «Ишонғонлар ишонмағонларни енга олмаслар» каби энг чуқур маъноли насиҳатлар, ҳақиқатан, англайтурғон кишиларга катта бир дарс, ибрат бўларликдир. «Тирик экансиз - тебранурсиз, тебранмас экансиз - ўликсиз» каби бизнинг ҳозирги турмушимиз ва тирикчилигимизга мувофиқ калтақлар асарнинг энг фойдалиқ жумлаларидандир.

Юқоридаги ватанпарварона ва теран маъноли сўзлардан Раҳимбахшнинг тўла маълумотли бир киши бўлғони ва асарда унинг маҳбубаси Дилнавознинг сўзлари, унинг-да, анчагина ўқуғон бир қиз эканин англатадир. Фақат асарда бу икковининг узоқ суҳбатлари устига Лолаҳардаёл деган бир ҳинди олим кишининг узундан-узоқ нутқи орасида бирдан-бир «юртимиз ёниб турадур, улусимиз эзилиб битди, эшитасизми» каби муносабатсиз бир мурожаат совуқ чиққан. Сўнгра бундай бир хитобнинг кимга айтганини ёзувчи ўйламоғон кабидир. Чунки асарда кўрилган каби, Раҳимбахшнинг сўзлари Лолаҳардаёл сўзларидан, муҳокамаларидан юксакдир. Савияси тубан бир кишига Раҳимбахшнинг бунча муҳаббат ва ҳурмат курсатиши жуда табиий кўрилмаса ҳам учрамоғи мумкин ҳоллардандир. Бу саволни қўйишдан балки муҳаррир таъсирнинг юқориқ даражасини кўрсатмоқчи бўлғондир. Лекин, эсизки, бунга муваффақ бўла олмағон. Шунинг учун унча чиройлик чиқмағон.

«Эр билан хотуннинг кўбрак гапиргани, мачитда йиғилиш, бир-икки кишининг бирга суҳбат қилиши» каби турли иборатлар билан келтирилган бир мазмун, яъни англизнинг йиғинни ман қилғони асарнинг 4-5 жойида зикр этилган. Бу эса буюк камчиликдир. Чунки баъзи бир жойларда маълум бўладирки, ёзғувчи кишиларга сўз, мавзу топа олмайди. Шунинг учун бу ортиқча нуқсон лозим кўрилгандир. Бу эса асарга жиддийроқ аҳамият берилмаганлиқни, бир оз чарчаганлиқни кўрсатади. Бўлмаса, албатта бошқа мавзулар топиш мумкин бўлса керак.

Лоҳурнинг теварагидаги қишлоқлардан бирисида яшағувчи Раҳимбахш билан Дилнавознинг суҳбатлари устига Лолахардаёлнинг қаердан ва қандай бўлиб келиши унча тасодиф кўрилмаса ҳам, ҳинднинг камбағал, қишлоқи бир деҳқони оғзидан «шу кетмон билан англизнинг бошини эзмасак, ҳеч ким ташқаридан келиб бизни кутқармас» каби буюк тушунчали сўзларни чиқиши ҳақиқатан ғайритабиийдир. Мана шу ҳол асарнинг энг катта нуқсонларидан биридир. Чунки бунда тирикчилик борича тасвир этилмаган, ҳеч бир вақт бир ҳинди қишлоқи деҳқони шунча тушунчага молик эмасдир. Буни бизнинг энг буюк (?) мутафаккирларимиз англамағон экан. Бир ҳинд қишлоқиси албатта тушунмас, ё шу эътирозни қабул қилиш ёки бир ҳинд деҳқони бизнинг буюкларимиздан ортиқ деб санаш керак, бунга эса муҳаррир ихтиёрликдир.

Фитратнинг асарларининг бир ортиқдиги унинг юксак ва энг мукаммал ташбеҳ, муболаға ва истиораларга эга бўлишидир. Ҳақиқатан, Раҳимбахшнинг Дилнавозга ундаган сўз «янгигина очилғон қайғи чечаги» истиораси ва «уларга (англизларга) қарши тирноғимизда яроқдир» каби мазлумларнинг ҳақсизлиги яхши тасвир этилган муболағалари кўрилмаган ва эшитилмаган даражада чиройлик ва туталдир.

Энди иккинчи пардага ўтайлик. Иккинчи пардада Мулла типи яхшигина тасвир этилган. Бу асарда энг мукаммал чиққан тип шудир. Сўзлари чинданда ўзига муносибдир. Ёзувчи ҳақиқатан шу Мулла типига жон бера олғон, зотан Фитратнинг истар форс-ча, истар туркча асарларида турмушга ва ҳақиқатка мувофиқ тасвир этилган бир тип доимо Мулла, Мударрис типидир.

Шу пардада кўрсатилганича, маълум бўладирки, ихтилолчилар билан Мулла бир маслакдадир. Ихтилолчиларнинг ҳар сирларига Мулла воқиф, чунки Мулла ихтилолчиларнинг энг яқин орқадошларидандир. Шу ҳоллардан билинадирки, Мулла яширин кўмитанинг фаол; аъзоларидандир. Шу билан бирга ишлаб юрган Муллани англизларнинг бири келиб, бир Қуръон ва бир оз пул ваъдаси билан ўз фикридан қайтарадир. Мулла шу ондан бошлаб ихтилолчиларнинг фикрига қарши тура бошлайди. Ва оқибат иш шундайгача келадики, Мулла ихтилолчиларни ўз уйдан кувади. Ҳатто ўзи шу қалъанинг каттаси бўлғони учун ихтилолчиларни кўрғондан чиқишга таклиф қилади.

Ихтилолчилардан бири Муллага қарши жуда каттиғ иборатлар қулатадир. Масалан, айтадир: «Сиз Муллалар туташ шундай қиласиз. Ҳиндистонни йилларча эл-аймоқ жанжаллари билан тўлдирдингиз, улусни етмиш тўрт бўлак қилдингиз, бўлашмак истадингиз. Яна мазҳаб, дин жанжаллари билан йўлимизни тўсмоқчи бўласиз, кетингиз, йўқолингиз, биздан узоклашингиз, бизни бу йўлдан сиз-да, мазҳаб-да, дин-да қайтармас» каби. Бу сўзлар Мулла бир оддий киши бўлсун, бир кўрғоннинг бошлиғи бўлсун, унга албатта таъсирсиз қолмас. Ҳолбуки, булар бир мўътабар, нуфузли бир Муллага, ҳатто бир кўрғонниёт эгаси бўлғон амру наҳий соҳиби бир Муллага айтилалар.

Бундан кўз юмиб кўрайлик: Мулла англиз алдови билан булар билан ёмонлашди; Мулланинг гарази оқча: шу оқча учун нималар қилмас ва қилолмас! Буни устига Муллага яширин кўмитанинг сирдоши сифати билан боқайлик. Сирдош бўлғондан кейин у Мулла ихтилолчиларга қандай мудҳиш душман ва англизларга қанча буюк ёрдамчи бўлиши бир оз ўйланса англакур. Иш шу ҳолда экан, бизнинг бошимизга шу фикр келур.

Мулланинг шунча оддий пул, фаросат ва жон толаб бир киши бўлғони ҳалигача ихтилолчиларга маълум бўлмаса, яъни уни тузук ва яхши танимамай ўз оралариға олғои бўлсалар, бу - ихтилолчиларнинг энг буюк тадбирсизликларидир. Йўқ, била туриб уни оралариға олиб,

қўмитаинг яширин сирларини унинг олдида айтсалар — бу ҳам ихтилолчиликни билмаслик, ул ишларини англамасликдир. Ихтилолчиларнинг бу қилиқлари ўзларига қарши ҳеч бир куч ва монёв кўрмаган чокларида балки мумкин бўлар. Ҳолбуки, асарда кўрсатилганидек, англиз ҳукуматининг энг мудҳиш ва қаттиғ таъқиби остида бу мувофиқ эмас.

Бу-да асарнинг камчиликларидан бири, ҳатто бузадурғон нуқсонларидан. Муҳаррир шунда ҳам табиийликдан чиққан.

Сўнгра биз кўрамизким, у Мулла тирик қолғон. Бу ҳаммасидан ажиб: ҳеч мумкин бўлурмиким, аввалда энг яқин сирдошларидан бўлиб, сўнгра ёвлашқон бир кишини бир яширин қўмита тирик қолдирсун. Бу — бир жамият ҳам яширин ва ўлум панжасида бўлғон бир жамиятдан ҳеч мумкин эмасдир.

Бунинг устига Мулланинг шу муомаласига қарши қўмитанинг фаол аъзоларидан бири бўлғон Абдусуббуҳнинг юқорида кўрсатган қаттиғ сўзларини қўшсак, бу ихтилолчиларнинг кичик болалар экани англашилур. Мустақбал бир душманни ўзини сақлай олмай бутун юраги билан сўка бошлаши болалиқ бўлмаса, аҳмоқликдир.

Муҳаррирнинг мақсади ихтилолчиларни танқид бўлса эди, бундан кўз юмиб ўтар эдик. Ҳолбуки, бутун асарнинг руҳи ихтилолчилар томонида экани ҳар қадамда кўрилади.

3-пардада уч англиз мингбошисининг ҳинд ихтилоли ҳақида мусобаҳалари кўрсатилади. Лекин буларнинг мусобаҳаларида жуда оддийлик кўруниб туради. Бириси ҳинд ихтилолчиларининг жиддий ишга киришганликларини ва бунга сабаб бу кунги ҳол эканини бошқаларга «хабар» беради. «Хабар» беради дедик. Чунки бошқаларининг жавоб ва ҳаракатлари ҳақиқатан шу ишдан тамом узоқда бўлғонликларини кўрсатади. Ҳолбуки, сўзларидан Ҳиндистонга яқиндагина келганликлари кўринмайди. Фараз қилайликким, булар яқинда келган бўлсунлар. Лекин шунда ҳам англиз мингбошилариининг Ҳиндистон аҳволидан хабарсизликларига кишининг ишонғуси келмайди.

Боёғи «хабар»га жавоб ўлароқ иккинчиси «у қандай ҳол» сўроғини берур, биринчи мингбоши томондан сабаб қилиб «умумий уруш, урушга Туркиянинг қўшилмоғи, Олмониянинг енгилмай туриши» кўрсатилгач, бошқалари «ҳа, ҳа» деб оддийгина кулиш аломати кўрсатадилар. Яна бири баённома тарқатишдан сўз очса, бошқаси «буларнинг яширин бир ўчоқлари бордир», деган бир эҳтимол жумласи ишлатади ва ўзининг сиёсий ишларидан хабарсизлигини билдиради. Яна бундай мисоллар кўбдур.

Қачондан бери Ҳиндистонда ишлаб юрган ва асарнинг кўрсатганича инқилобий ҳолнинг бунча қайнағон бир чоғида бир англиз мингбошисининг бу хабарсизлигига нима маъно бериш керак?

Шуни ҳам айтиш керакки, ҳарбий кишилар, айниқса, англиз мингбошилари оғир ва кибор ҳаракат кўрсатишлари керак экан, асарда «хўш», деб ўрундиғини илгари суриб, оддий ҳаракат кўрсатишлари, юқоридагидек маълумотсиз, билимсиз, хабарсиз бўлсалар, бу қилиқлари муносиб тушса ҳам, бир англиз мингбошисига келишмай туради.

5-нчи пардада англиз юзбошиси тарафидан тутулғон қочоқ ихтилолчи Бадринант юзбошисининг «бу тоғлиқда бошқа тоғин жойларингиз борми», деган сўроғига «бу сизнинг ишингиз эмасдур» каби қаттиғ жавоб қайтаради. Юзбоши эса сўнгра жим бўлади. Ана бу ҳам ёзғувчининг тилагига хилоф бир ҳодиса. Чунки муҳаррирнинг мумкин қадар англизларнинг қаттиғ муомалаларини кўрсатмакчи бўлмаса эди, биринчи пардада муболаға ўлароқ Раҳимбахш билан Дилнавозни тутдирмас эди. Ҳолбуки, бунда шунча ёмон муомалага қарши мужассам бир душманки, ҳатто бир баҳона билан ўлдирмак мумкиндир. Жим кўядир.

Мана шу жойда муҳаррир фақат тилагига қарши бир ишкина қилмайди, балки бир хато ҳам қилади. Бунда англиз ўз ҳаққи бўлмоғонини ихтиёр қилғонда, гўёки англизнинг ҳақ берганини кўрсатади, чунки уни жим қолдиради. Бу бир.

Сўнгра ҳеч бир оддий амалдор қўлидағи муттаҳам бир гуноҳқордан «бу сизнинг ишингиз

эмас» каби сўз эшитмакка рози бўлмайди. Ҳол шундай экан, бир англизнинг буни эшитиб жим туриши аҳволга номуносибдир.

Худком, худпараст, мутакаббир англизнинг ҳали ҳиндилар каби Оврупонинг энг тубан миллати назарида ҳам ваҳший саналадурғон бир қавмни кўйинг, ўз миллатидан бошқасиға муомала қандайлиғини билмаган бир бола йўқдир. Ҳолбуки, муҳаррир шундай очиқ бир нарсани тўғри бўлмағон бир рангга соладир.

Бу эса муҳаррирликнинг энг биринчи шартини бўлғон «руҳга нуфуз» қилмасликдир.

Бир озда асарнинг тил-шева жиҳатини кўрайлик.

Фитратнинг ўзбекчаси умуман силлиқ соф эмасдир. Ўқуғонда чекилмасдан чиқилмас. Бу тилнинг ишланмаганидан келадиган десак, бошқа бир ёзғувчимизнинг, масалан, Чўлпоннинг тасвири софдир. Кучлик чекмай ўқимоқ мумкин.

Маълумки, Фитрат ўзбекчага ишламак учун Бухорода ўйлади. Таҳсили туркийда бўлғон эди. Шаҳар тили тожик тили. Тилни китоблардан, луғатлардан ўрганмакка тўғри келди. Тошкентда турғон вақларида бу ернинг бузук шевасини ёқтирмай доимо луғат ўрганмак билан машғул бўлди ва ўзига махсус бир шева билан сўзлашди. Шунинг учун биз ўйлаймизки, Фитрат тилни халқ билан яқинлашмай туриб ўрганганидан ва ўзбекчанинг махсус таъбирларини эшитмаганидан шеваси бошқачароқ чиқди.

Шундай бўлса ҳам Фитрат ўзбекчани иккинчи қатла тиргизди. Туркистонда ўзбекча нарсалар ёза оладурғон бир киши йўқ экан, у асарлар ёзди, тарқатди. Кўб сўзлар ва истилоҳларни умумлаштирди. Бу кунги муҳаррир ва шоирларнинг барчаси Фитратдан истифода қилди.

Бухоро тилининг таъсири ўлароқ «бориб билмайман, қилиб билмайман...» каби сўзлар бор. «Ўлалар, кечиралар» каби истеъмол қилинмағон таъбирлар, «ҳормағайлар, бор бўлғайлар»га ўхшағон эшитилмаган истилоҳлар, «бунга кетур, шунга турур» каби бузук сўзлар учрайди. «Нотетик ҳариф экан бу» каби усмонлича таъбирлар ҳам топиладир. Булар «Фитрат ўзбекча»сининг хусусиятларидандир.

Хулоса: «Ҳинд ихтилолчилари» бизнинг адабиётимизда биринчи ўрунни тутадурғон асарлардандир.

Мукамал тасвирларга, истиораларга, муболағаларга бой бир асардир. Фитрат адабиётимизда ишқ ҳаяжонларини яхши тасвир этадурғон бир муҳаррирдир. Унинг ҳар асарида шу ишқ ўрунлари, юксак маъноларга бойдир. Турлик хуш маънолар, энг яхши ўрунларга келтирилган лутфлар кўбдир. «Менинг учун эзгулик тушда» ва «биз Овруподан эм истаганлардан эмасмиз» кабилар шу жумладандир. Асарнинг 4-нчи пардаси бошидан 3 бети олинса, бошқа ҳаммаси фақат ҳинд ихтилоли мавзудир. Бутун кишилари фақат шу воқеани майдонга келтирмак учун бир ерга тўпланғон кишиларга ўхшайди. Яъни, воқеа атрофлича, бир оз маишатга яқин ёзилғон эмас. Агар шу камчилиги тўлдирилса, ҳам пардаларнинг қисқалиғи етган бўлса, ҳам ҳақиқатан ўйнашға энг мувофиқ ва фойдалиқ бир асар чиқар.

ЧЎЛПОННИНГ «БУЛОКЛАР»И

Бу кун ўзбек адабиётига яна янги бир тўн кийгизилди, Чўлпоннинг «Булоқлар» отлик янги бир шеърлар тўплами босилиб чикди.

Чўлпон ўзбекнинг янги шоиридир. Шунинг учун ўзбек элининг бу кунги руҳи, ҳоли, сезгиси «Булоқлар»да қайнайдир. Ўзбек тили, ўзбек оҳанги «Булоқлар»да сайрайдир, ўқуйдир. Ўзбекнинг руҳий тўлқинлари бунда кўпурадир, кўклар томон учадир, кўтарилдир. «Булоқлар»да ўзбек сезгиси инглайдир, сизлайдир, титрайдир. Шунинг учун бу тўн шундай бир тўндирки, ўзбекнинг руҳидан, жонидан биткандир, унинг баданини асрамоқ, кўрумоқ учун ўз бағрига босқондир.

Ўзбек янги шеърларининг оҳангсиз бўлишини уёлмайин сўйлайтурғон оғизларга «Булоқлар» туфурадир. Ўзбек адабиётига тил тегдирмакчи бўлғон машҳур «нодонлар»га бу «Булоқлар» куладир.

Шоир «Амалнинг ўлуми» деган парчасида:

*Кўнглимда йиғлагон малаклар кимлар,
Шарқнинг оналари, жувонларими?
Қаршимда инглаган бу жонлар кимлар,
Куллар ўлкасининг инсонларими? —*

деб, шу қисқагина парчанинг ўзидагина қанча шеърият, қанча оҳанг уйдирғондир, шунинг билан бирга юртнинг дардини, қулларининг инглаган жонлар бўлишини, кўнглида йиғлагон малакларнинг шарқнинг оналари, жувонларидан иборат эканини қанча очик, муассир ва эъжоз билан тасвир этадир.

Мана иккинчи бандида элининг умидларини эскартиб:

*Кенг хаёллар учдими кўкка,
Бутун умидларин ёвларми кўмди, —*

деб шарқ халқларининг абадий асирликка кирганлигига ишонмағонини кўрсатиб, ўзининг «хаёлида порлагон» шамнинг ўчишига шубҳалик сўроғи билан айтадир:

*Мангу тутқунлиққа кирдимми ўлка?
Хаёлда порлагон шамларми сўнди?*

Яна бошқа бир саҳифасини очдим. Ҳали ўз адабиётининг борлиқ-йўқлиғи шубҳалик бўлғонларнинг «назарият адабия»ларига, узоқлардан мисолларни англамай олғонларга, «олий ҳислар» учун ҳали кўб йиллар мисол бўлишга арзийдурғон:

*Оч ахир, очилким кўксингни:
Бир нафас ўзимни унутай;
Унутмоқ бутунлай «ўзлик»ни,
Оҳ, шундан нажотни мен топай, -*

деган шу парча кўзимга тушди ва кўр виждонларга лаънатлар ўкудим.

60 саҳифага молик бўлғон бу асар «Шарқ учун, Сезгилар, Севги, Қора йўллар, Қор кўйнида» унвонлари остида бўлимларга айрилғон 26 парчадан иборатдир.

Асар чиройлиқ ва нафис бошланғон. Ўзбек шоирини бу муваффақияти билан табрик этамиз

ва адабиёт суйгучиларига тақдим қиламиз.

БУ КУНГИ ШЕЪРЛАРИМИЗ ВА САНЪАТКОРЛАРИМИЗ

Адабиётимизнинг классик даври санъат ва унга тегишлик масалаларда ўзига махсус тарзда тараққий ва қонунларга эгадир.

Буюк адиб ва шоирларимиз фикри ҳаёт эътибори билан ислом динига ва унинг жавҳари бўлгон исломий тасаввуфга мансуб бўлғонидан ҳаётга ва турли тазохуротига назарлари табиий ўлароқ шу манзумаи фикрия доирасида бўлур эди.

Бу ҳукмимиз умумият эътибори биландир, чунки шарқнинг энг буюк кишилари энг буюк мутасаввуфларидир ва башариятнинг «урфони коинот» ҳақида топғон йўлларининг энг муаззами ва бу кунга қадар кўпчиликка нуфуз эътибори билан энг умумий ва ҳаётийси тасаввуфдир.

Йўқса узун исломий маданий-адабий ҳаётимиз муддатида манзумаи фикрия эътибори билан ҳаётга ва унинг натижаси ўлароқунинг турли тазохуротига бошқа ва ўзларига хос нуқтаи назар эгалари йўқ эмас эдилар.

Бу «исломий» назар истар «инна мин ал-шеъри ла-ҳикма»сидан ва истар майдонда бор адабий асарларнинг кўрсатилишидан маълум бўладир: шеърдан мақсад ҳикматдир, яъни халқнинг фойдасидир. Бошқача айтганда санъат санъат учун эмас, балки санъат ҳаёт учундир.

Бу даъвомизнинг исботи учун кўб узоқларга боришга ҳожат йўқдир. Бизда шеърнинг икки жабҳаси бордир. Чунки «ишқи»миз икки жабҳалидир: ҳақиқий, мажозий.

Ҳақиқий ишқ руҳи умумийга ҳулул дардидирки, энг юксак ва орифона бир амалдир.

Мажозий ишқ эса оддий ва нафсоний эҳтиросдирки, умумий ва табиий бир майлдир.

Кўруладирки, бу икки турли ишқ ҳам мабдаи ва ҳам ғоя эътибори билан ҳаётий ва инсонийдир. Чунки инсон бир мавжуд ва ҳам шуурлик бир мавжуд бўлғони сифати билан ўзининг яратилишини ва яшашининг ғоясини тушунмак ва билмак истайдир. Табиий бир махлуқ бўлиши эътибори билан эса жисмоний эҳтирос ва ҳавасларга ҳам боғлонғондир.

Бу икки «майл»ким натижада икки «ишқ»ни вужудга келтирди, икки «шеърий жабҳа»ни ҳам майдонга отди. Бирисида «ҳақиқий ишқ» тараннум этилди, иккинчисида эса «мажозий ишқ» рақслари ўйналди.

Туркда «Ҳикмат» соҳиби Яссавий, «Лисон ут-тайр» нозими Навоий, «Лайли-Мажнун» муаллифи Фузулий, «Мабдаи нур» эгаси Машраб, «Илоҳийлар» эгаси Ошиқ Пошшо, «Илоҳий тараннумлар» соҳиби Амирийлар шу ишқ шоирлари эди.

Юксак фикр ва буюк ғоя эгалари энг буюк одамлардирлар. Буюк мутасаввуфлар, инсониятпарварлар, ҳақимлар энг буюк зотлар бўлғонларидан уларнинг асарлари табиий ўлароқ башариятнинг юксак фикр ва буюк ғоя саҳифаларидир.

Шу қисқагина муқаддима билан турк адабиётини фикр ва маъно жихатидан икки жабҳага бўлгандан кейин мақоламизнинг тилаги бўлғон адабиётнинг гўзаллиги ва ясаилиши баҳсига келамиз.

Турк адабиёти фикр ва ғоя жихатидан шу қадар юксак бир манзумаи фикрияга мансуб экан, шакл эътибори билан қандай ҳолда эди?

Бу масала биринчи боқишда кўрунгани каби енгил эмасдир. Турк адабиётининг шакл жихатилан вазиятини майдонга отиш айрим татаббуларга боғлиқдир.

Эскидан қолғон турк, сўнгра бошқалардан қабул қилинган аҷамий шакллар, биринчи хилнинг такомул равиши, иккинчисининг ўзгариши, бу кунги халқ адабиётида асл турк шаклларининг ҳоли форс ва араб шаклларининг Туркистон ва Туркиядаги янги адабиёт давридаги ҳолини ўрганиш турк адабиёти мабҳасларида ишланмаган мавзулардан биридир.

Вазн масаласи ҳам шунга ўхшашдир. Асл турк вазнининг бу кунги ҳоли арузнинг Туркияда Ҳомид, Фикрат ва Яҳё Камол, Туркистонда Муқимий билан янги адабиётчиларимиз қўлидаги вазият жиддий текширилтурғон мавзулардир.

Шундай бўлса ҳам бу мақола сиғдирганича бу масалалардан баҳс этсак ва шу тўғриларда умумий фикрлар юрутсак, балки келгуси татаббулар учун бир бошланғич ясагон бўлурмиз.

Бизда янги адабиёт Туркия адабиёти тақлиди билан бошланғондир. Шунинг учунда бизнинг адабиётимиз билан Туркия адабиётининг умумий сажияси муштаракдир. Рухда ва шаклда Туркистон, Қафқозё, Қрим доимо Туркияга эргашадир. Бу ҳам табиийдир. Чунки аввалан тил муштаракдир, сўнгра тарихий маданият муштаракдир ва оқибат Оврупо маданиятига қарши бу кунги вазият муштаракдир.

Навоий асрида чигатой адабиёти кучли бўлғонидан Туркия адабиёти бизнинг адабиётдан кўб мутаассир бўлгон эди. Бу куни эса ғарб турк адабиёти бизникидан кучли, маданий ва адабий ҳаётга молик бўлғонидан бизникилар уларга эргашмакдадирлар.

Бизда янги адабиёт кучли шахслар билан бошланмади ва ҳали кучли намояндалар бермади.

Ўзбек янги адабиётининг насри, тилини энди янги-лаб келаётгон Фитрат билан, ишини кўбдан бошлаб эндигина майдонга отишга муваффақ бўлгон А.Қодирийдан бошқа ҳеч бир нимага молик эмасдир.

Шеърда бўлса Чўлпондан бошқа тилга оларлиқ ва ишини кўрсата олгон кишимиз йўқдир. Бунингда камчиликлари ҳали жуда кўбдир.

Бизда шеърнинг шу назм қисмига кўбрак қизиққан ва шоир отини шу мазмунда олмоқ истаганлар кўбрак бўлғонидан бу мақоламизни шеърнинг шу манзум қисмига ҳаср қилмоқ истадик. Ўзбек насри тўғрисида бошқа вақт ёзармиз.

Бизда янги адабиёт — боришидан кўринадирки— «санъат ҳаёт учун» деган шиорни тутгандир. Чунки манзума ва мансур асарларнинг ҳар қайсисида жамиятнинг тақомули таъқиб қилинадир ва ғояси кўрсатиладир. Шунинг учунда у жамиятнинг хато ва саҳвларидан баҳс қиладир ва тузатилишини истайдир. Демак бу кунги адабиётимиз жамиятимизнинг ислоҳи учун хизмат қиладир.

Эски тасаввуфий адабиётимиз ўзининг ахлоқий дастурлари ва ҳикматлари билан эски жамиятимизни тарбияламак истар экан, бу кунги жамиятимиз адабиёти ҳам бошқа асрий асосларга таяниб, яна ўшал жамиятни ислоҳи учун борадир. Бу эътибор билан эски ва янги турк адабиётининг самимий бир робитаси бордир.

Шеър техникаси эътибори билан, яъни шакли назм, тил, тарзи баён жиҳатидан бўлса ҳеч алоқаси йўқ даражада эскидан ажралғондир. Эски назм: девои йўли, ғазал, қасида, маснавий, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, таржиъ, таркиббандлар, рубоий каби шакллардан иборатдир.

Бу кун бу шаклларнинг девон йўли билан мураббаъ ва маснавийга ўхшаш қитъалардан бошқа ҳеч бириси ишлатилмайдир. Бошқаларининг ўрнига ғайри мукаррар турли иттиродсиз шакллар ишлатиладир.

Эски тил ислом руҳини тараннум этганидан исломий истилоҳ ва таъбирлар билан тўлдирилгон ва араб-форс маданиятининг ўртага отгон фикр ва қолибларини ўзига кўб олгон эди.

Бу кунги тил бўлса у эски исломий руҳдан айрилғонидан биттобеъ унинг истилоҳ ва таъбирларини, фикр қолибларини ташлаб оз бўлса ҳам асрий фикрлар, баъзи бир қолиблар - сўзлар олмоқда ва шу йўл билан бормоқдалар. Бу янги тилнинг бир хусусияти, муҳовара тилига ёқлашмоқ тамойули борлиғидир. Эски тарзи баён ва саноеъи шеърля қонунларидаги эски ташбеҳ, истиора ва таржилар, тамсил ёки насиҳат йўллари ташланиб табиийликка яқин-ясама санъатлар — тасаннуъдан узок, бир оз рамзий (символический) ифода ўрун олмоқдадир.

Бу эски ва янги адабиётнинг хусусиятларидан кўрилдики, янги адабиёт эскидан назм техникаси эътибори билан анча айри ва асл хусусиятларга моликдир. Фақат кўрайлик қани, бизнинг шоирлар бу хусусиятларни қанча ўзлаштирганлар ва қанча муваффақ бўлгонлар.

Сўзимиз шеърнинг техникаси устидадир. Айта оламизким, шоирларимиз ва шоир бўлғучиларимизнинг энг катта аҳамиятсиз қарагон ва диққат қилмагон нуқталари шундадир.

Уларнинг мавзулари билан олғон шакллари, қабул қилғон вазн ва оҳанглари, сўз тузишларининг алоқаси йўқ ҳукмидадир.

Бу робиталарни эски шеърга уста Фитрат билан янги шеъримизнинг биринчи намояндаси Чўлпоннинг оз-моз риюя қилғонини кўрамиз.

Фитратнинг манзум - шеъри уч-тўртдан ошмағонидан унинг тўғрисида бир ҳукм бермак у қадар тўғри бўлмас. Лекин Чўлпон тўғрисида юқоридаги ҳукмимиз ўрунсиз эмасдир. Яъни у шеърнинг техника жиҳатига бир оз аҳамият берадир. Кўбрак диққат қилса эди ва шу камчиликларини тўлдирса эди, янги адабиётимиз устига жиддий таъсир ижро қилғон бўлур эди.

Даъволаримиз куруқ бўлмасин, бир оз катта ёзувчиларнинг фикрлари билан ҳам танишайлик:

Америконинг машҳур ҳикоянависи ва шоиридан бўлгон Эдгар Пў «Тайна творчества» деган мақоласида бир дoston қандай ёзилғонини ҳикоя қилади: у, шеърда илҳомни тамомила рад қилмаса ҳам, унга энг аҳамиятсиз ўрун берадирки, мана шу бизга керакдир. Унингча, шеър тамомила муҳокама, ҳисоб ва ўлчак натижасидир.

Эдгар Пў айтади:

«Мен ҳаммадан бурун берилатурғон «таъсир»ни атрофлича ўйламокни ортиқ кўраман. Шу билан доимо назарда тутилиши керак бир нарса борки, уда асолат — оригинальностдир, ҳар кимки буни назарда тутмаса кўб гуноҳ қилғон бўладир. Бошлаб ўзимдан: «Одамнинг юрагига, ақлига, жонига таъсир қилатирғон нарсалардан нима ва қандайини танлаб олиш керак?» деб сўрайман. Бир янги ва кучли таъсир ажратғондан кейин шунга қандай қилиб муваффақ бўлишни ўйлайман. Бир оддий мундарижа ва бир хос оҳанг (тон) воситаси биланми, аксинчами ёки мундарижа ва оҳангнинг хослиги биланми? Бундан сўнг матлуб таъсирга етишмак учун калималар билан воқеанинг жараёнини уюштиришга тиришаман.

Кўпчилик ёзувчиларни, айниқса шоирларни — улар аллақандай юқоридан келатурғон илҳомнинг таъсири остида ёзадилар, деб эҳтиром қиладилар. Ҳолбуки, бу зотлар келиб шоир ва ёзувчиларнинг мусваддаларини бир кўрсалар эди ва уларнинг ёримчиқ ва ишланмаган фикрларининг чизилганини ва улар билан бир қаторда бутун фикрларининг ҳали ишланмаган бир ҳолда ётғонини, айрим, мукамал тасвирий парчаларнинг кўздан тушуриб қолдирғонини, унинг ўрнига аллақандай сўзлар келтириб, бир-бири билан зўрлаб уюштирилғонини кўрса эдилар, ижодий кучнинг юздан тўқсон тўққузини ҳисоб ва ўлчамнинг ташкил қилғонини тушунар эдилар».

Эдгар Пў ўз даъвосининг шоҳиди ўлароқ «Қарға» деган дostonининг ёзилиш тариқини кўрсатадилар ва: «Бу дostonнинг ҳеч бир сатри илҳом билан бўлмади, ёлғиз риёзий йўл билан, яъни ўлчам ва санаш билан бўлди» дейди.

Бу дostonчи назарда тутғони юқорида айтганимиздек муайян таъсирдир. Ва шу тилакга эришмак учун тиришадир. Бошлаб манзумасининг ҳажмини белгиламакчи бўладир. Чунки унинг тилаги бўлғон «таъсир»ни тугал бера олиш учун манзуманинг бир ўтиришда ўқилиб битиши лозимдир. Бир мажлисда ўқилмаса, бўлиниб-бўлиниб ўқилса «умумий таъсир» йўқоладир. Манзуманинг бирлиги бутунлиги қўлдан чиқадир. Ҳолбуки, шоирнинг тугал бир таъсир ижро эта олмак учун ҳеч бир воситани қўлдан чиқармаслиги керак. Бу бир ўтиришда ўқилатурғон асарнинг албатта узун бўлмаслиги шарт. Шунинг учун бу ёзатурғон нарсасини юз байтдан оширмасликка тиришадир.

Шеърнинг бошқа шаклларини қўйиб нечун дostonнинг қабул қилинғониға келайлик.

Эдгар Пў дейди: «Шеърдан таъсир, асосан, гўзаллик воситаси билан бериладир. Гўзаллик ва гўзал нарсани ҳис этганда инсоннинг руҳи юксаладир. Менимча, гўзалликнинг энг биринчи замини дostonдир. Агар бир ҳақиқат бермак истасак ёки бир «эҳтирос» кўрсатмакчи бўлсоқ бунинг энг яхши замини айрим парчадар билан «наsr»дир.

Гўзалликни ўзимнинг майдоним қарор бергандан сўнг «тарзи баён»нинг тон масаласи билан

шуғулландим. Тажриба билан «тарзи баён»нинг қайғули бўлишини қарор бердим. Ҳар бир гўзалликнинг энг юксак мартабасида кўз ёш сўрайди. Шунинг учун (меланхолик) «савдой» бир тарзи баён - дoston учун энг мувофиқ бир тарзидир. Ҳажм, замин (шакл) ва тарзи баён белгилашач, санъаткорона бир инжалик (художественная тонкость) излай бошлайдики, бутун дostonнинг очғичи бўлсин. Артистона таъсир бериш қилиқларини бир кўздан кечиргандан кейин биладики, унинг энг биринчи шай усули (припев) «таржиъ» усулидир. Бу припевнинг умумийлиги мени таҳлил қилиб ўтирмасдан қабул қилишга ва яроқли билишга қаноат қилдирди. Таржиъбанд мустаъмал намуналарда ёлғиз рубобий (лирическая) манзумалар бўлиши билан таҳдид этилган эмас, балки унда берилатурғон маъно ва садонинг як оҳанг (монотонность) бўлиши билан ҳам таъсирни кучайтирмак истайдилар.

Бунинг устига айният (однообразие) ва такрор ҳислари воситаси билан ҳам завқ олинадир. Ҳолбуки, ман бу асарга турлилик ҳам киритайин ва бу билан ҳам таъсирни кучайтирайин дедим. Шунинг учун садонинг як оҳанглигии саклаб туриб, маъносини эса ўзгарта бордим. Яъни бандимни ўз ҳолига қўйиб туриб унинг мавқеини ва сифатини ўзгарта турдим.

Бу қарорлар бўлгандан кейин энди «таржиъбанд»ни топиш қолғон эди. Маълумки, юқоридаги муҳокамаларим натижасида унинг қисқа бўлиши лозимдир. Шунинг учун таржиъбанд ўлароқ бир сўз олдим. Бу сўзнинг такрорланиб туриши учун дostonнинг қитъаларга бўлиниши ва ҳар қитъанинг охирида бу таржиъбанднинг такрорланиши керак эди. Табиий, бу сўзнинг ҳам оҳангдор, ҳам маънидор бўлиши лозим эди. Бу муҳокамалар «ҳеч вақт, мумкин эмас, бўлмайди» маъносида бўлғон (невер море) сўзини олишга мени мажбур қилди. Бу калиманинг яна бир ортиқлиги услубнинг қайғули бўлишига маъно томонидан яқин бўлишидир.

Энди мавзуга ўтайлик:

Барча қайғили масалалардан энг умумийси ва энг қайғилиси қайсиси? Табиий ўлум қайғиси эмасми? Ўлум гўзаллик билан бирлашганда шоирона бўлмайди; гўзал хотуннинг ўлumi! Бундан кейин бошимда бир ошиқ ва бир маъшук мазмуни жилваланди.

Энди қарор бердимки, ошиқнинг маъюсона ҳасратларига қарши машъум саналғон ва як оҳанг товуш чиқаратурғон қарға оғзидан шу «невер море» жавоби чиқсин. Шунда қарғанинг ҳар бир жавобида яна бошқа бир таъсир бериш имкони борлигини сездим. Шундай қилиб энди ман асаримни бошламоқчи бўлдим. Бошдан таъсирни секин-секин кучайтириш менга маъқул кўринди. Ва шунинг учун аввало, истинод нуқтасини белгиламакчи бўлиб энг юксак таъсирни тайин қилмоқчи бўлдим ва дostonининг энг охири бўлғон «қитъа»ни қўлга қалам олиб энг аввал ёздим.

Энг охириги парчадан бошладим, чунки аввало энг кучли таъсирни белгилаш керак эди. Бу муайян бўлгандан кейин дostonни турландирмак йўли очилди. Иккинчидан, ҳар қитъанинг қофия, вазн ва ҳажмини қатъий суратда белгилаш мумкин бўлди ва таассурнинг энг юксаги белгилангандан сўнг бу таассурдан оширмаслиқ ва унга зарар бературғон сабаблардан узоқ бўлишлиқ керак эди».

Бундан кейин Эдгар Пў узун таҳлилларга давом қилиб воқеанинг ўтиш вақтини белгилайди ва унинг қоронғу ва бўронли кечани олғонини, қарғанинг ташқаридаги гурултилардан қочиб келиб теразага қаноти билан урганда очилиб уйга кирганини ва кириб «Паллада»нинг мисдан ясалғон қора хайкали устига ўтирғонини ва бу хайкалнинг «бир олим»ники бўлиши билан ошиқнинг олимлиги ва қоралиги билан мавзунинг қоралиги орасидаги муносабатлардан баҳс қила бошлайди. Ва энг сўнггидан айтадики: «Ҳар қанча бу ясама планим ва кўрсатган ўлчакларим очик ва маълум бир нарсдан баҳс қилсалар ҳам яна меним кўнглим ҳаммасининг ичида яширин, мунда мажбур фикрнингда бўлишини истади ва шунинг учун бир-икки умумий ва яширин фикр ҳам бердим».

Бу юқоридан бери узундан-узоқ тақдим қилинғон фикрлардан мақсад ёлғиз қобилият деган

кучнинг қандай ишланганини ва ясамалиқлар орқасида жилваланганини кўрсатмакдир. Бу фикрларга ўзбек ёш адабиётининг эҳтиёжи буюқдир.

Бу кунги адабиёт ўз тарихидан тамоман узилган бир ҳолда борадир. Эскидан бир нарсаси бор эдими, йўқми, тили қандай ҳолда эди, ишланган эдими, йўқми, не даражага қадар ишланган эди, ортиқлик ва камчилиги каерида? Адабий оқим жараёнлари бор эди. Уларнинг бир-биридан айирмалари қандай ва не даражада эди, бу кунги адабиёт нега эскини ташлади, ўзининг бу ишидан зарар кўрдими, форвда? Бу масалалар жиддий бир адабиёт туғдириш даврига эришилган бўлса, кенг бир суратда майдонга ташланатурғон ва очилатурғон мабхаслардир.

Қисқагина шуни айттайликким: Турк тили асосан бой тил бўлиши билан ва турк миллатининг оғзида неча минг йиллардан бери юруб, икки минг йилга яқин адабий йўлга кирди ва бешинчи аср ҳижрийдан бошлаб ўнларча буюқ шоир ва адибларга эга бўлуб, илмий ва адабий ишланиб келди; шарқ турк адабиётининг олтун даврлари бўлгон Навоий, Умархон даврлари билан ғарб турк адабиётининг Фузулий, Бокий, Надим, Лола даври ва асримизда Ҳомид, Номик ва Фикрат каби энг буюқ шоир ва санъаткорлар кўлида ҳам керагинча ишланди ва турк тили шунинг учунда асрий бир ҳолга кирди.

Шарқ турк адабиётининг олтун даврларидан сўнг ишланмай қолғонини даъво қилатурғонлар бўлса ҳам, бу фикр тўғри эмасдир, текширмаслик ва юзаки қарашдан келгандир. Чунки ярим асргина илгари яшагон Муқимий, Фурқат каби ўнларча шоир ва санъаткорлар тилни шу қадар ишлатганларки, бу кунги ёш адабиётимизнинг ҳоли уларга етишига кўб замон керакдир. Бунинг устига бу кунги «Фарғона» халқ ашулаларидаги тилнинг равонлиги, соддалиги, самимийлиги ўз-ўзидан ва бошланғич (первобитний) бир ҳолда эмас, балки узун муддатлар ишланганлик орқасидагина эришилгандир...

Навоийнинг тил ва услуби маълумдир. Шунинг учун ундан мисол кўрсатмай шарқ турк шеърининг иккинчи олтун даври бошлиғи бўлгон Умархоннинг бир мухаммасини кўрайлик, Навоийдан қанча фарқи борлиги ўз-ўзидан билиниб қоладир:

*Саҳар чаманда қулогимга бонг авд етар,
Баиорати карим вожибул вужуд етар.
У кечаким тўлун ой сағрига жавд етар,
Фалак ситорасидин шарбати шухуд етар,
Савод сармадима кўзларимга дуд етар.*

Буни кўрсатмакни иккинчи бир сабаби ҳам бор. Юқорида Эдгар Пўнинг таҳлилини кўрдик. Амирийнинг шу ғазалини ўшанга қараб бир оз таҳлил қилайлик: Умархоннинг мавзуи тасаввуфнинг юксак нуқтаси бўлгон умумий руҳга фано бўлиш, қуюлиш, коинот руҳи билан бирлашиш мавзудир. Ўшанинг ҳасратидир. Эдгар Пў таъсирни гўзаллик орқасида бериш кераклигини айтадир. Фақат бир ўлум масаласи чиқарадир ва гўзалликни унга қўшиш учун «гўзал бир хотуннинг ўлуми» деган мавзуни оладир. Ҳолбуки, кўрингиз ўзининг қўйғон «гўзаллик орқали таъсир, бериш» қонунига Умархонми муваффақ бўлгон, Эдгар Пўми? Мавзу орасидаги тафовутни кўрингиз, Умархоннинг ҳам қайғуси, ҳасрати бор, лекин «бир хотуннинг ўлуми учун» эмас, коинотнинг умумий руҳига қуйилиш ҳасратидир. Кўрингиз мавзу нақадар буюқ, нақадар олийдир.

Сиз қандай талаққий этсангиз этингиз, буниси аниқ-ки, инсоннинг эришган энг юксак даража фардиятчилик (индивидуализм) эмас, ўзининг фардиятини йўқотиб, жамият ҳаёти яшашида, ундан ўтса хинднинг сигирни тимсол (символ) қилиб олгон ҳайвон дўстлигида, яъни бутун жонли нарсаларни сўйишда, бундан ҳам ўтса жонсиз нарсаларда ўзига муштарак ҳаёт тасаввур этишда ва уларнинг умумий руҳларини сезиш учун интилишдадир.

Тасаввуф мана шу энг сўнгги нуқта маслагидир.

Умархон шу фалсафанинг бир намояндаси бўлғонидан саҳарнинг насими, уднинг суруди. ойнинг нури, юлдузларнинг сўзлари, кечанинг қоронгулиғи унга гапирадир. Уларнинг сўзларини сезадир. Руҳлари билан сирлашадир.

Бу мавзуни олғондан кейин бунга муваффақ бир шакл топқонми, йўқми? Албатта! Чунки мухаммасни олғон. Мухаммас Эдгар Пўнинг таҳлилидан маълум бўладирки, банд-бандга ажралғон ва ҳар қайусида бир-бировиға алоқадор, фақат айри-айри мавзулар ишлата турғон, яъни бутун фикрлар берилиб, тугатиб бир-бировидаги робитани маҳкам боғлаб бориш учун энг мукамал шаклдир. Сўзларнинг терилиши, калималарнинг оҳангдорлиғи, ҳарфларнинг садо бературғон, титрайтурганларининг олиниши кўрсатадирки, Умархон ҳақиқий бир санъаткордир.

Эдгар Пў (пелеточе)даги охириги «рий» ундан илгариги уст чўзгини баланд ва оғир ва чўзик товуш бериш учун мақтайдир.

Умархонда ҳам айнан шу ҳолни кўрмаймизми? Буни бир тасодиф асарими деймиз. Шу қадар юксак фикр соҳиби ва шунча хунарманд бир шоирни ҳарфнинг садоси, калималарнинг оҳанги, вазнининг тилидан хабарсиз демак мумкинми?

Умархондан уч юз йил илгари келган Навоий калиманинг, товушнинг маъно билан келишмаги кераклигини шундай яхши татбиқ қилғон экан нечун Умархон ундан ўтказмасун!

Кўрингиз Навоий нима қилғон? Мажнуннинг ғамининг тасвирида: .

*Кўнглига ўгулди кўҳи андуҳ,
Андуҳи йиғилди кўҳ то кўҳ.*

Шу байтда «ў» товушининг угултиси, «г»нинг гумбирлаши, «х»нинг сочилиб кетиши ва бу товушларнинг такрори ҳақиқатан тоғнинг йиқилиб, устига сочилиб, майдаланиб кетишига, йиқилиб дараларнинг тўлуб, бақириб кетишига ўхшамайдирми?

АДАБИЙ ТАНҚИДГА БИР НАЗАР

(А. Саъдийнинг «Ўзбек ёш шоирлари» мақоласи муносабати билан)

Шу кунларда ўзбек матбуотида ўзбек адабиёти тўғрисида кўпгина нарсалар ёзила бошланди. Бу эса бизнинг учун буюк аҳамият билан текшириладурғон бир майдондир. Ўзбек адабиётига оид жиддий бир нарсга ёзмок учун керагича замин ва восита йўқ даражасида бўлғон шу замонда бундай ҳаракат қўб қийиндир. Чунки бу ҳақда ҳалигача ҳеч бир қадам отилмағон ва ҳеч тажриба йўқдир. Бу мавзуда тажриба ўлароқ А. Саъдий ўртоқнинг бир неча мақолалари қўлимиздадир. Албатта, шундай яшланмаган бир мавзуга бир кун бизнингда иштирок этишимизга, тўғриси, А. Саъдий ўртоқнинг «Ўзбек ёш шоирлари» унвони остидаги адабий танқидлари сабабчидир. Бўлмаса ҳали биз ҳеч бир жиҳати очилмағон — хом бир мавзу устида бирдан умумий фикр баён этишга жасорат қила олмас эдик. Бизга қолса, ўзбек ёш шоирларининг текширилиши учун бошлаб уларнинг асарлари бирма-бир, атрофлича текширилиб, сўнгра ҳар шоирга айрича қиймат бергач, умумий фикрга кейиндангина киришмак мувофиқ бўлар эди.

Биз А. Саъдийнинг мақоласини биринчи қатла кўздан кечирганда фаҳш хатолар кўрганимиздан бу ҳақда чуқурроқ тафтишларга киришдик. Биз бошлаб ўзбек ёш шоирлари сарлавҳасини кўруб, мавзу ҳақида қандай тасаввурларда бўлғон бўлсақ, буткул тескарисини кўрганимиздан бу ҳақда сукут билан ўтиришни ўзимизга мувофиқ кўрмадик. Бошлаб шуни айтишга тўғри келадирки, шунча қатта бу мавзунини олғон ёзғучи ҳеч бир жиддий текширишга кириша олмағон. Қуйида кўрсатиладурғон бузуқ хатолар буни очиқ кўрсатадир.

Бошлаб Саъдийнинг янги адабиётимизни чиғатой ўзбек адабиёти атаб, бу ўзбек услубининг боши ўлароқ Абулғози томонидан бошланғонини ва бу йўлни Бехбудийлар таъқиб этган деган фикрини кўрсата оламиз. Бу «назар» бизнинг текширишимизга қаралса, тўғри бир назар бўлиб чиқмайдир. Чунки Абулғозининг на тили, на услуби чиғатой тил — услубидан бошқа нарсга эмас, Абулғозининг насри том маъноси-ла чиғатой тил ва услуби билан ёзилғон. Мана «Шажараи турк»дан бир парча (айнан): «Чиғатой хон ҳайбатлик ва сиёсатлик подшоҳ эрди ва доно эрди ... Бу айтилғон вилоятнинг ҳеч қайсисига ўзи борғон йўқ, аммо доруғалар қўйуб эрди ва мулла Сакокий онинг надими эрди...».

Сўз чўзилмасин деб қисқа бўлақлар кўрсатдик. Шу билан ҳам умумий бир фикр олиш мумкиндир. Чиғатой адабиётининг энг муҳим рукнларидан бири бўлғон Бобирнинг «Бобирнома»сидан кўз олдиға келтириб чоғиштириш учун тағин бир парча тақдим қиламизким, шудир (айнан):

«Андижон устида воқе бўлубтур. Фарғона вилоятининг пойтахтидур - ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур, қовун маҳалида фолиз бошида қовун сотмоқ расм бўлмас, Андижоннинг ношбатисидан яхшироқ ношбати бўлмас, Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш кўрғонидан сўнгра бундан улуғроқ кўрғон йўқтур...».

Бу мисоллар текширилганда ва чоғиштирилганда на тил, на услубда ҳеч бир «айрилиқ» эмас, балки «бирлик» кўринадир. Балки Саъдий «Шажараи турк»да истеъмол қилинган бир нечагина луғат-сўзнинг Бобирларда ёки бошқа чиғатой адабиётида бўлмаганидан шундай қатта бир «кашфиёт»да бўлгандир. Ҳолбуки ўзбеклик деган жараёнлар борлигига далил бўла олмайди. Балки бу ўзгалик бир тилнинг, яъни чиғатой тилининг бир неча аср орасидаги тақомули ва ўзбекнинг ўзбеклиги натижаси деб қаралса маъқул бўлиб қоладир. Ҳолбуки юқоридагидан ҳам маълум бўлгани каби иккови орасида ҳеч бир айирма йўқдир. Бу хато эса текширилмай ҳавоийгина фикр юритишнинг натижасидир.

Бунинг орқасидан Бехбудийларнинг Абулғози тил — услубини бошқадан тиргизганликларини айтадиким, бу ҳам тўғри эмасдир. Мана Бехбудийнинг «Ойна» журналидаги «Бир миллат қандай тараққий этадир» деган мақоласидан бўлақ: «Тажрибакор ва

олим бир муҳаррир ёзадики: тараққийнинг энг биринчи унсури ва тухуми маорифдир ва кlmдир. Шубҳасизки, бир миллатнинг фардлари, яъни бир тоифанинг одамлари нақадарки, саъий қилгувчи ва нақадарки, олим ва ишбилгувчи бўлса, у миллат маданияда шунча муҳим ва шунча юқори бир маҳал тутар. Масалан бир рўзғорда бир она ва тўрт ўғул бор. Буларнинг ҳар бири иш билгувчи ва ҳар бири тинмас ва коркун ва фойдакордирлар. Албатта бу рўзғор бой ва обод бўлур ва атрофдагиларга нуфуз қилар...».

Беҳбудийнинг ва унинг билан бирга ишлаган «янги адабиёт» эгаларининг тиллари ҳам Саъдий айтганича ўзбекча, яъни чиғатойдан бошқа бир тил ва услуб бўлмай айни ўшал тил ва услубдир ва унинг бир оз такомул этган ва замоннинг ўтиши билан аҳамиятсиз ўзгарган суратидир. Бугунги адабиётимизни ўзбек адабиёти деб аташимизнинг сабаби дунёда бўлмаган Абулғози ўзбекчаси билан ёзилиши учун эмас, шундай «илтизомий» бир суратда фақат от учунгина «ўзбекча» бўлгани учундир.

Энди ҳалигача кўрилмаган ва текширилмаган бир масалага келайлик: ҳақиқатан ўзбек тили деган бир тил бормидир, йўқмидир ёки бу фақат юқорида айтганимиз каби курук бир одан иборатмидир?

Бунга кўлимиздан келганича жавоб берайлик: Туркистонда «ўзбек» аталган бир қавм бўлгани каби «ўзбекча» деган бир тил ҳам бордир. Лекин у тил бугунги газета ва китобларимизнинг тили эмас. Балки у тил ҳали адабиётимизга кирмагандир. Бу ўзбекча соф ўзбеклар яшаган жойларда ишлатиладирким, унинг намунасини Ғози Олим ўртоқ адабиётимизга биринчи ўлароқ ҳадя этди («Билим ўчоғи»нинг 2-сонида «Алпомиш» достонини қарангиз). Достондан намуна учун бир бўлак оламиз (айнан):

«Ай, Бойбўри жолғиз соғон бир ул бир қиз берди, жолғиз эмас эгиз берди. Мундан борсанг парзандини даврсанг халойиқти жийиб тўй-томоша берсанг, тўйға қаландар бўлиб бориб отини ўзим кўйиб келаман», деб равзадан овоз келди. Бу сўзди эшитиб бийлар зиёда вақти хуш бўлиб минди биров отти, бийлар манзилига жетти, бийлар вақти хуш бўлиб халойиқти жийиб қирқ кечаю қирқ кундуз тўй-томоша бериб жотди».

Мана бу тил ўзбекчадир. Бу тил чиғатойдан кўб жиҳатдан айриладурғон бир тилдир. Бунинг услубида ўзгачадир. Абулғозининг «Шажараи турк»и эса бу тил билан ёзилган эмас, балки чиғатой тили билан ёзилган. Мана шу келтирган намуна ва далилларимиз бу даъвомизни исботига кифоят этса керак. Бундан шу натижа чиқадирки, бу кунги адабий тилимиз ва Беҳбудийларнинг тили ва услуби, А. Саъдий айтганича ўзбекча бўлмасдан юқорида кўрсатганимизча чиғатойчадир.

Энди келайлик Фитратнинг шоирлиғи тўғрисиға.

Энди А. Саъдийнинг иккинчи бир билмаган нарсасига келайлик. Бу эса Фитратнинг шоирлиқ шухратининг феврал инкилоби билан йўлдош эканидир. Бу шундай бир ёлгондирки, бундай бир сўзни муҳаррирнинг қандай уялмай айтишига киши ҳайрон бўлмай қолмайди. Бир оддий таржимаи ҳол ёзғонда бу неча билмай сўз сўзлаш қандай уят бўлса, бир миллатнинг шоири деб танилғон бир кишисини текширмак даъвоси билан чиққан адабиётчининг бу қадар жаҳолати унутилмас бир гуноҳдир. Балки Тотористонға Фитрат феврал инкилоби вақтида танилғондир, балки А. Саъдий ўртоқ инкилобдан кейингина Туркистонға келгач Фитратни танилғондир. Лекин бу билан Туркистонда ҳам шул вақтларда таниши лозим келарми экан? Бунга бизнинг шубҳамиз бор.

Ҳар ҳолда Фитратни шоир ва адиб ўлароқ Туркистон 1910 нчи йилдан бери танийларким, ўшал вақтларда унинг ёзғон шеърлари ҳатто ёзма ҳолда қўлдан қўлга юрар эди. Ҳали бу ҳам нари турсин, Болкон уруши вақтида Адарнанинг булғорлар томонидан олиниши муносабати билан Фитратнинг айтган марсияси ёлғиз Туркистонда эмас, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистонларғача тарқалиб неча тилларда достон бўлғони ҳар бир туркистонликқа очикдир. Фақат шугина Фитратнинг қандай бир шоир ва қачон танилғонини кўрсатишга етса керак.

А. Саъдий ўзининг қандай бир ишка урунғонига сира қиммат бера олмағон кўринадур. Чунки оддий бир таржимаи ҳол ёзадурғон киши каби ҳам текширишни ортиқча топадир. Ва айтадир: «Фитратнинг бизга маълум бўлғон асарлари «Ўзбек ёш шоирлари» мажмуасидаги шеърлари билан «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» деган томошалиқлари ҳам 23 нчи йилда босилғон «Қиёмат» деган хаёлий ҳикоясидир. Фитратнинг ёзғон асарларини, ҳеч бўлмаса, отларини ҳам билишни ҳожат билмайдир. «Текшириш» даъвоси билан ўртаға отилғон бу зот билмаслиги билан кулги бир ҳолга тушиб қоладир. Саъдий ўртоқ бир ёзувчининг қандай кучга эга бўлганини билиш учун унинг ёзғон асарларини кўриб текширишга эҳтиёж йўқ деб билган бўлсангиз, буни билингича, бу ишни сиздан бошқа киши қилмайдир. Ёзғучини текшириш учун унинг асарларини кўриш керақдир ва шундан кейингина унга бир қиймат бермак мумкин бўлур. Бу қилғон ишингизга биз ҳеч бир от топа олмадик. Бунда сизнинг қилғон кашфиётингиздан бириси каби танилишға муносиб сифатларингиздандир.

Бунда фақат шунигина айтиб ўтайлик, ким Фитратнинг сизнинг қўлингизға тушмаган ва октябр ўзгаришидан илгари ёзилғон ва босилғон 10 га яқин асари борким Фитратни сизнинг танишингиздан илгари бизга шоир ва адиб ўлароқ танитқон ушбу асарлардир.

А. Саъдийнинг юқорида кўрсатган «уч кашфиёти» бизга шундай бир фикр берадирким, бу киши ёзғон нарсасини ҳеч бир илмий асосга кўра олмағон, балки кайфича ёза борғон. Чунки юқорида кўрсатилган моддалар «адабий танқид»даги энг муҳим жумлалардир. Бу қадар буюк ва кенг мавзуга бунча тор маълумот ва ҳеч тафтишсиз осилишнинг маъносини билиш қийиндир.

Юқоридағи фахш хато ва ёлғонлар бизга биринчи кўришда қизиқ туйилғонидан бу мақолалар ҳақида тузукроқ бир фикрга келмак учун Саъдий ўртоқнинг бошқа ёзғон нарсаларини ва унинг ҳоли билан таниш бўлғон кишилардан у ҳақида кенгроқ маълумот олмоқ нияти билан баъзи тафтишларда бўлиндик. Бу тафтишларимизнинг натижаси ҳам бу ўртоқнинг адабий танқиднинг қийматини яхши тақдир этмак учун чоғи келганда оз-моз айтиб ўтишни муносиб кўраимиз.

Мақоладаги бутун назарларнинг янглиш ва тўғри эмаслиги аниқ бўлса ҳам, тоғин бир неча жойига ўз фикримизни айтмай ўта олмаймиз.

Маълумдирки, адабиёт ижтимоий ҳаётнинг натижасидир. Бир миллатнинг ижтимоий ҳаётидир. Шу асос қабул қилинғондан кейин очик белгиликдирким, бир миллатнинг адабиётини текширганда у миллатнинг ижтимоий ҳаётини текшириш керак. Ҳолбуки ўзбек адабиётини турлик даврларига бўлиб текшириш даъвоси билан чиққан А. Саъдий ўзбек миллати ҳаётини текширишини ортиқ кўрган, яъни адабиётнинг ижтимоий ҳаётдан айри ўлароқ текширган ва шу асосга таяниб ўз фикрларини ўртаға ташлағон.

Биз бу тўғрида шуни айтаимиз: замонимиз янгилашган сари янгилашадир. Эски назариялар кундан-кун кўмулуб бормоқда, эски замонларда адабиётнигина эмас, умуман илмларни юқоридан келадурғон, илохий деб биладурғон назариялар бугун борса келмас йўлиға тушган. Бу кун ҳар «ҳол»ни ижтимоий ҳаётдан чиққан бир «ҳодиса» деб таниш замонидир. Очик айтганда замонамиз идеалистик замони эмас, материалистик замонидир. Шунинг учунда букун эски жилдларни ташлаб, оз бўлса ҳам, янги жилдларга бурунмакни тавсия қилиб ўтар эдик. Бу кун идеалистик йўлида қилинадурган хизмат бир хизмат эмас. Материалистик усули маъқул эмас экан, ўзингизгагина маъқул бўлмасун, уни матбуотга чиқариб ўқувчиларни заҳарлаш керак эмас. Айниқса, ўзбек ёшларини идеалист бир ҳаётдан ва тушунчадан материалист ва асрий бир ҳаётга киргизиш керак бўлғон шу даврда сизнинг келиб бошқадан эски чуруб кетган илмларни сочишингизға майдон йўқдир. Бу ҳақида албатта у сизнинг вақтингиздағи «асҳоби қаҳф» таҳсиллари кифоя қилмайдир, айниқса сизнинг бу илмингиздан «мустағний»дирмиз.

Мана А. Саъдийнинг бир жумласи: «Булар энг илгари «Таржумон» шогирдлари бўлсалар, кейиндан «Шўро» ҳам «Вақг» шогирдлари бўлуб, асл рух ёғидан шу газета шу журнал йўлида

давом этадилар». Бу жумла билан ёзғучи шуни айтмакчи бўладирки, бу адабиёт Туркистоннинг ҳаётидан туғулғон эмас, балки юқоридан келган ва устозлар оркалигина туғулғон бир нарсадир. Яъни агар «Таржумон», «Вақт», «Шўро» бўлмаса, Туркистонда у адабиёт ҳам бўлмаса эди, демак истайдир. Ҳолбуки, адабиётни ижтимоий ҳодисадан танийдурган биз материалистлар ундай ўйламаймиз.

Балки Туркистон шу 20-30-йиллар ижтимоий ва иқтисодий ҳоли билан «Шўро» ва «Вақт» бўлмаса ҳам, шундай бир адабий бир давр кечирар эди, деймиз. Бу эса ортиқ бу куннинг комсомолларига ҳам маълум бўлган бир қазиядир.

Адабий танқид эгаси юқоридаги асос билан бориб, бу давр шоирларининг энг очиқ типи «Авлоний» эканини ва бу майдоннинг ваъз майдони қилинғонини ва ҳар вақт бол ўрнида қора нон емакка тўғри келганини ёзадир.

Бу нима демакдир? Сизнингда шариат деб қичқириб юрган вақтларингиз, дин отидан халқни илм ва маърифга ташвиқ қилғон кунларингиз йўқми эди; бу уятмидир? Сизнингча у даврнинг шоир ва адиби бу куннинг материалист—марксистчами муҳокама этсунлар эди?! Сизга бу кун қора нон кўринган нарса ўз вақтида бол эмасми эди?

Ҳар даврнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳодисаларини ижтимоий ва иқтисодий ҳаётдангина ахтариш керакдир. Кўкдан шакар тушиш даври ўтган.

Энди А. Саъдий ўртоқнинг шеър текширишидаги кучини синаб кўрайлик.

А.Саъдийнинг текшириш даражаси, маълумоти, усулининг моҳиятини кўрдик. Энди унинг шеър текширишидаги кучини бир синайлик.

«Адабий танқид»нинг бир жумласи: «Фитратнинг энг яхши асарлари форс тилида ёзилғон дегувчилар бор, биз уларни кўрганимиз йўқ. Фитратни бир ўзбек шоири сифати билан текширганимизда бизга унинг форс асарларининг кўб кераги ҳам йўқ. Уларни Эронни адабий танқидчилари текширсинлар».

Биз айтамиким, бу ўлканинг кўб жойларида: Самарқанд, Бухорода, Фарғонанинг кўб шаҳарларида икки тил била сўйлайтурғон «бир миллат» яшайдир. Бунинг устига шуни ҳам билдирайликким, Туркистоннинг адабиёти билан машғул бўлғон ҳар бир йигити илгари ҳам шундай бўлғони каби ҳозир ҳам форс тилини биладир, Ҳатто бу тил биланда «шоҳ асарлар» вужудга келтиргандир. Бу миллат форсчани ўқиб эмас, юриб ўрганадир ва шунинг учун ўз ҳиссиётини ҳеч ўзгалик сезмасдан ифода қила оладир. Сўнгра бунинг тушуниш керакдирким, адабиёт тилдангина иборат эмас, унда руҳ ва фикрнинг муҳим ўрни бордир. Фитратнинг форсча асарлари эса Эрон руҳ ва фикри билан эмас, шу Туркистондаги икки тил билан сўйлаштурғон ва бу кунги истилоҳ билан бири ўзбек деб аталган «миллат»нинг руҳ ва фикр таржимонидир. Шунинг учунда уни бир ўзбек ёзувчиси сифати билан текширганда ҳам форсий асарларини кўздан кечириш керакдир. Ҳолбуки А.Саъдий ўртоқ Фитратнинг ўзбекча асарларининг бир нечасинигина кўргандир. Балки ҳали бошқа асарларининг бору йўғини ҳам билмас.

А.Саъдий ўртоқ юқоридаги жумлада Фитратнинг форсча асарларини кўрганимиз йўқ дегандир. Ҳолбуки кўрганда ҳам уни ўқиб тушуна олмас эди. Чунки бу зот туркистонлик бўлмағони ва унинг устига ўз тилидан бошқасини билиш унга ортиқча бўлғони учун форсийчани ҳам билмайдир. Бу эса кенг адабий бир даврни текшириш учун эмас, Туркистоннинг бир шоиринигина текширишга ҳам энг бой бир манбани кўздан чиқаришдирким, шу ҳолда бу адабий танқиднинг қийматини майдонга чиқарадир.

Фитратнинг шеърларини текширганда А.Саъдий бир-икки мисол келтирадир. У шеърларининг нима таъсири остида ёзилғонлигини ва қачон ёзилғонлигини ва бу шоирнинг кучи нима таъсири остида ўса бошлағонини сира кўрсатмайдир. Масалан, Фитратнинг бир шеърдан «истар эсанг менга келиб гапирма» деган мисра услуб ва фикрда буткул иктидорсизлик демакдир» деб айтадир. А. Саъдийча бўлса, «истар эсанг»ни олиб ташлаб «менга келиб гапирма» дейишга кифоя этадир. Ҳолбуки, «истар эсанг менга келиб гапирма» билан

«менга келиб гапирма» орасида кўб айирма бордир. Бир нечасида шоир «истар эсанг» дейдир, чунки маҳбубасидан айрилмоқ истамайдир. Балки агар маҳбубаси истаса, унинг шоир қошига келиши оғир келатурғон бўлса, келмаслигини айтадир. А. Саъдийча бўлгон мисрада эса, сира келмаслигини айтиши керакдирким, бунда А. Саъдий шеърни англамайдир. Шоирнинг руҳига кира олмайдир.

Иккинчи мисол «Яна ёндим» деган шеърда «Эришмадим сира сизга...» дегандан кейин:

*Нега бўйла қиласиз?
Нечун мени сабабсиз унутдингиз - айтингиз!
Ўтинамен... ялинамен, қочмангиз, қайтингиз!*

- деган уч йўл ҳеч кераксиз ва буткул ортиқдир дейдир.

Ҳолбуки мана шеърни тамоман ўқингиз, бу А.Саъдийча ёмон бўлгон шеърда ўзининг ҳаяжонини қандай тадрижий ортдуруб бориб қандай энг юксак тасаввурни беришга муваффақ бўлгондир. Агар шул кераксиз топилгон уч мисрани айтмасайди, шеърнинг ҳеч бир мазияти қолмасди. Мана шеър:

Яна ёндим...

*Юрагимнинг қони, қизгин олови-ла қайнагон
Кўз ёшларим қайдасиз?!
Куним каби узун, қора шу кечада кутубмен,
Эришмадим сира сизга... нега бўйла қочасиз?!
Нечун мени сабабсизча унутдингиз — айтингиз!
Ўтунамен... ялинамен... қочмангиз — қайтингиз!
Яна бутун борлигимнинг негизлари емирилди,
Умидимнинг кўб чидамли тераклари йиқилди.
Хаёлимнинг тотли, чучук соатлари бутунлай
Узоқлашиб кета мендан..! Тўсиб турар йўлимни
Умидсизлик қайгулари тонги отмас бир тундай,
Ўлум дахи қутқарғали келиб тутмас қулимни...*

Мана булар кўрсатадирким, А. Саъдий шеърни яхши англамайдир.

Тагин бир мисол: ғариб, кимсасиз ўзбекларнинг адабиётида бир оз йўл кўрсатмак умиди билан А. Саъдий томонидан ёзилган «Адабиёт дарслари»дан бир мисолгина келтирайлик ва шу билан у асарнинг моҳиятини кўрсатайлик. Ўзбек шоирларининг бобоси бўлган Навоийнинг энг юксак ва бизнинг асрий завқимизга ҳам мувофиқ, фасоҳат ва балоғатнинг санъаткорлик билан қандай уста уюшдирилгани тубандаги шеърини А. Саъдий қандай англатадир. Бир кўриб ўтайлик. Айнан: «Услубда очикликни қандай англаймиз? Ёзувчининг фикрини қийинлик билан чекинмасдан ҳам тўғри ва комил англай олсак, шу услубда очиклик сифати топилгон бўладир. Навоийнинг шу қуйидаги мисралари очик эмасдир. Навоийнинг энг туманлик услубига мисол:

*Саҳар ховар шаҳи чарх узраким, хайлу хашам чекги,
Шиои хат била кўҳсор уза олтун алам чекти.
Казо фарроши чекти субҳнинг сиймин супургусин,
Музаҳҳаб парларин аидоққи, товус ҳарам чекти...
Муаззин Каъба тоқи узра гулбонги самад урди,
Бараҳман дайр айвонида оҳанги санам чекти.*

*Ёқа чок этти гоҳи субҳ ул мотамгаким ошиқ,
Бу муҳлик шоми ҳижрон ичра юз хуноби гам чекти.
Хушо, улким мунунгдек чоғи вафосиз умрни англаб,
Сабуҳи жомини аҳбоб бирла дамбадам чекти, -*

дейдир. Бу шеърлар ҳар жиҳатдан мукамал бир парчадир. Ҳолбуки А.Саъдийга қолса бу англашилмайтурғон услубдир. Чунки бу шеърдаги арабча, форсча луғатларни англамағонлигин айтмайдир.

Иккинчидан бир адабий даврни текширмак учун юқорида изоҳ қилганимиз каби ижтимоий ва иқтисодий ҳаётни текшириш керак бўладирким, буни А.Саъдий қила олмағондир. Демак, бу киши ўзбек ҳаёти билан таниш эмасдир.

Учинчидан, бу ўртоқ шеърнинг ўзини керагича англамайдир. Агар шеърни яхши англаса эди, юқорида кўрсатилган мисоллардаги ҳаяжонларнинг даражасини тақдир этар эди ва Навоийнинг шеърши «англашилмас» нарса деб кетмас эди.

Энди бу адабиёт муаллимининг «ёқламасдан энг тўғри бир, сўзини эшитайлик. «Фитрат шоир эмас, балки шоирликка интилувчидур. Ул шоирлик билан файласуфлик ва мутафаккирлик орасида адашиб қолгон бир одамдир. Унинг фитрат ва табиатида мутафаккирлик, файласуфлик, тагин дурустроғи, ҳақимлик бор, лекин ҳали ғунчаси очилиб етмаган бир ҳақимлик!»

Мана «ёқламасдан айтилган энг тўғри сўз» шудир. Бир миллат тилини, руҳини, ҳаётини англамағон ва билмаган кишининг шеър ҳақида ёки бир шоир ҳақида айтилган сўзларнинг бундан ҳам ортиқ қулғу бўлишини ҳали ҳеч ким кўрган эмасдир. Бу илмий жиҳатини кўйуб туруб, бунинг қанча «ёқламасдан» айтилғон эканига бир назар солсак, бу «адабий танқид»нинг моҳияти майдонга чиқади. Фақат буни бошқа мақоламизга қолдирмоқни муносиб кўрдик. А.Саъдий биринчи мақоласида Фитратнинг ўзбек адабиётига фалсафий янги бир тўн берганини айтиб туриб, иккинчи мақоласида «ҳали ғунчаси очилмағон бир ҳақимлик!» деб ўз сўзига ўзи қарши кетадир.

Фитрат сўзининг табиати ва руҳи ёғини текширган «адабий танқидчи» унда ҳам идеялий, ҳам ҳиссийлик, ҳам рўмантизм ва умидсизлик борлигини бизга очик кўрсатадирким, бу-да юқоридаги кашфлардан қолишмай-турган бир нарсадир. Бир кишининг ҳам идеалист, ҳам умидсиз, ҳам синтиминталист, ҳам рўмантик бўлишини майдонга чиқариш адбатта катта ходиматдир. Маатаассуф, биз бу ходиматга қарши унинг кутган мукофотини бера олмаймиз.

Сўзимизнинг охирида бу «адабий танқид»га ўзимизнинг қарашимизни айтиб ўтишни мувофиқ кўраимиз.

Биринчидан, бу бир адабий танқид эмасдир. Чунки, бунда «адабий» маъно ортида ҳеч бир нарса йўқдир. Тилни, ҳаётни, руҳни ва асосан шеърни тушунмай юритилган фикрларни адабий деб атамоқ муносиб эмасдир. Шу эътибори билан бу илмий нарса ҳам эмасдир. Иккинчидан, бу «танқид» эмасдир. Бу бир сўкишдир. Бир муни «ғунчаси очилмаган ҳақам», «Истамбул соя фоеларида юрган» каби таъбирлар билан ёритилғон бир муҳокама танқид эмасдир.

Учинчидан, бу ёзувда усул бузукдир. Ижтимоий ҳодисаларни матирйалист усули билан текширмаслик тўғри фикрни топа олмасликдир.

ИЛМИЙ-АДАБИЙ ВАЗИФАЛАР ҚАРШИСИДА

Мамлакатимизда илмий, адабий ҳаёт ҳам бошланмоқ арафасидадир.

Ҳар қанча тақлидий ва асоси яхши қурулмағон бўлса ҳам, истиқболга умид боғлайтурғон ҳоллар кўринадир. Зотан, бунисизда мумкин эмасдир.

Бир кунмас бир кун албатта илмий ҳаётга кирмак мажбурияти бордир. Чунки ҳар бир мамлакат ҳар бир миллатнинг ўз маданий ҳаётини қурмоқ учун аввалан илм майдонига ташланиши, сўнгра шу илмий ҳаёт билан яшаши керакдир. Йўқса, у халқнинг тарих саҳифасидан йўқолиши аниқдир.

Бу кун биз, ўз мамлакатимизга яраша, баъзи бир илмий-адабий вазифалар қаршисида турамыз. Ўз мамлакатимизга яраша дедик. Чунки агар бошқа маданий миллатларни орага кўшсак, ҳали бизда кўб-кўб қилинадурғон ишлар бордир. Фақат бу кун на куч, на васоит бўлмағонидан улардан сўз очиш ҳам ортиқчадир. Оз бўлса ҳам муаллимларимиз, бир нечагина бўлса ҳам илмий-адабий соҳада ишлаб юрганларимиз бор. Шу кучимиз билан албатта оз-моз ишлаш мумкиндыр. Бу кунги вазифамиз шу мумкинларни вужудга келтирмақдир.

Марказда илмий ҳаётимиз бор. У қўлидан келатурган қадар ишламақдир. Албатта, ул ўз йўли билан устига олғон вазифаларини бажариб турар. Бунга биз ишонамыз.

Фақат бизда ундан ташқари баъзи қилинадурғон ишлар бор. Ўз мамлакатидан хабарсиз яшайтурғон бир миллат дунёда йўқдыр.

Ҳозиргача на бир Туркистон тарихи бор, на жўғрофиямиз! Табиий, бизда муаррихлар ва жўғрофия олимлари йўқ. Ҳеч бўлмаса, мутаржимларимиз ҳам йўқмиким, бошқа тилларда бўлғон, Туркистон ҳақида ёзилғон нарсаларни ўзгартирсинлар. Талабамиз, муаллимимиз, халқимиз кўбчилик эътибори билан ўз мамлакатини танитмоқдыр. Чунки қўлида васоит бўлмағонидан таниёлмасликка мажбурдыр.

Бу бизнинг илмий вазифаларимиздан бирисидир.

Мактабларимизда юрт билан танишмоқ дарслари, юқорироқ даражаларда жўғрофия билан иқтисод ва иқтисодга тегишлик дарслар бор. Фақат буларнинг ҳеч бириси ҳеч бир мактабда тузук берилмайдир. Чунки муаллимнинг қўлида тутатурғон бир нарсаси йўқдыр. Мамлакатимизнинг иқтисодий тириклиги, илгариги, ҳозирги ҳоли бизга мажхулдыр. Қандай бойликларимиз бор, ҳозир қандай ишламақдир. Мамлакатнинг мадохил-махорижи (сарф-харажати - *Б.К.*) қандайдир? Қандай вазифалар олдида турамыз? Бу ҳалигача «иқтисодий асос» деб қичқиратурган кишиларимизнинг билмайтурғон энг бошланғич мавзуларидан биридир.

Иқтисодчиларимизнинг вазифалари мана бу масалалар ҳақида авомий (популярный) нарсалар босдириб тарқатишдыр.

Туркистон тарихининг энг бой бир саҳифасини очатурғон адабий кишиларимиз ҳам биздан анча ишлар кутадыр.

Бир неча йилдан бери адабиёт отида бир-икки шеър мажмуасидан бошқа нима чикди? Бу билан адабий ишларимиз тузук борадыр, дейиш мумкинми? Албатта йўқ.

Навоий турк адабиётининг отасидир. Навоий адабиёт дунёсида жуда катта хизматлар қилғон бир кишидыр.

Навоий турк тилининг отасидир.

Навоий буюк адиб, буюк шоир, буюк дохийдыр.

Фақат қани биз уни таниймизми? Унинг хизматларини биламизми?! Унинг ким эканидан хабаримиз борми?! Ҳалигача унинг таржимаи ҳолини босдирмадик. Бир расмини чизиб чиқарғон бўлсак ҳам аслига унча мувофиқ эмасдыр.

Бухоронинг очилиши билан Навоий даври учун энг муҳим восиқалар бизга очилғондыр. Энг муҳим кишиларнинг муҳим асарлари, қўлёзмалари ҳатто Навоийнинг ўз қўли билан ёзғон мактублари бор. Уларнинг расмларини олмоқ, таржимаи ҳолларига қўшмоқ, ўшал даврга оид

тафтишларга киришмак керакдир.

Бундан бошқа ҳар замонда ҳар ерда етишган адиб ва шоирларни майдонга отмоқ керак. Буларнинг орасида адабиёт тарихи учун энг муҳим ўрун тутатурғонлари бордир. Биз бу кун кўлимиздан келатурган қадар қилайлик, секин-секин тугаллаш замонанинг ишидир. Бу ишларни, бу ташаббусларни қилиш учун илмий муассаса ва ташкилотларимизнинг тиришмоғи керакдир.

Илмий ҳаётимизнинг йўлбошчилик қилиши, наشري маориф ва маориф бюроларининг кучларини сарф этишлари зарурдир. Шу ишлар орқали биз илмий ҳаётга кирган бўлурмиз.

ПУБЛИЦИСТИКА

МУСТАМЛАКАЧИЛИК ЎЗ ЙЎЛИДА

Коммунист фиркаси ва шўро ҳукумати ҳар мамлакатни ўз халки идора этишни асоси ўлароқ қабул этган ва буни тантанали суратда бутун дунё жаҳонгирларига қаршу эълон қилғондир. Чинданда бир мамлакатни ажнабий бир томондан келган кишиларнинг эгалик қилиши, бир миллатнинг ўзга бир миллат қўли билан идора этиши кўб ҳақсизликга сабаб бўладир.

Бундай ҳодисалар мустамлака бўлғон мамлакатнинг иқтисодига зарба бериши билангина қолмай, у қуллик билан яшайтурган миллатнинг табиий истеъдодидан айрилишига ҳам сабаб бўладир.

Ҳолбуки, бу сўнгги ҳодисалар шу ҳолга учраган миллатнинг дунёдан кетиши, йўқ бўлиши демакдир. Бу кунги тарихий воқеалар кўрсатадирки, турмуш ва анъанаси бошқа бўлғон бир миллат томонидан идора этилиб келган миллатлар ўсмайдирлар. Уларнинг табиий истеъдод ва қобилиятлари инкишоф этмайдир, ўсмайдир.

Бир ёқдан бир мамлакат ўзи ўз ихтиёри билан ўсмаса, унда иқтисодий тармоғи ҳосил бўлмайди. Чунки у мамлакатнинг бойлиги учун ишланиладир, яъни бошқа мамлакатнинг фойдаси кўзда тутиладир. Бу ҳолда эса бу мустамлака бўлғон мамлакатнинг фойдасига эмас, «зарариға» кўб ишлар қилинғон бўладир.

Бу ҳол иқтисодий пастланишга сабаб бўладирким, ижтимоий тараққий ва таназзул ҳар вақт иқтисодий ҳаётнинг даражасига боғлиқдир. Ижтимоий ҳаётнинг шу қонунлари назарда тутилғонида ҳар ким бу кунги миллий ва иқтисодий бўлишлар вужудга келтирилмакда, шунинг учундирким маҳкамаларни миллийлашдириш учун тиришилмоқдадир. Биз ҳар вақт кўруб келамизким, марказда ҳаётимизга мувофиқ қарорлар ва декретлар чиқариладир ва мумкин қадар ўрнига кетириши ўз жойларига татбиқ этиши танбеҳ қилинадир.

Фақат таассуфлар бўлсинким, кўб вақт бу қарорлардан керагинча фойдаланилмай қоладир.

Ўрис жаҳонгирлиги вақтида Туркистон генерал-губернатори ёнида кўчуриш маҳкамаси (переселенческое управление) деган идора бўлар эдиким, унинг бир вазифаси Туркистоннинг доимо ўруслар қўлида қолишини таъмин этмак учун ўрус муҳожирлари келтируб ерлашдирмак эди. Шу мақсад биландирким, Туркистоннинг ҳар шаҳарида энг маҳсулдор ерларида ўрис қишлоқлари қурулди.

Сирдарё, Фарғона, Самарқанд вилоятларида бундай қишлоқлар ҳаёти ҳам бор ва кўчманчилар қошки ёлғиз ўзларига берилган жойларга эгалик қилсунлар. Булар ўз ҳукуматлари каби одамгарчиликни билмас эдилар. Етти-сувдагилар қирғиз-қозоқтарни ўлдириш, молларини талаш билан машғул бўлдилар. Бошқа жойдагилари ҳам атрофларидаги камбағал деҳқонларни ҳар турли қийноқлар остида таламоқ билан кун ўтказдилар.

Шунисини ҳам айтиб ўтиш керакким: бу кўчманчиларнинг кетирилиши Туркистонда бўш жойларнинг кўблигидан ҳам эмас эди. Бизла бўш жойлар йўқ эмас, бордир. Фақат у жойлар сувсиз, қум чўлларида иборатдир. Ўрус муҳожирлари Туркистоннинг энг яхши ҳосил берадиган жойларига бирлашганлар. Бу муҳожирлар келгандан кейин Еттисувда қирғиз-қозоқлар жойсиз қолғонлари каби Туркистонда ўзбек ва туркманлар ўз ерларидан ажралғонлар.

Бу кун Туркистонда ерсиз деҳқон кўбдир. Туркистонда эллик мингга яқин батрақларнинг борлиги букун маълумдир.

Ҳолбуки, қўшчи уюшмаларига кирмаганлари ҳам анчагинадир.

Ҳол шундай экан, биз ҳали ҳам ўрус муҳожирларининг Туркистоннинг турли ерларига ерлашмакда давом этганларини Фарғона ва Андижон музофотларининг Жалолобод, Бозорқўрғон томонларида янги муҳожирларнинг келганликларини ўшал ерлардаги ишчилардан

эшитдик. Самарқанднинг Жумабозор живорида кўб жойларнинг шу муҳожирлар томонидан ишғол қилинганлиги кўруладир.

Вилоят ер шўъбасидан олинган маълумотга қараганда Жумабозордаги мусулмонларга тегишлик бўлган юз таноблик ерлар ва боғларнинг кўбчилиги эътибори-ла ўрис муҳожирларига ўн йиллик, ўн беш йиллик ижарага берилгандир.

Ҳолбуки, шул Жумабозорнинг ўзида кўб деҳқонлар бордирки, ери бўлмағонидан мажбуран ерли бойга ёки шу катга ерни ижарага олган муҳожирларга кундалик мардикор бўлиб ишламакдадир. Бу ўн йиллик ё ўн беш йиллик боғларнинг ижаралари ҳам кўб ортиқ эмасдир. Ё бир уй ясамоқ, ёки бир неча дарахт ўтказмоғига кифоя қилгандир. Биз бу енгил шартлар билан ижарага мусулмон мардикорлари ҳам олсалар идора қилиш уддасидан чиқарлар, деб ўйлаймиз. Бу ғайритабиий ҳолнинг бўлишига сабаб нимадир? Декретлар ва қарорларми? Йўқ, албатта, йўқ! Балки шўро маҳкамаларида ўз бузуқ мақсадларини юргузмоқ учун ўрнашиб қолган мустамлакачилар, тескаричилар сабаб бўлулар.

Ер-сув маҳкамаларининг шўъбаларида мутахассис оти билан ўтириб олган тор ўрус миллатчилари мусулмонларга шўро ҳукуматини ёмон кўрсатмак учун қўлларидан келган ёмонликларни қилмоқчи бўлгандирлар. Шўро ҳукуматига қарши бўлиш ишчи деҳқонга қарши бўлишдир.

Мусулмон меҳнаткашлари ерсиз-юртсиз оч-яланғоч юрсалар юрсунлар, Жалолободда бўлғони каби ўрус бой деҳқонлари 200—300 таноблик ерларни ёлғиз ўлароқ идора этсунлар ва мусулмон ерсиз деҳқонларини хотун бола-чақалари билан юз ҳақорат остида ўлгудай ишлатсунлар. Бу ғайритабиий ва ғайриқонуний ҳолга ҳеч вақт ишчи ҳукумати рози бўлмас. Шунинг учундирким, марказимиз маҳкамаларини миллийлашдириш учун энг жиддий аҳамият бермакдадир. Вазифа ёлғиз жойлардаги масъул ишчилар устига қоладир. Фақат эсдан чиқармаслик керакким, мусулмонлашдириш деб ҳам халқнинг бошига келиб ётган мусибатларни кўра олмайтурган ғамсиз ва парвосиз махлукларни ҳадеб тайин қилабермак ҳам бекордир. Ишчи-деҳқоннинг темир қўлли тафтиш ҳайъати ҳар замон ўз алангали кўзини энг қоронғи бурчакларга тикмаги керакдир. Ана шундагина шўро ҳукумати дунёдаги ҳукуматларнинг энг одили бўлган бўлур. Бу ишлар эса букунги камбағал ишчи ва деҳқондаи чиққан масъул ишчиларнинг бўйунларидаги вазифадир.

МАКТАБЛАРДА АҲВОЛ

Ўткан бир кун мактабда эдим. Бу икки йиллик мактабда бир муаллим жуғрофия дарси бермакда экан; ташқаридан туриб ўзимни кўрсатмасдан бир оз дарсни тингладим; дарс мана шундай давом қилмоқда эди. Жуғрофия, биринчи дарс:

Агар биздан сўрасаларким, дунёда нима бор? Жавоб бермоғимиз керакким, куруклик билан сув бор деб. Тағин агар сўрасаларким, куруклик кўбми сув кўбми? Жавоб берамизким, дунёнинг тўрт ҳиссадан бир ҳиссаси куруклик, уч ҳиссаси сув деб. Агар тағин сўрасаларким, курукликни нима қилғонлар? Жавобга айтмоғимиз лозимдирким: бешга тақсим қилғонлар деб. Улар қайсилар деб сўрасалар, жавоб берамизким, биринчи Оврупо, иккинчи Осиё, учинчи Африко ... деб.

Мана дарс, мана мантиқ, мана 8—9 яшар болаларга жуғрофия дарси!..

Мана шўролар ҳукуматининг баробарлашган меҳнат мактабига айлантириш керак деб жон чекишиб ётқон мактаби аҳволи! Мана таълим ва тарбия!

Ҳозир Самарқандда 32 мактаб бор экан. Мана шунинг нечаси шу аҳволда деб сўрағон сўроғга «барчаси — ҳаммаси шундай», демакдан бошқа жавоб йўқ.

Мактабларимизнинг барчасининг шу аҳволда бўлиши яхши муаллимларимизнинг йўқлигидан эмас, муаллимларимизнинг орасинда яхшилари бор, лекин булар баъзи мактабларда биртагина тушуб қолғонлар, бу муаллимлар ўз дарсларини тузуккина берадилар.

Лекин ўшал мактабларда-да бошқа дарслар юқоридаги туруш билан борадир.

Тавоф қилмайтурғон жойи шу ердаким, шу аҳволни ҳозиргача ҳеч ким майдонга қўймагон, ҳеч бир вақт бу тўғрида ёзилмагон, сўйланмагон.

Бу муаллимлар курсларинда таълим ва тарбия оти бўлиб ўзи бўлмағонидан келган. Ҳозирдаги саккиз оилиқ «таълим ватарбия» курсларинда муаллим бўлмағони учун таълим ва тарбия дарси йўқ экан. Мана сиз андак муҳокама қилинг. Бу фақат муаллимнинг айби эмас. Бунга маориф идораси ҳам айблик. Балки айбнинг кўби маориф идорасиндадир. Мунинг иложини топиш мумкин. Самарқанд шаҳринда таълим ва тарбиядан хабарлик бир-икки муаллим бор, топиладир...

Биз ҳозирги муаллим кучи ва шу аҳволи билан мактабни ҳеч олиб боролмаймиз. Агар олиб борамиз деб қўнғироқ (асрор) қилсак, жиноят қилғон бўламиз. Менимча, бу 32 мактаб миқдорини ўнга тушириш керак. Муаллимлар орасидан сайлаб ўн мактабга яраша ажратиш керак. Лекин курсга таълим ва тарбия дарсини ҳақиқатда киргизиш керақдир. Бу бир.

Иккинчи: мактабларга болаларнинг келмаслиги; оу табиий бир ҳол. Биринчи – сира мактабдан бола фойдаланмайдир; гимнастикадан бошқа нарса йўқ

Сўғун - бутун муаллимларнинг даъвосинча бизим халқнинг муҳаббатини жалб қилиш учун мактабларда дин дарслари бўлсин. Муаллимлар расмий соатлардан бошқа бир соат-ярим соат дин дарсини берсалар, болаларни келтириш учун отасини, қариндошларини қамашлик керак бўлмай қоладир.

Бу тажриба билан исбот бўлғондир. Маориф идораси, шўролар ҳукумати дин дарси ўқитишга қарши эмасдир. (Хусусан Туркистонда). Шу шарт биланким, ҳукумат пули кетмасун, муллалар ўқутмасунлар!

Чунки ҳукумат мусулмонлар учун пул берса, дин дарсларига ўруслар учунда керак бўладир, бу эса шўро ҳукуматининг қонун асоси тарафидан номланғондир.

Чунки улар хурофот ва сафсатадан бошқа нарса беролмайдирлар. Буларни эса келтириб, саккиз-етти яшар болалар олдига қўйсақ, фойда йўқдир. Балки кўб зарардир. Бултур муни тажриба қилиб кўрдик...

Мана бу юкни тадбирини кўришни маориф идорасига тавсия қилар эдим.

БОЛАЛАР ТАРБИЯСИ

Болалар ҳафтаси муносабати билан болалар тарбияси тўғрисида бир оз ёзмоқ фойдадан холи бўлмаса керак.

Бизда болалар тарбияси қадар аҳамият берилмаган бир масала йўқдир. Шунинг учун кундан-кун ҳар жиҳатдан қарор чекмакдамыз десак хато қилмағон бўламиз. Болалар тарбияси тўғрисида бузуқликлар шунча кўбки, қай еридан бошламоқ кишини обдиратадир.

Хоҳ болаларнинг моддий тарбиясини олингиз, хоҳ маънавий тарбиясини олингиз — тарбия қонунлариға муҳолиф бўлғон ўрунлари кўбдир. Биз тарбияға аҳамият бермаганмыз. Ҳолбуки, Пайғамбаримиз бизга: «Ал-илму илмайни; илму абдан ва илму адян», деб илмнинг турларини айтмоқ билан бизга бадан илми, яъни моддий тарбияни маънавий тарбиядан, яъни дин тарбиясидан ажратиб кўрсатишлар.

Бизим эски тирикчилигимизда бадан илми биринчи даражани тутар эди. Биз аввалдан аскарликка аҳамият берган миллатларнинг биринчилариданмыз. Бу тарих китобларини мутолаа қилғон ҳар кишиға маълумдир.

«Турклар от устида юрар, от узаринда ухлар ва ўлар эди», деган сўзлар тарих китобларининг ҳар қайсисида бор. Шу сўзлар бизда бадан тарбиясининг не даражадалигини, не даражаға чиққонини кўрсатадир.

Ҳозирда бўлса, аскарлик нари турсин, бадан тарбиясининг анчадан ва бошланғичларидан маҳрумдирмыз.

Болаларимиз бешик деган бир нарсаға боғланадирким, бу боланинг хануз қотмағон миясини алжитмақдан бошқа иш қилмайди. Болани ухлатмақ мақсади билан бешик тебратишлар қандай мудҳиш, қандай ёмон ҳоллардир!¹⁵

Шу моддий тарбия баҳсинда овқат масаласида... Болаларимизнинг киссаларини ҳамиша майиз ва бошқа нарсалар билан тўлдириб юриш ва уларни қўлларига тушган нарсаларни егизиб туриш соғлиқни сақтамоқ тўғрисида ёмон эканлиги маълумдир.

Таомда вақт тайин қилмаслиқ ниҳоят ёмон бир қилиқдир. «Ҳазм» куч билан бўлар, меъдани кучсизлантитар. Кишининг соғлиғиға зарар берадир. Болаларни бир хўр қиладир.

Бу маънавий тарбияға ҳам халақ берадир. Болалар очкўз, эрка бўладирлар. Бу эса орамиздаги ёмон одатлардан эканлиги ҳар кимға маълумдир. Оёқ-қўллари эгри-букри, оғзи-бурни қийшиқ болалар шундақа тарбиянинг ҳосилидирлар. Болаларимизнинг маънавий тарбиясига келсак, мундан ҳам ёмон ҳолларға учраймыз. Болаларни кўрқутқанда «ана ола пўстак келди, ана ола бўжи товуши келаётибдир, (ўрусға берай олиб кетсун бўлмаса)» деган сўзларимиз болаларға ёмон таъсир қиладир.

Мунинг таъсири анча-мунча эмас, жуда катта ва кўбдир. Ҳатто шу ижтимоий инқилоб вақтида ўз ҳуқуқимизни ололмаслиғимизғада таъсири тамоман шуникидир. Шу тарбиянинг таъсиридирким, ҳали ҳам оvrўпаликлардан, ўруслардан кўрқамиз. Ўрусларни риоя қиламыз, мусулмонларға қилмағон ҳурматларни ўрусға қиламыз. Бу кичкина бир воқеа ва кичкина бир зарар эмасдир. Бир маҳкамада бир ўрус бўлса, кўрқуб кирмаймыз. Олдимизға бир ўрус эмас, ўрус каби биров келса, ихтиёрсиз ўрнимиздан турамыз, қўл қовуштирамыз.

Кўчада болаларимиз бир ўрусни кўрса қочадир. Бир неча боламиз бир ўрус ва ё оvrўпали боласи қўлида ўйинчоқ бўлиб юради. Бизнинг тарбиямизнинг шу ўрни инқилобнинг берган тенглигидан бизни маҳрум қилғондир. «Сут билан кирган мизож жон билан бирга чиқади», деган мақол мазмунича бу таъсир биздан ўлмагунча кетмайди. Демак, биз шу таъсир натижасинда ҳазирча тегизлик қонунидан зоҳиранда фойдаланмаймыз. Бу ҳол мунда турсин, бизнинг болаларимизда шундай тарбиядадирлар. Агар биз ҳозирда шу тарбияни ташлаб, янги

¹⁵ Ушбу фикрга ўша давр зиёлисининг бир мулоҳазаси сифатида қараш керак - Б. К.

бош-оёқ, соғ шижоатлик ёнур кишилар етиштиришка киришмасак, биздан сўнг келатурғон наслда шу аҳволда бўладир.

Мунинг иложини кўриш биринчи даражада ота-оналарға ва муаллимларға тушадир.

Мана ҳозир ясаиб турғон болалар ҳафтаси шундай камчиликларнинг иложини қилиш, ёмон-яхши томонларни халқға англатиш учун ясаладир.

Бу ҳафтага ҳар бир кишининг кўлидан келганича ёрдам кўрсатиши керакдирким, шу аҳволда бўлғон болаларимиз ўзларининг келажакдаги дунёларини, яъни адолат, мусоват ёхуд дунёсининг ҳақиқий ҳомийси ва эгаси бўлсунлар.

МАОРИФИМИЗ

Бизда ҳам ҳозирги таъбирча инқилоб бўлди. Ҳар ким шошиб қолди. Не қиларини билмади. Қанча вақтлар ўткандан кейин маориф идоралари қурулди. Мактаблар очилмоққа бошланди, бу маориф ишлари ҳаммаси ўруслар қўли билан қилинар эди. Чунки биз ҳали нима иш қилишимиз керак эканлигини билмас эдик. Шунинг учун юқоридан бўлган буйруқларни «ла ва наам» демасдан қабул қилар эдик.

Ойлиқ жуда яхши. Ул берилган етти юз сўм бу куннинг эллик милйўнига баробар эди, шунинг учун таълим ва тарбия курси хат саводсизлар билан тўлди.

Бизда инқилоб бўлгон, ҳуқуқ оламиз, мана муаллим тайёрланиб турубдир, «Қанча мактаб очмоқ керак» мана шу масала қошимизга чиқди. Буни ҳам тезгина ҳал қилдик. 20 мактаб очамиз, 30 мактаб очамиз. «Ҳа қанча кўброқ мактаб очсақ шунча яхши, эски ҳукумат очишга қўймас эди. Бу кунким мактаб очиш мумкиндир». Ҳаммамиз шу фикрда эдик. Орамизда оқибатини ўйлайтурғонлар йўқ эди.

Мактаблар очилди, давом этди, халқ ҳам мактабларга боласини юборди. Ёзда, таътил вақтларида турли таълим ва тарбия курслари очилди. Муаллимларнинг давом этишлари керак. Чунки муаллимлар маълумотсиз, бу йил ёзда олгон маълумотларини кишда талабага бера олар.

Кўб яхши назария. Ҳар йил курс очилди. Ҳар ёқдан муаллимлар келдилар, ҳам муаллим бўлмоқ учун курсларга ёзилдилар. Пул олдилар, юрдилар.

Лекин иш кутганимизча чиқмади, муаллимлар тузук бир нарса ўргатмадилар, талаба дуруст истифода этмади. Бир қайдан эса марказ ўзига маъқул кўрулган йўл билан дастуруламал юборадир. Жойларда татбиқ қилиниб-қилинмаслиғидан хабарсиз, кунда буйруқлар ёғодир, ҳар кун бошқа таълимотлар келадир. Муҳим бир нуқтасини айтиб ўтмоғимиз керакким, у ҳам шу таълимот ёзатурғонларнинг руслардан бўлиши, яъни бизнинг аҳволимиздан хабарсиз кишиларнинг бизга йўл кўрсатувчи бўлғонидир. Бутун ишларимизнинг натижасиз борғанига сабаб шудир. Ва ҳозир ҳам шунинг таъсири остидамиз.

Бу орада маориф ишларимизнинг ҳолини кўруб келгусида нима бўлишини ўйлайтурғонлар бўлди. Лекин сув бошдан лой бўлғони ва жойларда ҳам тузук ишчилар бўлмағони у фикрларни ҳам ўз-ўзидан совутишга сабаб бўлдилар. Менинг ўзим йигирманчи йилда бир мақола ёзиб мактаб сонларини камайтириб яхшигина, асосли бир йўлга қўйишни айтгон эдим. Лекин эшитатурғон кулоқ йўқ эди. Маориф бошидагилар у сўзларни англаёлмадилар(!) Бу кун эса юқорининг буйруқига мувофиқ камайтурмоқдалар. Лекин ортиқ иш ўтган энди. Маорифимизнинг бу иккинчи даври бизда шу аҳволда бўлса ҳам оврўпаликларда яхши эди. Чунки уларга таълимотлар мувофиқ тузулгон эди, чунки таълимотларни тузгучилар ўзлари эдилар ва ўзлари учун тузган эдилар. Маорифимиз шу аҳволда тўрт йил давом этди. Оқибат шўро ҳукумати хатти-ҳаракатини ўзгартирди. Янги иқтисодий сиёсат эълон этилди.

18, 19, 20, 21 инчи йилларда очилгон турли-турли курслар, тўдалар, мактаблар бу йил боғланди.

Бу тўрт-беш йил ичида тайёрланган муаллимларимиз ўз ишларига кетдилар.

Бултур киш бир-икки мактаб очиқ бўлса ҳам тузук давом этмади.

Бизнинг муаллимларимизнинг аҳволлари маълум. Шунча курслар очилди. Мактаблар ҳозирланди. Ўткан йилларда талабалар кўб эди ва келар эдилар. Чунки мусулмонларга бу ишлар бирдан-бир қизиқ ва янги кўрунган эди. Мусулмон ёшлари курсларга тўлдилар, тўдалар қурдилар. Бошқалари эса мактабларга болаларини юбориб турдилар.

Шу ўткан йилларда бизнинг муаллимларимиз бирдан-бир кўпайиб кетдилар! Муаллимлар курсларига одам сиғмас эди. Шўро ҳукуматинда албатта ҳукумат ходиматинда бўлуш керак. Ва ўз бошича ишлаш бутунлай тайзиқ қилинғонидан ҳар ким ҳар нима бўлса бўлсун бекор юрганидан кўра деб муаллимликка ёзилдилар.

Бу муаллим бўлатурғонлардан бир тўда куратурғон кишиларнинг асоси тушунилган, билинган бир мақсадлари йўқ эди. Шунинг учун улар унга — асосий нарсаларга аҳамият бермас эдилар. Расман бир ишга мансуб бўлдиларми, ҳар бир навъ қилиб ўтаверамиз дея, деб муаллим бўлса таълим ва тарбия курсларига яхши давом этмаган эди ва бу хусусда жиддий бир ташвишда бўлмасэди ва юрунг борайлик билан иш кўрардилар.

Ёшларимиз, тўдачиларимиз бўлсалар кўброқ кўрсатишларга аҳамият бердилар. Ҳеч бир нарсага илмий аҳамият бермаганлари учун бугун тамоман тарқалдилар. Ҳатто энди хусусда бўлатурғон музокаралар кулоқларига кирмас. Чунки у ишлар ночорлигидан эди. Мана шундай бўлиб бизда бир гуруҳ муаллим йиғилмай, тўпланмай ва тузулишча тарбия кўрган, етишган ёшлар ҳам кўрунмадилар.

Мустасно йўллик бир-икки муаллим, бир-икки ёши-миз бўлса ҳам булар оздир, нодирдир.

Бу йил бўлса яна эски ҳолга қайтдик! Яъни инқилобдан аввал қандай бўлсак, ўшандан ҳам ёмон бўлиб қолдик. Яъни эски вақтда уч-тўрт мактабимиз бор экан, ҳозирда мактабсиз қолдик. 5-6 муаллимимиз ҳам бир нечаси мамлакатдан чиқиб бошқа ишларга уруниб кетдилар. Демак биз қайтадан таназзул этдик.

Ўтган йилларда мактаблар ҳар турли қўлларга ўтган эди. Икки йил, уч йил боласини мактабга қўйган ҳар ким боласининг ҳеч бир нарса ўрганмаганини кўриб қайтариб одди.

Бу мактаблардан бир фойда йўқ экан, деган бир фикр туғилди.

Бир мактабга талаба ҳар қанча давом этмак истамаса ҳам, кийимлик ёки озуқа бериб туриш йўли билан ҳар ҳолда оз-моз сақланиб турғон эди. Бу кун эса булар битирилганидан мактаблар ёпилди. На у ерда, на шаҳарда мактаблар қолмади.

Агар мактаб ишларини асосий бир йўлга қўймоқ учун бор муаллимларимиз ҳозирдан ташвишга киришсалар, балки мактаб ишларимиз бир оз йўлга қўйилур. Йўқса натижа маълумдир.

Ҳар бир мамлакатда ҳукумат мактаблари буюк бир ўрун тутадир.

Кўб кишилар бордирким, оқчаси бўлмағони учун хусусий мактабларга кира олмайду. Хусусан бизнинг мусулмонларимиз ўқумоқ ва ўқутмоқ учун пул тўламоқга одат қилмағонларидан ҳукумат мактаблари шуни тўғри йўлга қўйиши лозимдир.

Бу кунги муаллимларимиз вазифалари шудир. Маориф ишчиларимиз шу тўғрида музокара мажлислари курсалар, шу ҳақда кенгашсалар ва сўнгра бир йўл тайин этиб ишга киришсалар кўб яхши бўлур эди.

Маориф ишларимизнинг ҳолини яхшилатмоқ учун кўбга куч сарф этиш керак бўладур.

Бизнинг ишчиларимиз шунга аҳамият берсалар ва ҳукуматнинг мактабларини фойдалиқ йўлга солишга ғайрат этсалар ҳам халқга, ҳам ўзларига яхши бўладир. Маориф ишчиларининг шу нуқтага жалб этаман.

Биз озод ёшлар ҳаётидан гапирмайлик, ёшлар ҳар бир миллат келажаги учун ҳаёт эгалари (соҳиблари)дирлар, яъни ҳар миллат бу кунги ёшлари эртасидирлар.

Каттадан кичиккача маълум бўладирки, замон ҳамма вақт ўзгариб турар экан, бу кун керак билинган кўб нарсалар, кўб ишлар эртага бекор, бу кун керакли ҳеч ҳам этилмаган (сезилмаган) кўб ишлар ва кўб нарсалар эртага зарур бўлур экан. Шу ҳақиқатни инқилоб бизга жуда очик кўрсатди.

Биз кундан-кун, соат-басоат Оврупо билан яқинлашмоқдамиз. Оврупонинг қўланкаси (сояси) бошимизга кундан кун кўбрак тушмақда ва Оврупонинг қонли қанотй бошимизга кўбрак қоқилмоқдадир.

Модомики, биз Оврупо билан кундан кун яқинлашмоқда эканмиз, Оврупонинг жараёнларидан хабардор бўлишимиз керак ва унинг аҳволи билан таниш бўлмоғлиғимиз лозим.

Ўткан мақолаларимда айтганимдек, инқилобнинг бошларида биз нима қиларимизни билмай шошиб қолган эдик. Лекин секин-секин ишга киришиб кетдик. Лекин ҳозирда бўлса ҳам ҳеч

бир турли замонга мувофиқ жиддий ҳаёт кўра олмаймиз.

Бизда вақти-ла қанча курслар очилди. Қанча тўдалар қурулди. Бу кун кўрайлик қани шу тўдачалар ва курсларда ўқумоқчи бўлуб юрган йигитларимю нима иш қилмоқдадирлар, ҳаммалари ҳар томонга таралиб кетганлар. Ёш муаллимларимиз ҳам шундай муаллимликнинг қандай муқаддас бир сифат эканини англаёлмаганидан бир неча ойлик курс таҳсили билан неча кунлик мактабдор-ликнинг юзидан ўтдилар.

МАОРИФ ИШЛАРИМИЗ

Бизнинг энг катга дардларимиздан бири шу баҳосиз жаҳолат дардидур. Бошимизга ҳар бало келса, шу билмаслигимиздан келадур. Биз ҳар мушт есак, шу билмаслигимиздан еймиз. Болаларимизнинг тарбияси қанча зарур бўлса, катталаримиз шунча жоҳилдир, хотинларимизнинг тарбияси шунча ноқисдур. Бунинг устига эски тарбиянинг таъсири жуда кучлидур.

Ҳол шундай экан, бутун Туркистонимизда бармоқ билан кўрсатилурлик бир мактабимиз йўқдур; бизда тарбия ишларимиз шундай муҳим экан, билим юртларимиз хароб; бизда ўқуғон кишилар қанча бўлмаса, факултетларимиз шунча бузук. Ҳозир биз тартиблик суратда ўқитувчи чиқара олатурғон бир илмий муассасага эга эмасмиз. Ҳозир ҳеч бўлмаса, таълим-тарбия ишларига раҳбарлик қила олатурғон бир журналимиз йўқ. Очикча айтганда, бизда ҳали асослик бир нарса йўқ...

Барчага маълумки, Туркистоннинг аҳволи ва табиати бошқачадур, бундага ишларини олиб бормоқ учун ўз табиатига мувофиқ ишлаб чиқармоқ арур. Бўлмаса, шу неча йилдаги тажрибаларимизнинг кўрсаткани каби, натижасиз қоладур. Тузуккина бир ўқитувчимиз йўқ экан, ибтидоий мактаб учун тузилган прўграммда 15 турлик фан киргизамиз, иш талаб қиламиз; ҳали мактабда талаба йўқ экан, биз Амриқо усули билан таълим йўллариға машғул бўламиз. Бу ишларнинг ҳаммаси биздаги маориф ишларининг бир марказга боғланмағони ва шу ишларни ишлаб чиқоратурғон бир муассасамизнинг бўлмағонидир.

Шу ҳақиқатларини англаб бўлса керак, «маорифга муттаҳид фрўнт» ташкил этмакчи ва «Нашри маориф» уюшмалари ташкил қилинмоқчидур. Биз бу ҳаракатларни олқишлаймиз ва бошқа ишларимиз каби сусайиб қолмаслигини кутамиз. Факат шу тўғриларда ўз фикримизни ҳам айтиб ўтмакчи бўламиз.

Туркистонда иқтисодий ва ижтимоий фойдасиға ишлатмак ва натижалик ишлар майдонга қўймоқ учун шу мамлакатнинг аҳволи ва руҳига мувофиқ ҳаракат этиш қанча керак бўлса, маориф ишларининг жиддий, Туркистон бошлиқ — раҳбарларга муҳтожмиз.

Ҳозиргача кўриб келган ишларимиз, ўтқарган ҳолларимиз бизга шуни зарур топадур. Биздаги ишларини «нари ёқ» гази билан ўлчамак тўғри эмас.

Ёлғиз маориф ишларини эмас, ёшлар уюшмаларини ҳам шу кўзқараш билан текширсак, бу кунги ёшлар уюшмаларининг ўткан йиллардан кўра хароблиғининг сабабини шундан топа оламиз. Бизда ёшларнинг тарбияси муҳим. Ҳолбуки, бунинг бирдан-бир ташкилоти бўлғон жой кундан-кун руҳсиз, кундан-кун бузилмоқда. Бунга ҳам жиддий боқмоқ абас эмасдур. Биз бир вақт бўлса-ку, шу асосларни ишлаб чиқсак ва шулар билан ишимиз битса... Бу ҳам тўғри эмас; шу ўзимиз яшағон асосларни йўл юритмак учун ўз қўлимиз билан олиб бормоғимиз лозим.

Биз тагин шу сўзни такрор қиламиз; биз ўз кишиларимизга ишонч йўқ, ўз кишиларимизни танимаймиз, аҳамият бермаймиз. Гўё бизнинг кишиларимиз ҳеч нарсани билмайлар, гўё биз бир ишни қўлга олсак, бажара олмас эканмиз!

Бошқалар олим-фозил, уларнинг қўлидан ҳар иш келар эмиш, улар билиб иш килар эмишлар!

Мана бу эътикод бузук, куруқ даъво.

Бизнинг кишиларимиз ўзимизга қараб, бошқалардан кўра пухта етишкан кишилар. Бизнинг кишиларимиз назарий эмас, амалий ишчилар.

Хайр, биз ўз кишиларимизни унча маълумотлик деб ҳам айтмайлик. Шу ҳолда биз даъво қиламизки, шу кишиларимиз бошқаларининг олим, фозилларидан кўра бизга кўбрак фойда еткиза оладур. Чунки бизнинг ҳолимизни, руҳимизни биладур.

Бир вақтлар «аҳволи руҳиячи» деб сўкиш ҳам кўб одат бўлғон эди. Бироқ, таассубка қарши шу аҳволи руҳияни риоя қилишга мажбур эканимизни бу кун эътироф қилишга тўғри келур.

Чунки бизнинг ўзимиз чопиб бир ёққа кетмакчи эмасмиз, халқимизни олиб бормоқчимиз, шунинг учун халқнинг руҳини ўрганмак, текширмак ва сўнг ишламак керакдир.

Маориф ишларимизни йўлга қўймоқчун бизда «Нашри маориф» очилди. Бунинг бўйнига олгон вазифаси жуда катта, жуда зўр. «Нашри маориф» тўғрисида ёзилгон бир мақола хусусий жамиятларнинг бу майдонда аҳамияти кўб деб айтадур ва хусусий жамиятларнинг бошқа мамлакатлардаги ишлари кўрсатиладир. Бу бир жиҳатдан тўғри. Яъни қайси мамлакатдаки, уюшмак, ишламак умумий ва халқ кўбрак уюшган ва шу уюшманинг орқасида маорифни энг қоронғи нуқталарига элтмак осон жойлар учун муносибдур. Факат ўшал ерда ҳам ҳукуматдан ортиқ таъсир берадур, деб айтиб бўлмайди. Айниқса, бизнинг жумҳуриятдаки, хусусий мактаблар очмоқ мумкин эмасдур ва ҳар бир тарбия муассасаси ҳукумат қармоғида бўлиши лозимдур. Бу хусусий жамиятнинг рўли иккинчи даражада қолур.

Ҳолбуки, бизда биринчи даражада ишламак учун майдон зарур.

«Нашри маориф» уюшмаси ўзининг низомномасида жуда кўб ишларни ёзгон, кўзини юмуб устига юк ортгон (таъбир маъзур қўрилсун).

Биз шу ишларнинг барчасини хусусий жамият орқали эмас, ҳукумат воситаси билан олиб бормоғимиз мумкин дур ва осон дур.

Бу кун мактаб ишларимиз барбод деймиз, ўз жумҳуриятимиз бўлгон Туркистоннинг ижтимоий тарбия шўъбасида ўз кишимиз йўқ. Мен ундаги ишчиларни айбламак истамайман; ҳар қанча ишчи киши бўлсалар ҳам бизча фойдалиқ иш қила олмайлар. Чунки бизни билмайдурлар.

Билим юртимиз бузуқ экан, шуларни идора эта тургон касабачилиқ маориф идорасига бир кишимизни қўя олмаймиз. Ўзбек илмий ҳайъати иш қилмоқ истайдур, лекин қила олмайдур. Чунки ёлғиз. Қисқаси, кишимиз йўқ. Ишимиз юрмайдур.

Бултур айтилар эди: Тошкентнинг янги шаҳар мактаблари яхши таъмин этилган, эски шаҳарга кимса қарамайдур.

Самарқанднинг ҳунар мактаби мудирига қанча мукофот берилар экан, ўлка ўзбек билим юрти икки ойдан бери ойлиқ олмайдур. Янги шаҳар факултети яхши таъмин этилган, бизнингча — эски тос!..

Мана бу ҳолларни тузатиш хусусий жамият тузиш билан бўлмайдур, яна бўлмайдур!

Ҳукумат идоралари орқали озгина ғайрат билан буларни тузатиш мумкин. Қалам учи билан бу ҳолларни ўзгартиш осон. Бизнинг ҳар ишчимиз шуни эта олур. «Нашри маориф» шу ҳолларга қандай чора кўра олур. Ҳали бу маълум эмас. Қилса — маорифка доклад қилар; нари ёғи тагин маълум эмас! Эски вақтда ҳукумат бизни «ўғай» дер эди, ҳозир биз ўзимизни ўғай қаторида тутамиз. Бир оз ўзимизча жасорат киргиза олмаймиз, ташқаридан туриб бошимизни эшикдан чиқиб қараймиз-да, кириб ўлтирмакка журъат эта олмаймиз. Ҳолбуки, эшик биз учун очик. Истасак, жой ҳам бизга ҳозир.

Менга қолса, бизнинг «Нашри маориф» таъсис этишимиз ишдан узокроқ боришдур. Марказдаги маориф ишчиларимиз ва ҳукумат бошлиқларимизнинг кичкина, арзимас бир ғайрат ва ташаббуслари орқасида маориф идорасини нашри маориф руҳига айлантормақ мумкин-дур ва ўзимизни ўғайлиқдан чиқармоғимиз осондур. Факат бир оз ғайрат, бир оз жасорат лозим...

В. М. Самарқанд.

Идорадан: бу мақола мувоҳаса йўли билан босилди.

МАОРИФ ИШЛАРИ ТЎҒРИСИДА МУЛОҲАЗАЛАРИМ

Бутун ўлкада маориф ишлари тўғрисида жиддий ҳаракат ва самимий фикр олишмоқлар кўрулишга бошлади. Бу бизнинг маориф ишлари тарихимизда биринчи даврдир. Бу кунгача бу янглиғ асосли суратда музокаралар, фикр олишмоқлар кўрулмаган ва маориф ишлари учун қизиқ мажлис бўлмаган эдики, бу кунги тебранишимиз эса бунинг учун қувонарлик ҳоллардандир.

Ўлкамизнинг ҳар бир шаҳрида мактаб, маориф деган товушлар эшитилмакка, ҳар ерда матбуотимиз шу ҳақда сўз очиб қичқирмоққа бошлади. Вақти келганда биз ҳам шу умумий маориф муҳокамаларига қотишмоқ ва ожизона фикримизни арз қилмоқ бўлдик.

«Инқилоб» мажмуасининг олтинчи сонидида «Шайх ота» ўртоқнинг «Умумий таълимни амалга қўйиш мумкинми?» унвонли мақоласи босилиб ўтди. Мақолада маорифимиз тўғрисида баъзи фикрлар баён этилди. Биз «Шайх ота» ўртоқнинг мақоласини ўқиб чиққач, «бу ўртоқ ишга ошно эмас экан ва ё билфёъл ишга қотишмаган экан» дейишга мажбур бўлдик. Мақола муқаддима тарзида эски гаплар билан бошланиб, ўртасида бир неча асоснинг тўғри ҳал қилиниши кераклиги кўрсатиладир ва охирида яримчиқ ҳолда тугаб, қатъий бир натижа берилмайдир.

Биринчи асос масала қилиб, «Мактаблар тузишга қандай тип мактаб — шаҳар мактабими, қишлоқ мактабими асос қилиб олинмоғи керак» деган модда қўйилган. Жавобда ҳам «бирлик мактаби масаласига шундай маҳкам асос солинганки...» деб нимагадир қатъияга берилиб кетадир. Лекин биз «шаҳар мактабими, қишлоқ мактабими» деб кетишнинг маъносига шаҳар мактабидан муқаддимани нима ва ўзи қандай мактаб, қишлоқ мактаби-чи, деб яна савол қўямиз. Бу эса бир муаммо бўлгани каби жавоби ҳам шу йўсин бўлиб чиқади. Бизда ҳали ҳеч бир турли мактаб йўқки, биз уларни бирлаштириб «бирлик мактаби» деб атасак. Сўнгра бизда «бирлик мактаби» масаласи ҳал этилмаган, фақат таржимагина қилингандир.

«Бирлик мактаби»дан мақсад шу бирлашган меҳнат мактаби бўлса, ҳали бу оврўполик муаллимларнинг ўз эътирофича ўлкамизда бирта ҳам йўқ!

Ҳол шундай экан, қатъий ўлароқ «бирлашган меҳнат мактаби асос қилиб олинадир» демак туш кўрмайдир.

Иккинчи асос, деб кўрсатилган кўчма халқлар мактабига ҳам мақола эгаси «музокарадан кейин бир гап бўлар» деб айтадир. Бошқа асосларига ҳеч нима демайди. Учинчи, тўртинчи ва бешинчи асосларга бир «таълим-тарбия» қоидаларига ва аҳволнинг мусоадасига қараб бўлсин, деймиз. Олтинчи асос ҳам ҳал қилиш керак бўлган масалалардандир.

* * *

Бизда муҳим ўрин тутадирган масалалардан бири «умумий, мажбурий текин таълим»ни амалга оширишдир. Лекин биз бунга икки турлик монеъ кўрсатамиз:

1. Моддий кучсизлик.
2. Маънавий кучсизлик.

Бунинг устига халқимизнинг ўқишга ҳаваси сўнганлигини ҳам кўшсак, монеъ учта бўладирким, бизга қолса монеъларнинг энг кучлиги шу кейингисидир.

Агар халқимизга «ўқиш ва ўқитиш» тарғибот қилинса, бу масалалар энгил ҳал этилув эди, деб ўйлаймиз. Бу ўқиш дарди сўнганлик тарихини текшириб кетсак, жуда узоқ йилларни дарак этамиз, энг оз уч юз йиллаб шу касалга муқаддимамизни мушоҳада этамиз.

Шунча кўб йиллардан бери кундан-кунга сўнишда давом этиб келган маорифимизни тиргизмак ва бирдан оёққа босдириб юбормоқ энгил ҳал этиладурган ишлардан эмасдир. Нечукким, шўролар ҳукуматининг ўтган йилларидаги тажрибалари шуни кўрсатади.

Бизлар «умумий маориф» тўғрисида ўйлар эканмиз, халқимизнинг қайғусини ер эканмиз, аҳволга кўзимизни очиб қарамоғимиз ва тузук қилиб асослар тузишимиз керакдир. Йўқса, бошқа миллатларнинг маорифи билан ўзимизникини ўлчамак, адади бутун ўлкада бир нечадан ошмаган яримталиқ ибтидоий мактаблар билан бир нарсага ҳукм этмак тўғри бўлмас.

Шу янглиш асоссиз, муҳокамасиз ишларимизнинг натижасидирким, ҳеч бир ишимизни ҳамиша тўғри ва асослик бир йўлга қўя олмай келамиз.

Бир вақтлар мактабларни халқлаштириш керак, халқ билан яқин муносабатда бўлмоқ керак, деб кўб оғиз кўпиртиришдик. Бу кун эса биз бошқа айтайликки, шунинг ила сўнган маорифимизни йўлга қўйиб юборган бўлайлик. Биз бундан сўнг бу кунгача бўлиб келганидек «Юқоридан халққа қараб оқмайлик-да, халқ билан бирга юқорига қараб интилайлик!» Мана шу йўлгина бизни натижага қараб тортар.

Биз энди текшириб кўрайлик.

Бизда эски мактаб — янги мактаб отлари ила икки турлик мактаб бор, тағин айтамыз бизда «қишлоқ мактаби, шаҳар мактаби» деган мактаблар йўқ. Бутун ўлкада тахминан эллик (50)дан ошмай турган яримчиқ, аксарият эътибори билан бузуқ мактаблар бор. Эски мактабга келганда булар ёлғиз Самарқанд вилоятининг ўзида уч юздан ортиқдир. (Бутун ўлкадаги мактаблар ададини билмоғимиз учун «Инқилоб»нинг шундай бир ҳисоб жадвалини топиб тарқатишини тилар эдик.) Биз мана шу заминда муҳокамага киришмоғимиз керакдир. Мана шу икки турлик мактабни кўзда тутиб бирлашган мактаб ясаймизми, текширилса, маълум бўлар.

Эски мактабимизда ўқитиш йўли ила эски «қуруқ васат» усули таълим бўлғони каби янги мактабимизда яримчиқ (таъбир маъзур кўрилсин) янги дир.

Модомики биз халқ билан бирга бормоқчимиз, эски мактаблар ҳам бизга керакдир. Кўлимизда халқнинг эҳтиёжини тамоман қоплайтурган кучимиз бўлса эди, уларнинг бизга кераклиги ҳам бўлмас эди. Ҳол шу нуқтада экан, бизнинг учун икки иш кўндаланг келадир:

1. Замонамизнинг таълим-тарбия қонунларига мувофиқ мактаблар.

2. Умумий маориф мактаблари.

Буларнинг биринчиси ҳозирги янги мактабларни моддий ва маънавий жиҳатлардан таъмин этмак билан бўлса, иккинчиси эски мактабларни ислоҳ қилиш билан бўлур.

Замонамизнинг таълим-тарбия қонунлари турган жойда мактабларнинг ишлари, прўграммаси тўғрисида гапириб ўтириш ортиқдир. Чунки унинг асоси қачонлар қурилгандир. Шунинг учун биз ёлғиз умумий маориф мактаблари тўғрисида сўз сўзламоқчимиз.

Умумий маориф мактабларини ҳозирдан вужудга чиқара бошламоқ мумкиндир. Аммо басит бир прўграмм тайёрламоқ керакдир. Бундаги қавойи ва умумий таъбирга мувофиқ «бирлашган мактаб» шу умумий маориф мактаблари бўлғусидир. Чунки биз мунда янги билан эскини бир ерга жамлаб икки ёрти бир бутун чиқара оламиз.

Эскининг дин ва ахлоқ дарсини, янгининг ҳисоб ва дунё маълумотини олиб ўқув-ёзувни кўшамиз; эски бўлсин, янги бўлсин муаллим топиб қўлига дарс, дарсликлар топширамиз. Маҳаллаларда, қишлоқларда ва масжидлар қошида ўқитила берадир. Буларнинг таъминотини халқнинг ўзидан олмоқ ҳам мумкин, вақфлар билан бажарса ҳам бўлур.

Буни таълим жиҳатидан идора этиш ҳам қийин эмасдир. Ҳар бир ўн мактаб устига бир раҳбар бериб эллик (50) раҳбар тайёрласак, беш юз (500) мактабни идора қила оламиз. Бу умумий маориф мактабларига муаллимларни замон етиштирган кишилардан топмоқ ҳам мумкиндир. Шунинг учун бу йўсин мактабларнинг тез тараккий қилиши ҳам умидликдир. Сўзимиз охирида шуни ҳам айтиб ўтамизким, маорифимизнинг бошида ерлик халқ маорифини тушуна олатурғон кишилар бўлгандагина маориф ишларимизнинг йўлга қўйилиши мумкиндир.

Ҳозирги аҳволда бизнинг ишларимиздан бутунлай бегона шахслар билан бир ерга етиш жуда қийиндир. Агар бизга маориф ишларини тўғридан ҳам энди йўлга қўймоқ керак бўлса, асосан тузатмак, бошқатдан қурмоқ керак бўлур.

Бу эса бизнинг дардимизни англай олгон кишиларнинг иш бошига минишларига мувофикдир.

МАОРИФИМИЗ, НАШРИЁТИМИЗ

(*Масковдан мактуб*)

Инқилоб тўлкунининг мудҳиш зарбалари билинарлик даражада секинлашган шу замонда ишлар ўз табиий йўлига кирган кабидир. Шу қаторда табиий ўлароқ мактаб ва талабалик жараёни ҳам асосий чизикларга туша бошлади. Энди битта-яримта тузуккина мактаблар кўринмакда, турли шаҳарларда жиддий ўқуш толиблари давом этмакдадир.

Самарқанд вилоят билим юрти эшитганимизга кўра бу йил кенгайтирилиб, уч юзга яқин талаба қабул қилиб, тўққиз йиллик бир иш мактаби қурулмоқчи ва ҳоказо.

Мактаб ҳаётининг энг муҳим нуқтаси бўлғон илмий тарафи ҳам бултургиларга қарағонда озмоз жонланмоқда ва баъзи ташаббускор маорифчиларнинг ҳаракатлари соясида ташқаридан муаллимлар кетурмакда ва уларнинг таъмини учун тиришилмоқдадир.

Буларнинг устига Қофқозёга ва ички Русияга талабалар ҳар йилгидан кўбрак юборилмоқда, ҳатто Бакуда Самарқанд вилояти ўқуғувчиларининг таъмини учун ўттиз кишилик ётоқхона тузулмакдадир. Бу сўнги воқеа Туркистоннинг ўқуғувчи ҳаёти йўлида жуда катта қадам саналиши мумкин. Чунки барчаси маълумки, Туркистоннинг ўзида бошланғич мактабларимиз бўлса-да, бу кунги олий таҳсил кўриш орзусида бўлғон ёшларнинг эҳтиёжини қоплаб олатурғон мактабларимиз йўқ. Бунинг учун бирдан-бир чора, табиий, хорижга талабалар юборишдир.

Масковда Туркистон ҳукумати таъминоти билан яшайтурғон ўқуғувчилар бўлса ҳам, ҳалигача Қофқозё учун йўқ. Кўб ташаббуслар бўлғон бўлса ҳам, маатаассуф, натижасиз қолғон эди. Бу кунги Самарқанд вилояти талабалари учун тузилган ётоқхона камбағал талабаларнинг бир оз роҳатда ўқушга давом этишларини таъмин қила олса жуда катта хизмат қилғон бўлур. Бу ўрунлик қилинғон ҳаракатни жуда олқишламоқ керакдир. Бундан бошқа Туркистоннинг бошқа шаҳарларида қачонлар бошланғич янги мактаб биолари қуриш ҳаракати кечрак бўлса ҳам, бошланғич каби кўринадир. Самарқандда авқоф шўъбасининг ва маориф бюросининг ташаббуслари диққатга шоёндыр. Қизлар маорифи ҳам бу йил ўтганлардан кўра жиддийлашгандир. Ёздаги курсдан истифода этган хотин-қизлар борлиғи кўриладир. Бу йил эса қизлар мактабининг ададини ортдирмоқ ҳаракати кўриладир.

Юқоридаги сатрларни ўқуғонлар албатта сезадирларким, маориф ишлари тўғрисида ҳалигача ёзилғон нарсаларга қарағонда бу кунгиси бошқачароқдир.

Ҳалигача биз у керак, бу керак деб эдик. Бугун эса қилғон ишларимизнинг натижасини кўриш билан қувонамиз. Албатта, бу ишларга фаолият билан киришган маориф доираларини кутлаймиз.

Энди келамиз нашриёт ишларига: Бу йил бу майдонда қилинатурғон муҳим ишлар бор. Фурсатни кўлдан қочирмаслик ва ташаббусни бир оз ортдириш соясинда албатта кўб ишлар қилиш мумкиндыр. Мактаб китоблари ҳозирлаш масаласи илмий ҳайъат томонидан кўрилайётган бўлса ҳам ҳалигача майдонга чиқғони кўрилмайдыр. Тайёрланғон мактаб китобларини тезроқ босдиришга ҳаракат қилиш керакдир. Буни эса ёлғиз илмий ҳайъатга топшуруб ўлтириш хатодир. Ҳар ердаги маориф бюрolari бунинг оддий жиҳатини таъмин қилишга ёрдам берсалар, биз аминмиким, илмий ҳайъатнинг ишлари тезрак майдонга отилғон бўлур. Чунки бизнинг илмий-адабий соҳамиз ҳозир жуда қийин ва ишламаган ҳолдадир. Буни ишлаш кўб заҳматларга ва бу заҳматлар эса, табиий, моддий таъминотга боғлиқдир.

Биз доимо хгшқни оқартиш кераклигини такрор қиламиз. Фақат бу тўғрида жиддий ҳаракат қилмаймиз. Бир ёқдан халқни хат ва саводли қилишга тиришамиз. Фақат хат ва саводликларимизнинг қандай нарсалар ўқушларини хотирга келтурмаймиз. Қанча кам бўлса бўлсун бизда хат ва саводлик кишилар бор. Уларнинг мутолаа қилатурғон нарсалари эскидан бизга маълум. Инқилобдан илгари Туркистоннинг ҳар қайси шаҳрида шу мутолаачиларни таъмин қилатурғон асарлари узулмасдан босдирилиб, тарқатилиб турар эди. Ҳолбуки, бу етти

йилда ҳеч бир мутолаага яроқлик нарса ҳеч бир ерда босилмади. Яримчиқ газеталар, бир чиқиб ётатурғон бир неча сон мажаллалардан бошқа ҳеч нарса бўлмади. Ҳолбуки, ўтган йилларга қарағонда ҳозир мутолаага ҳавасли кишилар кўпайган ва кундан-кун кўпаймакдир. Ҳозир эски вақтда бўлмағон бир муаллимлар зумраси борким, булар учун мутолаа китоблари ҳаёт масаласидир. Мажаллаларимизда таълим-тарбияга оид арзимас, илмий бўлмағон мақолалардан бошқа нарса йўқдур. Ҳалигача муаллим қўлида раҳбар бўларак нарса йўқдир. Бизда асар ёзатурғон киши йўқ экан, таржима қила олатурғонлар ҳар вақт топиладир. Энг муҳим нарсаларни чет тиллардан таржима қилиш керакдир. Бу кун мактабларни тузатиш учун энг биринчи масала, муаллимларни кучайтиришдир. Бу эса таълим-тарбияга оид илмий асарлар билан ва махсус бир таълим-тарбия мажалласи воситаси билан бўлиши мумкин. Буни очик билиш керакдирким, Туркистоннинг бошига келган балолардан қутулиш ёлғиз маориф орқасидагина бўладир. Бу муаллимлар зумрасидан бошқа ҳукумат доираларида ишлайтурғонлар, талабалар, янги хат ва саводлари чиқғон ишчилар кўпаймакдирким, буларга ҳам табиий ўлароқ, эҳтиёжларини таъмин этарлик мутолаа китоблари керакдир. Овруполикларда ҳукумат идораларидан бошқа хусусий ширкатлар тарафидан ҳам кўб яхши нарсалар босдирилиб тарқатилмоқдир. Биз шулар орасида бизга ва бизнинг маишатимизга тўғри келадиган рўмонлар, ҳикоялар ва турли-турли китобчалар олсоқ мумкин. Буларни таржима қилиш ва босдириш лозим. Ман ўйлайманким, ҳозирда бундай нарсалар кўб тарқаладир. Ўтканларда бўлғон каби зарар қилинмаса керак.

Ҳалигача Туркистоннинг бир тарихи ва жугрофияси босилмағондир. Бутун туркистонлилар учун биринчи даражада ўз мамлакатларини танишлари лозим бўлса, ҳали бундан маҳрумдирлар. Бухоро назорати тарафидан бир-икки тарих китоби таржима қилинғон ва ёздирилғон бўлса ҳам ҳалигача босдирилмағони қизиқдир. Туркистонда таржима қилдириш қийин экан, Бухорода тайёр асарни тайёр матбаа ва асбоб бор экан, босдирмай туриш жуда катта жиноятдир. Айниқса, Бухоро инқилобига оид Туркистонда бирдан-бир ёзилғон асарким, унинг Туркистон учунда аҳамияти буюқдир. Ҳалигача босилмай туриши нашриёт ишлари билан машғул кишиларнинг тушунмасликлари бўлмаса нима бўла олур? Истар Бартольд ва Вамбери асари бўлсун, истар С. Айний асари бўлсун, мукамал бир Туркистон тарихи бўла олмасалар ҳам муҳим материаллар бера оладирлар. Бухоро ҳукумати ўз асарларини босдириш билан ўз тарихида энг муҳим бир иш қилғон бўла олади. Фақат афсуским, бу соҳада жуда кеч қолди.

Бу йил тагин бошқа бир қилинадурғон иш бор. Буда Навоий эсдалигидур. 1925-нчи йилда шу чоқларда машхур шоиримиз Навоийнинг туғилганига беш юз йил тўладир. Унинг шарафига бир тантанали тўй яшаш керакдир. Бу бир йил муддатида Навоийнинг мукамал таржимаи ҳоли ёзилиши ва ясалиши лозим. Унинг аслига мувофиқ расмини тайёрлаш керакдир. Мумкин бўлса, жуда топилмайтурғон бир асарини билдириш ва Навоийнинг кичик, қўлда бир мунтахаб шеър мажмуасини тарқатиш керакдир.

Ҳар миллат ўзини буюк кишилари билан исбот қиладир. Ҳозирги вақтимизда фахр қилатурғон кишиларимиз йўқ экан, бир оз тарихимиздагиси билан мақтанайлик. Бу мақтаниш бўш бир нарса бўлиб қолмас. Ўшал буюк кишиларни етишдирган ўлка ҳозир ҳам бор. Ўшал истеъдод ҳозир ҳам яширин хазина каби ўлкамизнинг бурчакларида турибдир. Биз бошларимизни бир оз қарасак, юзидаги зангларни, доғларни силасак, яна ҳаёт майдониға чиқамиз. Мана шу «баъс баъдалмавт»га (қайта тирилишга — *Б.К.*) эришмак учун бир оз ҳаракат керакдир. Шу ҳаракатни буюк кишиларимиздан оламиз. Ва шу йўлга ишониб кирамиз. Бу йўлда ишлаш учун ҳар шаҳарда — Бухоро ҳам шунинг ичида - турлик комиссиялар тузилиши керакдир. Буларнинг биргалашиб, бир хатти-ҳаракат билан ишга киришишлари керакдир. Муваффақият ташаббусга боғлиқдир.

ЯНГИ ДАВР, ЯНГИ ЙЎЛ

Туркистон ўлкаси ўзининг тарихида тоза япроқларга эга бўлмоқда. Хаёлга ўтмаган воқеаларни ҳақиқат шаклида қарши олмақда. Оврупонинг Оврупо маданияти аталғон йўл остида жони чиқиб, инграб ётғон шу чоқда Ўзбекистон ўзини янги ҳаёт эшиги олдида кўради. Оврупо «сарват»нинг қонли ва чиркин панжалари орасида сиқилмоқда ва миллий-синфий душманларнинг тўполони ичида йўлини йўқотмоқда экан, Туркистоннинг мазлум халқи ўз тонгининг ота бошлағонини сезмақдир.

Бу янги ҳаёт, Ўзбекистон жумҳуриятида бошқа миллатлар билан бир ҳуқуқда, бутун миллий зулм ва золимликлардан узоқ, ўзбек жумҳуриятининг қурилиши фикридир. Октябр инқилобининг мазлум миллатларга бературган эрки Оврупода бўлғонидек бўлмай, бировдан зулм чекмақ, бировга зулм этмақ асосига қарши бўлиши керакдир.

Ҳар миллат «туғал эрк» билан ўз ҳаётини тансиқ (комбинация) этишга эга бўлиши лозим.

Ҳар миллат ўзининг ижодий қобилиятини умумга фойдалиқ бир йўлда ўсдиришга тиришмақга йўл топмоғи керакдир. Шундагина миллатлар ўса оладирлар ва шундагина башарият юксалатурган бир ҳолда бўла олар. Бу эса миллатларнинг муқаддириятларини ҳал эта олатурғон бир ҳолга кирган вақтдагина мумкин бўла олар.

Ўзбек жумҳуриятини октябр инқилоби шу тасаввурлар билан туғдирди. Байналмилал баъзи кишиларнинг ўйлаганича дунёда ҳеч бир миллат қолдирмаслик маъносида бўлмай, балки ер юзида бўлғон миллатларининг айрим-айрим ўз муқаддириятларини бошқаларга зарар бермаслик равишда тузмакликларидир. Шунинг учунда ҳар миллат ўзини ўзи идора этишга қанча иқтидорли бўлса, байналмилал шунча маҳкам асосга таянган бўладир. Шунинг учун ўзбек жумҳурияти Туркистоннинг янги йўлга кириш даврида муҳим бир йўлбоши саналиши мумкин.

Мақоламизнинг мақсади, ўзбек миллий жумҳуриятининг асосини тафтиш ва изоҳ бўлмағонидан шу қисқа муқаддима билан кифояланиб мақсадга ўтамыз.

Ўзбек жумҳуриятининг маркази Самарқанд бўлиши муносабати билан тузулатурғон ижрокўм учун Самарқандда бир бино қурмақка қарор бўлғонини эшитдик. Мана шу муносабат билан биз баъзи мулоҳазаларимизни майдонга отмоқчимиз.

Туркистон эски маданий дунёнинг байналмилал чегарасида энг юқори ўрун тутатурғон олимлар, ҳакимлар, шоирлар, санъаткорлар етиштирган бир ўлкадир. Туркис-тон шарқий, жанубий ва ғарбий Осиёнинг бир-бировига тўқушатурғон бир мавзеда бўлғонидан иқтисодий нуқталарга молик бўлғондир. Шунинг учунда бир вақтлар маданиятнинг энг юқори даражасига мингандир. Кейинги вақтларда икки дунё бозорларининг Оврупо ва Амриқо савдогарларига очилиши ва савдо йўлларининг ўзгариши маҳаллий маданиятнинг пастлашишига сабаб бўлғондир... Эски маданиятимизнинг бу қисми (баъзи мусбат олимлардан бошқа бўлғон қисми) ҳам бошқа, эски илм ва фан қисми кейин қолғон деб айтиб бўлмайди. Чунки бир миллатнинг маданиятининг юксалган вақтидаги етишдирган дохийларнинг асарлари у миллатнинг «турғунлик» даврида доимо манфааткорлар тарафидан мўдул¹⁶ саналғон ва ўшанга ўхшатмоқ ғоя ўрнини олғондир. Бу ҳол бутун дунёдаги миллатларининг бошидан ўтгандир.

Ўн олтинчи асрнинг биринчи ярмида Италиядан етишган Рафаэл, Ансилаларнинг лавҳалари ўн саккизинчи, ҳатто ҳозирги асргача мўдул ўрнида ишлатилади.

Германияда Голбин, Дурирларнинг мактаблари ўн саккиз ва ўн тўққизинчи асргача давом этгандир.

Бу миллатлар, ҳатто, неча юз йиллик ҳаётларида бошқадан шундай даҳолар кўрмаганларидан ҳали ҳам шуларга етишмақ учун тиришадирлар. Машҳур мусиқачи Бетховен неча асрдан бери дунёнинг энг севимли кишидир. Наволари доимо рағбат билан эшитилади

¹⁶ Мўдул - андоза маъносида.

ва унинг каби бўлишга тиришиладир.

Бизнинг тарихимизда ҳам шундай аҳамиятли шахсиятлар оз эмасдир. Уларнинг асарлари неча асрлардан бери қўлланма вазифасини адо қиладир.

Муסיқамизнинг саккиз асрдан ортиқ бир тарихи бўлғони каби меъморчилигимизнингда саккиз асрга яқин умри бордир. Муסיқамиз шу асрлар бўйинча, табиий, турли ўзгаришларга учрагандир.

Фақат сўнгги вақтлардаги васиқаларга қараганда уч-тўрт аср орасида ўзгариш жуда оз бўлгандир.

Меъморимизда ҳам ҳол шудир.

Сўнгги кунларда Бухорода кашф этилган еттинчи асрларда бино этилган бир мазор билан ундан икки аср сўнг ясалғон Шердор мадрасаси бино этилган, ундан икки аср сўнг Ҳўқандда бино этилган Умархон мадрасаси ва шу сўнгги асрнинг асари бўлган Худоёрхон ўрдаси - ҳаммаси ислом-турк меъморининг Туркистон услуби тарзининг такроридир.

Юқоридаги бу изоҳдан маълум бўладирким, бизнинг маданият асримиздан қолғон муҳим меъморимиз бордир ва ҳалигача давом этадир.

Бу билан биз шуни айтмоқ истаймизким, бизнинг ўз руҳимизнинг акси бўлгон меъморимиз бор экан, нечун қурулатурғон бинолар ўз руҳимизда қурулмасин?

Айниқса, янги тарихий давр билан бошланатурғон Туркистон тарихи ўзининг биринчи қадамида, ғоясида бўлғон миллий-ижтимоий жумҳуриятнинг маркази сифатини олатурғон ижроқўм биносини бутун ҳайъат би-лан қайси ернинг, қайси элнинг натижаси ва эгаси бўлишини гавдалантириб кўрсатиши керакдир?

Албатта, Туркистоннинг эмасми?!

Шунинг учунда бу масалага халқ ходимларининг аҳамият беришлари ва рус жаҳонгирлигининг иши билан Туркистон мазлум элининг бирдан-бир даҳосининг тажассум этилишини кўрсататурган бир гавда қуришлари керакдир.

Бу бино Туркистон янги маданий ҳаётининг туб тоши (таг курси) бўлиши керакдир.

КАЛЛАМИ, КУЛОҲМИ?

Эскидан «ақл ёшда эмас, бошда» деган оталар сўзи юрадир. Янги ижтимоий эҳтиёжлар тақозасиданмидир, надандир, бу кунги Туркия жумхурият ҳукумати янги бир мақол ўртага отмишдир. Уда «Асрийлик каллада эмас, кулоҳдадир!» Эски мақолнинг тўғрилигини кундалик ҳаётимиз билан исбот қилинмоқда бўлса ҳам, ажабо Туркия ҳукумати бу қазияси учун қандай далил ва исбот кўрсата оладир? Воқеан Туркия ҳукумати ўзининг бу ташаббусига турли далиллар келтирадир. Аввалан, овруполарнинг таҳқиридан кутулиши учун уларнинг пўстига буруниши кераклиги, иккинчи, мамлакатнинг асрий бир ҳаётга кириши учун овруполиқнинг қабули!¹⁷

Бу масалалар, умуман шарқ ва хусусан ислом дунёси учун энг эски масалалардандир.

Шарқ иқтисодий жиҳатдан тубанлашиб Оврупо сарватининг кўлида қола бошлагон замонлардан бери бу икки масала чиқгон ва уларни ҳал этишга эҳтиёж сезилган эди.

Овруполилар бир мамлакатни истило қилар-қилмас икки жабҳали бир вазият туғуладир. Бир ёқдан овруполи ўзининг иркининг «нажиблигига» таяниб мустамлака бўлиш жиҳатидан мағлуб ва шунинг учунда «зарил» халқларни тубан кўра бошлайдир. Бу қараш аввало шундан бошланадирким, у истилочи бойдир, булар камбағал! Бой билан камбағалнинг бир-бирови билан муносабат ва муомаласи маълум.

Иккинчидан, улар ғолиблардирлар, булар мағлуб!

Шарқлиларда эса ғолибларнинг талашлари, жабр ва зулмларига қарши бир душманлик туғулғони каби, уларнинг қарашлариға қарши бошқа чоралар бўлмағонидан яхши кўрунмак ва яранмоқ ҳислари пайдо бўладир. Овруполиларнинг галабаси ортган сари нафратида ортадир, чунки бир ёқдан мамлукининг камбағаллана тушганидан «хўжаси»ға «тақдим» қилиб, эвазига «марҳамат» кутатурғон «матои» камаядир.

Иккинчи ёқдан бу мағлубнинг бор ва йўқини берса ҳам, «марҳамат» кутиб юмрук (мушт маъносида — *Б.К.*) кўрганидан душманлиги ортадир. Бу ҳол кундан-кун ортадир, сира тўхтамайди. Окибат кўринадирки, вазият икки ёқдан ўзгармақда бўлса ҳам, бирисининг фойдасига, иккинчисининг зарарига ўзгарадир, фойда кўрган томон табиий ўлароқ қакқая (гердайиш маъносида — *Б.К.*) борадир, мағлуб тараф эса бунга бир чора ахтара бошлайдир. Аввал исён қилмоқ бошиға келади ва исён ҳам қилади, лекин оч қолғонини ва очлик орқасида «ўлум»нинг келганини кўруб кўрқадир, яна итоатга бошлайди.

«Итоат» учун эса «чидам-сабр» керак бўладир, ҳолбуки устидаги оғир юкка қарши кўюлатурғон «тоқат» бўлмағонидан ва исён билан ҳам иш чиқмоғонидан яна бошқа чоралар излай бошлайди.

Умуман шарқ, хусусан бу кунги Туркия мана шу вазиятдадир. Ҳиндда, Чинда, Эронда, Арабистонда ҳам шундайди. Ҳиндистон ўзининг фирқа низолари билан бу вазиятни очик кўрсатадир. Бир ёқдан тараққийпарвар, либерал, овруполи аҳмоқ истаганлар йиллардан бери тиришади ва ўзининг хўжаларига қарши вазиятларини яхширтмоқ истайдилар.

Инглизлар эса - ҳар қанча орий ирқни мақтасалар ҳам, хиндларга келганда мақтовлар тоқчада қолади ва ваҳшият кундан-кун ортадир. Ҳукуксизлик кун сайин қаттиғ бир тус олади.

Чиндаги капиталисун масалалари, ажнабийларнинг ерларига қараганда айри ҳукукқа молик бўлишлари, бу кунги Чин бухронлари буларнинг шоҳидидир.

Оврупонинг иқтисодиёти орқасида вужудга келган шарқдаги бу ижтимоий ҳаракатлар турлича жараёнлар туғдиради.

Ҳиндистон ўзининг Ганди ва Тогурлари билан иқтисодиятда бўлғони каби барча ижтимоий муассасаларда, фалсафада, ахлоқца, одатда — овруполиларга қарши тушади.

¹⁷ Бундаги ундов ва савол аломатлари муаллифга тегишли.

Ганди ва Тогурларча Оврупонинг дини-да бузуқ, дунёси-да! На унинг фалсафаси ҳақиқатга етадир, на ахлоқи саодатга эришдирадир.

Оврупо бир «машина»дир ва унинг темир, қора чамбараклари, панжалари «инсонлик» виждонининг энг имонсиз душманидир. Шунинг учун ундан ҳазар этмақ, қочмоқ лозимдир. Шунинг учундирки Тогур ўзининг «ҳофизона» ва «бедилона»— ҳайёмона эмас! — назм ва наср-ла шарқнинг қадим руҳини куйлай бошлайдир. Ганди, Оврунонинг мол ва матога қарши кўблашиб куйдириш ва шаҳар корхоналарини ташлаб қишлоқларга чекинишлари билан бирга ўзининг юриш-туриши билан эски «будда»лик ва «барахман»ликни бошлайдир.

Эронда, ҳатто, Эроннинг исломларида ҳам — эски зардуштлиқка томон жиддий майл борлиги букун кўзга урулмоқдадир. Туркияда ҳам бу қадимга берилиш жараёни йўқ эмасдир. Баъзи парчалари-ла Яҳё Камол, насрлари-ла Ёқуб Қодирийлар бу мактабнинг бошлиқларидан саналсалар мумкиндир. Лекин бу кунги Туркия жумҳурият ҳукумати бу жараёнга қарши юқорида кўрсатганимизча тамом маъноси-ла овруполик жараёни тарафдоридир. Фақат том маъноси-ла эмас, кўрқоқча бир овруполик тарафдоридир.

Чунки: Оврупонинг фалсафа ва фанини қабул қилар экан кўрқоқлиги бўлмаса, Оврупо илм ва фанининг чиқарғон сўсиёлизм ва унинг тўнғич ўғли бўлгон коммунизмга қарши бу қадар қаттиқ ҳаракат нечундир. Воқеан бу бир тарафдан майда буржуазиянинг манфаат тақозоси каби изоҳ этилса ҳам унинг асосида ўшал кўрқоқлик турмайди? «Илм ва фан»нинг ҳақиқатларига қарши манфаат кўрқоқлиги! Мантиқан қарангиз! Салла ўрнида шапка кийилса овруполашгон бўлур эканлар ва овруполиларнинг таҳқиридан қутулур эканлар. Бу кўрқоқлик эмас, кулунч бир маймунликдир. Бу ақл ва мантиқингиз билан қишдан қандай чиқдингиз, ўртоқлар?

Бу кўрсатадирки: аввало Туркия жумҳурият ҳукумати ижтимоий масалаларни изох қилиш йўлини англамайди ва ижтимоий тазҳуротга аҳамият бермайди.

Иккинчидан, мамлакатнинг иқтисодий манофеини асло кўз олдиға келтирмайдир. Унга ёлғиз овруполиларга ёронмоқ лозимдир.

Овруполиларнинг бу кунги шапкалари буйруқ остида туғулмагон каби, мусулмон ва шарқлиларнинг кийимларида ҳеч бир хон ва авлиёнинг талқини билан бўлмагондир. Бу бир ижтимоий муассасадики, муҳит ва замон таъсири остида туғуладир ва яшайди.

Сўнгра овруполининг салла ўрағони билан мусулмон бўлмағони қанча аниқ бўлса бир шарқлининг шапка кийиши билан америкалича тушуна олмаслиғи ва ўзининг айри хусусиятларини доимо саклайтурғонлиғи бадихдир. Ёронмоқ - хуш кўринмоқ масалаларига келганда ҳам ҳол айнидир. Модомики, Туркия ва шарқ, Оврупо ва Амриқо сарватдорларининг манфаатларига қарши курашадир ва уларнинг жигарига суқулган панжаларини арралайдир, юз оут такқан билан, минг карра калисога кирган билан, худони уч эмас, ўн мингта демак билан ҳам ёронмайди, суюлмайди.

Қандайки бугунги Оврупо ва Амриқонинг ишчиси шапкаси, дини ва одатлари билан бир рангда бўлса ҳам яна уларнинг ўғай ўғлидир.

Бу ҳақиқатлар кўз оддида экан, бу ҳаракатлар ижтимоий ҳаётни англамаслик эмасда надур? Юқорида кўрсатилган каби манфаати бўлмагон ташаббус ва ҳаракатнинг айри бир иқтисодий зарари бордир.

Туркия икки-уч асрлик капиталисун вазияти ва ярим асрлик узулмай келган урушлар билан талангон ва йиқилгон вайронадан бошқа бир нарса эмасдир. Иқтисодий жиҳатдан тузатиш учун ҳали энг ками чорак асрча бир муддат тинч туриши керак бўлгон бир мамлакат учун — айниқса, Туркия каби майда ҳунар мамлақати учун — бир кийимни ўзгартиришнинг мажбурий бўлиши озми зарар берадир.

12—15 милйўнлик фабрикаси бўлмагон бир мамлакатнинг «кийимлик»ларини тайёрламоқ учун қанча одам машғул бўлгон бўлур ва тушунмаган бир буйруқ ижроси билан қанча киши

ишсиз қоладир, бир ўйлаш керак эмасмидир?

Бунинг устига бир оз шахсий ҳурриятни ҳам илова қилайлик, бу бир буғов ва занжир бўлмай—нима бўла олур?

Техронда чиқатурғон «Ойанда» журналида ҳам Эрон ҳукуматида мамлакат ислоҳати учун қилинган таклифлар орасида Эрон миллатининг бир фўрмада бўлиши таклифи киргизилди. Буда туркиялилар каби тушунишдан келгандир.

Мақоламизнинг охирида шуни айтиб ўтайликки: Шўровий ўлкаларда — душманларнинг бутун норозилиқлариға рағман — бир ҳол кўрсатадирки, уда ижтимоий ҳаётнинг сирларини англашға қўшнилардан кўра жиддийроқ ва чуқурроқ ўйлашдир. Бир тантанали суратда жаҳонга эълон этмак билан фахр этмак мумкиндр.

Шўро ҳукуматида энг асосли ижтимоий масалалар ислоҳи учун киришилади. Кундалик ёримчиқ - аҳамиятсиз, майда-чуйдалардан умр зое қилинмайдир.

«Кийим-кечак» деб юришдан кўра қишлоқ хўжалигини яхширтиш, мактаблар очиш масалалари мавзуи баҳс этилади. Чунки деҳқоннинг киссасига пул кирса, бойиса, ўқиш-ёзишни ўрганса, маданий ҳаётга ёқлаш ўз-ўзидан кийими тозаланадир, ўзгарадир. Уйларда теразалар қурулади.

Диний масалаларда ҳам шундайдир. Шўро идорасида динларга ҳам том маъносида ҳурлик бершшб, Туркияда бўлғони каби хонақоҳларни ёпмай, диннинг асосий хурофатиға қарши илмий, тарбиявий курашлар олиб борилади.

Қўшниларимиз бу ҳаракатларни биздан ибрат олсалар, тилакларига яна тезрак етар эдилар.

ТИЛ ВА ҲАРФ МАСАЛАЛАРИ

Бу кун турк дунёсининг энг муҳим масалаларидан бири ҳар ерда кўтарилмақда бўлгон тил ва ҳарф масалаларидир.

Бу масала фақат бу йил очилгон ва бошлангон нарса эмасдир.

1905 йил Русиё инқилоби, 1908 йилдаги Туркия инқилобидан илгари бошланиб, булардан кейин қайнагон ва ҳалигача давом этмақда эди. Турклар Оврупо маданияти билан яқинлаша бошлагон вақтларда истар Туркияда, истар Қрим, Қофқос ва Тотористонда бу масалалари билан шуғулланатургонлар кўруна бошладилар.

Туркияда бир ёқдан «Лисон тасфийа»чилари туркчани араб, форс тили таҳаккуми остидан қутқозишга тиришсалар, бундан ўртак олиб Қофқос, Қрим ва Тотористонда ҳам тилда соддачилик жараёнлари бошланди. Бу масалалар бошлангон турк мамлакатлари бир-бирларига ўхшаш ижтимоий вазиятда бўлгонларидан бу ҳаракатнинг умумий хатлари бир-бировига жуда яқиндир, ҳатто бир-бировининг айнаидир.

Турк дунёсининг ҳар ерида «хаик тилига» яқинлашмоқ майли бошланғони учун бир турк тили бўлиниб, турли лаҳжа ва шева адабиётлари бошлади. Бу «тамойул» сўнг йилларда яна кучайиб, ҳалигача бир оз «мунфаил — пассив» вазиятда бўлгон ўзбек, қирғиз, уйғур каби кабилалар ҳам ўз шеваларида газеталар, журналлар, китоблар босдира бошладилар.

Бу соддачилик ҳаракати, ташлангон араб, форс сўзлари ўрнига ишлатиш учун янги сўзлар топиш эҳтиёжини туғдирди.

Илмий истилоҳ ва таъбирлар умуман арабча ва форсча бўлгонидан, биринчи даражада ҳужумга учрагон эдилар. Туркияда дорулфунун ва анжумани дониш бўлгонидан бу илмий истилоҳларга зарба бериш муваффақият кўрмади. Чунки борни ташлаш осон бўлса ҳам, йўқдан тузиш қийин эди, айниқса уни ишга ошириш учун кўб фурсат талаб қилинар эди. Туркия учун бу ҳаракат илмда тўкнашишга сабаб бўлар эди. Шунинг учун бу масалалар бир ёқдан эски ҳоли давом этар эди. Бунга мажбурият бор эди.

Тотористон, Қрим, Қофқозё, Туркистоннинг вазияти эса бундан бошқа эди.

Бунда дорулфунун ёки ўрта мактаб эмас, бошланғич мактаб (усули жадид) масаласи кетар эди. Бунда илмий истилоҳларга эҳтиёж йўқ даражасида бўлгонидан бу «инқилобий зарба» бу тарафда сезилмади. Фақат секин-секин Русия турклари орасида ҳам илмий масалаларга яқинлашиш кучайди. Ўрта, ҳатто, олий даража мактаблар қурула бошлаш арафасига эришилганидан бошлаб, илмий истилоҳ ва таъбирларига эҳтиёж ҳис этилди.

Тотористон уч юз йилдан бери рус маданияти таъсири остида бўлғониға таяниб, рус истилоҳ ва таъбирларини қабул қилишга майил кўрсатди.

Қофқозё ва Қрим эса Тотористонға қарагонда бошқа бир йўл тутди. Яъни турк - Истанбул дорулфунунига таъбиийат қилди, у ишланган арабча ва форсча истилоҳларни ишлатди, у қабул қилгон араб истилоҳларини рус шаклида эмас, тўғридан-тўғри араб шаклида қабул қилди.

Ўзбеклар арабча ва форсча кўп таъбирларни сақлаган бўлсалар ҳам, қирғиз-қозоқлар буткул маҳаллийлашдирмақга киришдилар, қила олмагонларини тоторлар каби русдан олдилар.

Бу илмий истилоҳ ва таъбирлар бобидағи вазият тилнинг умумий тузулиш жиҳатиға ҳам таъсирсиз қолмади.

Қрим, Қофқозё (кейинроқ туркманлар ҳам) шевалари усмонличага яқин бўлғонидан шунча яқинлаша бошладилар.

Тоторлар эса (бошқирлар билан бирга) ҳам жуғрофий вазиятлари, ҳам бу рус истилоҳ ва таъбирларини русдан олиш майли орқасида ўрусға яқинлаша бордилар. Тотор газета ва журналларининг ҳеч бўлмагонда, 40 фоизи рус сўзлари билан тўлди.

Қирғиз, қозоқ зиёлиси ҳам тотор изидан бормоқдалар. Бу ҳол улар учун табиийдир, борни ташладилар, ўзлари тузуб ишга ошира олмадилар. Ўрниға ўрусча кирди.

Ўзбекнинг бу иккисидан қайсисига яқин экани ҳали очиқ эмас.

Аҳвол, вазият шу даражага келгандан кейин, турк дунёсининг ҳар ерида айниқса бу масала ечилишига ортиқча муҳтож бўлган Қрим, Қофқозё, тотор, ўзбек, туркманлар орасида тил масаласи янги бир шаклда кўзғол-ди, уда тил бирлиги масаласи эди.

Бу масалани бошлаб кўзгоюн Исмоилбекдир. Лекин бу киши ўзи бошлагон ишга илмий бир асос қура олмағонидан, бу ташаббуси сўнишга маҳкум эди. Бу кун эса бу масалалар илмий бир шаклда майдонга отилмоқдадир. Бунинг биринчи намояндаси «Турк-тотор илмий сарфи», «Турк-тотор лисониятина мадхал» отли илмий нарсалар эгаси Қрим дорулфунуни мударрисидур Чўбонзодадир.

Бу зот ўз асарларида турклар учун умумий бир тил кераклигани илгари сурадир ва бунинг учун тубандагича муҳокама қиладир:

«Адабий лисон ила жонли дил орасинда буюк фарқ бордир. Адабий лисоннинг ёзилуб ва ёзи, китоблар, мактаблар воситаси-ла ўрганилиб «қўнушма» дилни дўғридан-дўғри ихтиёрий ва эътибори бир суратда ўрганилмасдин илари галар. Ишта бунинг ичин адабий лисон пак оз ва пак ёвош ва ишдаги ҳолда «қўнушма лисони» пак чобуқ ва пак зиёда дагишир. Асосан унга жонли дил демамининг сабабида ишта бу табаддулдаки суратдан дулайидир. Бунга очиқ мисол араб ёзувида лотин ёзили ада-бий лисони ила, араб ва ёхуд, лотин шевалари орасидаки фарқдир. Сарф китоблари ишта бу сабабдан дулайи дурли-дурли ўла билирлар».

«Ажабо ҳар ханги бир миллатнинг лисони нуқтаи назаридан ягона соф лисони ўлмишмидир ва ўла билирми? Буни адо этмак лисоннинг энг басит қоидаларина ошно бўлмоқ демакдир. Ҳеч бир миллат йўқдирки унинг якпора, якнасақ лисони ўлсун. Ҳатто даҳо зиёда тафтиш эдажак ўлурсоқ, ҳар фардинг кандисина махсус бир тоқим этёд ва хусусиятлари бордирки, бунларинг ҳаёти мажмуаси унинг «шахсий лисони, услуби, сарфи, наҳвини» ташкил этадир».

«Турк-тотор халқ лисонлари, ҳатто қирғизларда дохил ўддиғи ҳодда бир-биридан тамомила айрилмиш лисонлар ҳолина гаддиги йўқдир. Турк-тотор лисон ғаручасиндан айрилиб, мустақил лисон ҳолина галмиш ялингиз чуваш ила ёкут лисонлари вордир.

Бунинг учун бутун тотор халқ лисонларининг луғат, калима ташкили, ниҳоят наҳв ва услубини бир ерда тўпламоқ имкони оз дагиддир ва буйла бир ташаббус турк-тотор халқларининг маданията кирмалари, қувватли, маданий марказлара молик бўлинмалари ичин фавқулудда ёрдам эдажакдир. Шубҳасиз бу хусусда қалқуб Истанбул шеваси турк-тоторларининг умумий лисони ўлмоқ ичин чўқ дагишмак ва они дўли халқ лисонина ёқлашмоқ лозимдир.

Қирон шевасина галинжа унинг энгил ўлмиёжоқ даражада дигар шевалара таъсири ўлмоқ-ла баробар буйла бир вазият ҳоким ўлмоқда чўқ узокдир.

Мухталиф шевалардан айри-айри адабиёт, мактаб, матбуот майдона гатирмак савдоси мунаввараларидан пак чўғининг гечдиги дар бир қуридурадир. Ҳолбуки, бу мумкин дагилдир. Бугун Донимарқа, Исвич, Нуруч киби миллатлар билан лисонларинг дигар буюк миллатларинг лисонларини ёқлашдирмага чолишмоқдадир».

Бу ергача кўчирганимиз Чўбонзоданинг фикридир. Машхур прўфессур С. Самойлович ҳам шу фикрдадир. Бу фикр тарафдорлари турк миллатининг маданиятига кириш учун «тил бирлиги»ни энг биринчи омил деб биладир. Прўфессур Самойлович Ленинград шарқ дорулфунунида, Чўбонзода Қрим ва Қофқосда олий мактаб талабаларига шу фикрни талқин этмакдадирлар. Бу масалалар олий, илмий ихтисос муассасаларида жиддий суратда текширилмакга бошланғондир.

Иккинчи масала ҳарф масаласидир. Янги имло масаласининг Туркияда, Тотористонда ва бизда бошланганига қўб йиллар бўлса ҳам лотин ҳарфни қабул қилиш учун жиддий музокаралар пгу икки йил орасида кучайиб қолди. Буюк инқилобимиздан кейин бу масала Тотористонда жиддийрак кўзғолган бўлса ҳам тез сўнди. Қофқозёда эса кундан-кун бу

ташаббус ортмоқдадир. Лотинчиларнинг уюшмалари ташкилоти доирасини кенгайтирмакда, матбуотини кучайтирмак ва кўб тарқотмоқ учун тиришмакдадир.

Бу лотинчилик бир ёқдан шу муваффақиятларга эришмакда бўлса, иккинчи жиҳатдан Қримда, Тотористонда, Қофқозёда бир кучли жиддий қарши ҳаракат ҳам кўзғатмоқдадир.

Ўтган йил Қримнинг машҳур ёзувчиларидан Ҳасан Сабрий Айвазуф «Янги дунё»нинг 3—4 сониди араб ҳарфини ёқлаб, лотин ҳарфларининг камчиликларини кўрсатиб узун илмий мақолалар ёзади.

Озарбойжон Маориф комиссарининг нашр афкори «Маориф ва маданият» журнали дорулфунун мусаррисларидан Муҳиддиннинг фикрларини майдонга ташлади. Сўнг вақтларда тотор муҳаррирлари ҳам бу тўғриларда ёза бошладилар.

Марказ фирка кўмитасининг нашриёт бўлими томонидан чиқарилатурган ҳафталик бюллетин «Книганоша»нинг ўтган сонларида ҳам бу тўғрида ёзилиб турганидек қўлимиздаги 26 нчи сониди «Алифбо масаласи тўғрисида» бир мақола Ф.Тоҳироф имзоси билан чиқди.

Бу киши Фуод ўртоқнинг мақоласини танқид қилгандан кейин лотин ҳарфини қабул қилиш ва лотин алифбосига ўтиш тотор маданиятининг ўсиши учун ёрдам қила оладими, деган саволни бергандан кейин маъноларни тубандагича санай бошлайдилар:

1-бу кунгача араб ҳуруфоти билан босдирилган мактаб китобларини қайта бошдан босдириш керак бўлади;

2-тотор муаллимларини тамоман қайта бошдан тайёрлаш;

3-тотор матбааларини тамоман қайта бошдан тайёрлаш;

4-қайтадан ҳарф тергучилар тайёрлаш;

5-бутун тоторча китобларни лотин алифбоси билан босдириш;

6-юз фоиз саводсиз халқни ўқитиш.

«Чунки лотинча қабул қилинғонда бутун халқ саводсиз бўлиб қолади», дегандан кейин ўртоқ Тоҳироф: «Агар бу манбаларга қарамасдан лотинчани қабул қиласиз десалар, шу манбалар сабаби тотор маданий ўсиши ўн йилларча кейинга кетар ва лотинчиларнинг машҳур «лотинча маданият қуролидур» деган қазиялари қуруқ бир даъво бўлуб қолур», деб илова қиладир.

Энди бу тўғрида яна Чўбонзодани эшитайлик:

«Турк-тоторларнинг мисоллари шимдия қадар ўрхун, уйғур, сери, яхудий, рум, армани, рус, лотин, араб, чин ҳарфлари-ла ёзилмишидир.

Лекин мухталиф даврларда бу ёзилар қўлланилган одамлар ҳеч бир вақт турк-тотор савтларининг хусуси нуқгаларини назари эътибора олмаиш каби гўрунурлар.

Турк-тотор дилларини ёзмоқ ичин умумий типлари оложоқ ўлурсиз - А, О, У, Д, Ї, И, О каби саслари ёзажақ ҳарфлар ижод этмак лозимдир. Ишта бу ода араб ёзисининг буюк қусури майдона чиқюр.

Араб ёзиси бир чўк асрлар тарафинда дурк табаддулар кечириши бўлиндиғинда гелиши гўзал ёпилажақ бир ҳарф анда ўлмоқдан ҳеч бир замон қурилмайур. Бунинг ичин шимдия қадар герак муаллим Ножий, герак самиласли Исмоил Ҳаққа ва қозонлилар тарафиндан ёпилан тажрибаларнинг ҳеч бириси буюк бир муваффақиятга ноил ўлолмади. Бунинг ерина баъзилар лотин, баъзиларда рус алифбосининг қабулини таклиф этмакдадирлар.

Илм назаринда араб ёзиси ила лотин ёзиси орасинда ҳеч бир фарқ йўқдир. Ҳар иккисида ёзишдан чиқароқ бириси шарқа, дитари ғарба дўғри инкишоф этмишидир. Энг идеал вазият бир дилдан бўлина сас қадар ҳарф ижол этмагимизки, бу даражая хануз ҳеч бир алифбо вормишидир. Ва дилнинг дурмадан инкишоф этдигини назари эътибори олалсақ вормоқ имконида йўқдир».

Бу фикр эгасининг айтмак истагани маълумдир. Яънн арабни лотин билан алишдирмоқнинг

илм назаридан ҳеч бир ортиқлиғи йўқдир дейдир.

Юқоридан бери кетирилган ҳарф тўғрисидағи фикрларнинг ҳаммасини бир ерга йиғсақ, шу чиқадирки, бу ҳарфни ўзгартиш масаласи ҳеч бир ижтимоий фойдаси бўлмағон, балки кўб зарарлар бўлғон бир ташаббусдир. Бунинг илмий бир қиймати йўқдир. Шунинг учун бу масалаларни қўйиб маданий ҳаётнинг ўсушига ёрдам бературғон бошқа масалалар билан шуғулланмоқ керакдур.

Мана бу кунги ҳарф — тил масаласининг вазияти шундайдир. Бу мақоламиндан мақсадимизда шу вазият билан ўқиғувчиларимизни таништирмоқ эди.

Илова ўлароқ шунида билдирайликки, биринчи ўктябрда Бакуда йиғилмоқчи бўлғон бутун дунё туркшунослар курултойи шу масалаларнинг кўтарйш натижасидир ва бунда бизнинг шу ечилмаган тугунларимиз ҳал қилинса керак.

Агарда бу курултой бизнинг эҳтиёжимизни тузук тушуниб, амалга ошириши мумкин бўлғон фойдали йўллар кўрсатса, бизнинг маданий ҳаётимиз учун биринчи «ёрдамчи» моҳиятини қозонғон бўладир.

ЯХШИ ЭМАС

Бу кунларда ҳукумат доираларида муассасаларни марказлаштириш фикри кўзғолгандир.

Бу жуда яхши фикрдир. Албатта, ҳукумат идораларининг бир ерда бўлиши ҳам шул идораларнинг ишларининг тартибли боришига сабаб бўлур, ҳам мурожаатчиларга осон бўлур. Бу фикрни биз ҳам олқишлаймиз.

Маълумки, ҳозир Туркистоннинг ҳар ерида маориф ишларига жиддий кўз билан қаралиб турилибдир; ҳатто марказ маориф комиссиялиги муаллимларни таъмин этмакни биринчи ишдан санаб бу жиҳатда жиддий ташаббус қилмоқдадир.

Бу ҳаракатлар Туркистонда маориф ишларининг зарур ва муҳимлигига далолат қиладир.

Биз ҳам, албатта, бир умумий фикрга қўшилмоғимиз ва шу йўл билан бормоғимиз керакдир.

Самарқанд вилоятида маориф ишларини яхши йўлга қўймоққа қанча тиришилса ҳам, кўришиб турибдирким, муваффақ бўла олмаймиз; ҳатто ҳозир ҳам очиқ айта олмаймизким, битта ҳам тузук мактабимиз йўқдир. Бу йўлда бизнинг ҳам кўб ишлар қилмоғимиз керак бўладир.

Бутун Самарқанд вилоятида биргина кўзимизга кўринадирган мактабимиз бирдан-бир билим юртимиздирким, унинг ҳоли ҳам газета ўқиғувчиларга очиқдир. Шу мактабни ҳам нима бўлса ҳам бир оз тузатмоқ учун қанча ғайратлар сарф қилинса ҳам истаганимизча муваффақ бўла олмаймиз.

Эшитганимизга кўра ҳукумат идораларини марказлаштириш учун шу билим юртининг биноси муносиб кўрилмишдир, ўткан йил шу ойларда тамом сўнган ва битган эди. Бунинг бу ҳолга тушишига сабаблар бор эди. Муаллимсизлик, идоранинг оузуклиги, моддий жиҳатнинг торлиги ва бошқалар. Ўтган ёз билим юрти талабалари буткул тарқалғондилар, фақат 10—20 бола қолғон эди.

Кўлидан иш келатурган талабаларининг ҳар бири ўз иши орқасидан кетдиким, шу йил қанча тиришсак ҳам кўбини келтура олмадик.

Ҳозир юз элликка яқин билим юрти талабаси бор ва мактаб қошида татбиқот мактаби ҳам қурулдиким, 50 дан ошиқ бола ўқийдир.

Биз шундай умид этамиким, бу йил бир оз маънавий ва моддий жиҳатдан тузатганимизнинг натижаси бўлиб келаси йил бу мактаб ҳақиқатан бир билим юрти ва ибтидоий мактаби бир намуна мактаб бўлар деб. Бу ичги тараф.

Халқимизнинг маориф ишларига қараш рағбатига келсак, шуни айтиб ўтмоқ керакким, ҳар бир ерлик мусулмон ва маорифпарварнинг мактабнинг маориф деганда кўзига кўринатургани бирдан-бир шу билим юртидур. Ушбу билан севинадур, фахр қиладур.

Инқилобнинг фойдаси бўлиб, унинг қўлига тушган бир ғанимат деб шу бинони кўрсатадир ва шу муассасани биладир. Бу бинони ҳукумат идоралари учун олмоқ мана шу жиҳатдан маориф ишларининг боришига бирдан бир зарардир. Бизнинг Самарқандда бирдан-бир илмий муассасамиз шудир, бунга зарба бермак яхши эмасдир. Сўнгра шуниси ҳам маълум бўлғайким, бу бино фақат мактаб учун ясалғондир, бунда идораларни жойлаш нотўғридир.

Шу беш йил ичида бу бинони олмоқ учун кўб маротабалар ташаббуслар бўлди, фақат ишга ошмади. Биз умид этар эдикким, халқнинг руҳи ва маориф ишларининг бориши билан ҳисобланиб, шу сира ҳам шу масала ишга ошмасун ва шу бино бир илмий муассаса бўлиб билим юрти учун қолдирилсун. Бу мактабни ҳақиқатан бир илмий муассаса ҳолига қўймоқ учун ғайрат ўрнига, буни бузмакка тиришмак айб бўлса керак.

Бир ишни тузатмоққа тиришайлик, ўртоқлар, бузмакка эмас. Шуни эсдан чиқармайлик.

МАРҲУМ ШОКИР МУХТОРИЙ

1920 йил декабр охирида машхур муаллим ва муҳаррирларимиздан Шокирхоний ўртоқ дунёдан ўтди. Бу киши ўзининг қалами билан танилган бир кишидир. Бу кишининг шеърлари Оренбургда чиқадирғон «Шўро» мажалласида ва Туркистон газеталарида босилар эди.

Инқилобдан бурун Фарғонада муаллимлик қилғон, инқилоб бошларида ўзининг мақолалари билан Фарғона газеталарини беаган. «Ким қози бўлсун?» деган асарини шунда ёзғон. Ҳукумат ишчилар қўлига ўтгандан кейин Самарқандга келиб меҳнаткашлар газетасига муҳаррирлик килиб, ёзғон мақолалари билан халқни ўзига жалб қилғон. Шу чоғларда «Сўсийелизм нимадир?» деган асарини ёзғон. Қурамаларда ва дорулмуаллиминда муаллимлик қилғон. «Турк тилининг усули таълими» деган китобини ёзғон. Аскарлик вақтинда сил касалига йўлуқғон. Бора-бора шу касали кучайиб, иш қилолмас даражага келиб, Дизахга борғон ва Дизах касалхонасида уч ой чамаси ётғондан кейин дунёдан ўтган.

Шокирали Мухторийнинг хизматлари ғоят тақдирдир. Ўз касалининг ёйилғонига қарамасдан кеча-кундуз ишлади, тиришди, ўзининг аҳлидан бир неча йил бурун ўлишга сабаб бўлди. Шокирали Мухторий оддий бир муҳаррир, анчайин бир муаллим эди. Лекин бизга — қорни билан юрагини айира олмайтурғон туркистонлиларга — фарқли бир киши эди.

У ўлгач уни ўрнига қолатурғон бир муаллим, у кетгач, ўрнини босатурғон бир муҳаррир қолмаслиги учун топилмас бир киши эди.

Ай буюк ишчи! Тинч ёт сағанангда, сенинг қилғон хизматларинг эсдан чиқмас, сенинг чеккан заҳматларинг унутилмас. Сен ўз бўйинингга юкланган вазифангни адо қилдинг. Кошки сендек кишиларимиз бир неча бўлса эди. Ўзининг кейин қолғон халқи учун умридан кечатурғон кишилар кошки топилса эди. У вақт сенинг тутган йўлинг очиқроқ бўлар эди. Тикилган юлдузингга тезроқ етишар эдик. Ҳар ҳолда сен шуҳратлисан.

ТУРКИСТОНДА МАЙХЎРЛИК

Бўза, май ва умуман кайф берадурғон ичкиликларининг зарарли бўлиши тўғрисида сўзлаб ўлтириш ортикчадир. Унинг қандайин захри беомон экани илман собитдир. Яқинда бутун Русия олимларининг Масковда бўлуб ўткан курултойи ақлсизлик-жинниликнинг ичкиликка жуда яқин алоқада бўлганини исбот этди.

Бу нарса Туркистоннинг бутун шаҳар ва қишлоқлариға ёйилғон. Ҳатто баъзи бир зиёлилар ва хотинлариға хуррият тарафдори бўлғон кимсалар ўз оилалари билан ҳам «расман» ичишмакка бошлағонлар.

Кўп кишилар бунинг кўп ичилишини билимсизликдан, зарарини тушунмаганликдан келадир, дейдилар. Лекин бу тўғри эмас. Дўхтурлар ҳам тамаки ва «алкагул»нинг зарарини жуда яхши билатуриб, ўзларини шундан торта олмайдилар. Бу, тўғриси, тарбиясизликдан келгандир. Бундай кишилар ўзларини идора эта олмайдурғон зотлардир. Бунга ўргангандан кейин қутулиш қийин.

«Туркистон» газетининг ўтган сонларидан бирида, Туркистон Хатқ комиссарлар шўросининг кўкнори экишни ман қилиб чиқарғон қарори ёзилди. Биз буни кўруб халқни заҳарлайдурғон моддалардан бирини камайтириш ва битириш йўлиға киришганлигини кўруб жуда севиндик ва олқишладик. Бугун ичкилик тўғрисида ҳам ўз товушимизни халқнинг ҳомийи ва мураббийи бўлган юқори ҳукумат доиралариға эшитдирмакчимиз.

Ичкилик ўзгаришдан кейин бир неча вақтлар ман қилинғон бўлса ҳам, «иктисодий-сиёсат» билан яна эски ҳолиға қайтди. Самогун ва мусаллас пиширғувчилар билан кураш олиб борғон бўлса ҳам, ул кўп вақт давом этмади. Шундан кейин яна ривож олиб кетди.

Мана бу курашни тўхтатмаслик керак. Юқори доираларимизнинг, айниқса, бўлис ва қишлоқ ташкилотларининг ва халқимизни маданий ҳаётга яқинлаштирмоқ дардида бўлғон ишчиларимизнинг шу масалага жиддийроқ қарамоқларини ўтинамиз.

БАДИЙ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ

Маҳмудхўжа Беҳбудий ... (Аввал ким эди)?

Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистон деган ўлканинг бошлиғи эди.

Маҳмудхўжа Туркистоннинг йўлбошчиси эди.

Маҳмудхўжа ўзининг Туркистон боласи эканини тушунган бир йигит эди. Шунинг учун у бизга, Туркистонга ҳар нарса эди. Маҳмудхўжа Туркистоннинг янгилик даври тарихинда ёруғ бир чироғ эди. Маҳмудхўжанинг оти Туркистон тарихида зийнатлик мумтоз ўрун олишга муносиб бир отдир.

Ай Беҳбуд ўғли! Тинч ёт сағанангда! Бу кун биз сенинг руҳинг роҳати учун дуо қиламиз. Тинч ёт кабрингда, бу кун сенга болаларинг сан учун маросим киладирлар.

Сан, сан ҳаққа масъуд бир одамсан!

Негаким, тирик чоғингда қайғу чекканларинг, ўлганинг учун ҳасратланадирлар. Тирик чоғингда сани сўкмақдан чарчамаганлар, раҳмат ўқишдан чарчамайдирлар. Тирик чоғингда санга тош отғонлар, тош отмоқчи бўлғонларга ота бошладилар. Чунки санинг ким эканингни бир оз тушундилар, санинг кимлигингни билмаганлар ҳам қайғуга туширилғондирлар.

Тинч ёт мазорингда, ай муҳтарам, санинг меҳнатларинг бўшга кетмади, бу кун санинг қадрингни билатурганлар топидди, санинг йўлинг билан кетатурганлар бор, санинг изинг босатурғонлар, Тангрига шукр, кўпдирлар.

Биз ҳаммамиз санинг болаларинг эрурмиз, санинг тузган планларинг бизим йўлимиздир.

Санинг кўрсатган йўлларингга бизам ишонамиз. Сан бу дунёдан кетган бўлсанг-да, тупроқ ичинда кўмулган бўлсангда хафаланма! Чунки гавданг тупроға кўмулди.

У санинг фикринг, мақсадинг бизда, бизим юрагимизда ўрун топди. Бизга санинг гавдангдан фикринг ке-раклик эди.

Сан ўлмадинг ва ўлмассан, яшамакка ҳақинг бордир!

Яшагин, муҳтарам устоз!

АЙ ДОҲИЙ!

Бу кун дунёда бир маҳшар кўпубди,

Бу ер юзини титратма тутубди.

Кўк бўлса, қоп-қоронғу чодини

Бошига ўраган йиғлаб ётибдир.

Кун сайин чиқатурғон қуёш бўлса

Бу кун чиқмай қоронғулик сочибдир.

Мана мадрасалар, юксак минорлар

Бўйнин эгиб таъзим билан турубдир.

Кишиларни демайсанми? Нимага?

Йиғи бирлан сурон ва оҳ айтадир:

Бу кун Маҳмудхўжа Беҳбудий ўлмиш,

Шунинг-чун бутун ўзбек куядир.

ҚИШ СЕЗГИЛАРИ

1

Оғули совуқ бургач,
Қор тепкилари ургач,
Кўнглим уйида чўқди
Бир бузуқ кудуқ каби.

2

Гув-гув эсадир еллар,
Бўронда қолар инлар,
Кўнглим тортина қолди
Бир узук қивик каби.

3

Қор тоғлари юксалган,
Юлдузда булутланган,
Кўнглим чўғида битди
Бир сўнук уфқ каби.
1925

Р.М. УЧУН

1

Кўнглим овлағон гўзаллар кимлар,
Чаманнинг гуллари, булбулларими?!
Дилимни ўйнатган у кўзлар имлар,
Билмадим не истар, юрак қоними?!

2

Уясиз чумчуқлар кўкда кечкурун
Чирқираб титрарлар уя ахтариб,
Гурбат оқшомлари кимсасиз, кускун
Юрагим сизлайдир сени эскариб.

3

Унутмоқ истадим ва кўб тиришдим,
Хаёлинг жонланди, мумкин бўлмади.
Дамимни қисишга қанча олишдим,
Юрагим шунчалар ура бошлади.

4

Шафакларни бўйлаб ёввойи кафтар,
Ҳақ-ҳақ ... деди ва қулоч ташлади.
Тепалик сахарлар узаб кетдилар ...
Гуллар кўб кутдилар, сабо эсмади ...

5

Мен сени изладим, сени мен кутдим,
Юрагим дам-бадам хабарлар берди ...
Кўзим манбаини ўтлаб қурутдим,
Қоннинг тўфонлари ичимда эрди.
1925 йил

ҚИШ (наср)

Ерлар қор майсалари билан ўратилган, ёғочлар оқ барглар очғон; манфур, хунук капалаклар кишининг қўл-бетига оқиб, кўпуруб, тошиб урилмоқда, сув эса таби-атнинг қоттиғлигини кўриб, юрагига тош боғламоқда.

Қуёш-чи? ... Ер сочининг оқарганидан мутаассир бўлиб сийрак кўринмақда ва ора-сира фаранжига ўралиб, писинибгина, девор тагидангина эсмақда ...

Кўк тақдир панжасида эзилганларнинг кўзларидек мотамли; табиат мозор тошлари каби сирли ...

Кашталиқ булут жамалаклари орасидан йилт этиб кўруниб қолғон келунчак - кун кўруна қолса, табиатнинг сирлари очилиб куз ёшлари тома бошлайдир ...

Ернингда кунга қараб юборган буғ - охлари юксала бошлайдир.

Менда-чи? .. На куннинг кўруниши билан илжайиш, на табиат каби ёшланиш бор! Офтоб «юзимни» қиздиғи билан эритмаса, мендан бир томчи ёш қайда?! Чунки мен яратилишдан бери буларни, бу кунларни кўб кўрганман.

Меним бошимга на тош, на ёш таъсир қилолмас!...

ТАЛПИНИШ (наср)

Йиқиқ деворлар орқали мевазорларни орадим.

Баланд тоғ бошларидан туманли йўлларни қарадим, шоввуллаб титраган қари толлардан, ғувиллаб судралган тоза шамоллардан сўрадим; саҳарнинг жимжит сукутини бўм-бўш юрагим билан тингладим, ойдин кечаларнинг булутини тўб-тўла кўзларим билан эмдим; сабонинг салқин ели билан ёнғинли бошимга сув сепган елларга саломлар юбордим; қора юрагимнинг сўкулган япроқларини нур иплари билан юмалаган тўлкун ойларга таъзимлар йўлладим.

Тиниқ сувлар қаронғуликда менга бир нарса ҳам демаган эдилар, ёруғондан сўнг эса бор сирларимни сочиб ташладилар...

Кўм-кўк ўтлар тунларда ернинг қора кафани ўлароқғина кўрунган эдилар, тонг отар чоқларида эса йилт этиб, кўзларини очиб, шивир-шивир сўз бошладилар.

Кўк чодирига тун бўйи чўғ ташласа ҳам ёнмағон эди.

Тонг ели кулларни совурғочғина алангаланди.

Ер гулханига тун кўмирларини қанча қаласалар ҳам фойда бермади, қуёш олтун елпиғучи билан елпий бошлағочғина учқун чиқарди.

Кўзларим билан учқунларни қуваладим, қўлларим билан алангаларни сийпаладим...

Кўкнинг қора баланд деворларига, мени жалб этмак учун учқунлардан мих қоқиб чиқгонларнинг изларига тикилдим.

Баланд тоғ бошларида йўл кўрсатмак учун аланга байроғи очғонларнинг оёқларига йиқилдим.

Орадим, сўрадим, тикилдим, йиқилдим; хайҳот...

«Қишнинг узун кечалари ўтди, ҳалигача қаерда эдинг?» - дедилар.

«Кунлар қисқарди, сўроқларингга жавоб беришга фурсатимиз қолмади».

«Ёзнинг узун кунлари яқинлашди» - дедим. «Кўкнинг мотам чодирини ташлагон кунларни кучуб сизга келдим», - дедим, — «Мени қайтармангиз!..»

Аччиғ билан қараб:

«Йўқ, - дедилар, — иссиғ кунларда сени билан бўлишда кимнинг дармони бор!»

Чучук тил билан:

«Қишда ҳам келмаган эмасман, ёлғиз у вақтлар сиз уйқуда эдингиз, на мени кўрдингиз, на ўзингизни билдингиз», — дедим.

Ёш боланинг эсирарларига қарши қилинатурғон қилиқлар билан юзларини бурдилар ва ишлари орқасидан кетдилар...

Кўзимдаги сўнг ёруғлиқ ҳам қора байроқларни очди.

Кўнглимдаги ўт ҳам сўнг учқунларини бирталаб кўммакда эди.

Кўк чодирининг учқунлари билан ёниши, юрак кулларининг еллари билан созурилиши керак эди ...

Сабонинг салқин ели билан ёнғинли бошимга сув сепган елларга саломлар юбордим.

Қора юрагимнинг сўкилган япроқларини нур иплари билан юрмалаган тўлғун ойларга таъзимлар йўлладим.

Кўкнинг қора баланд деворларига, мени жалб этмак учун учқунлардан мих қоқиб чиқонларнинг изларига тикилдим.

Баланд тоғ бошларида йўл кўрсатмак учун аланга байроғи очғонларнинг оёқларига йиқилдим...

ЛУҒАТ

А

Алтоф - лутфлар, марҳаматлар, юмшоқликлар, яхшиликлар

Алфоз - лафзлар, сўзлар

Амлок - мулклар, ер-сувлар, киши тасарруфидаги буюмлар

Амният - тинчлик, омонлик

Аржуманд — азиз, қадрли, хурматли, шарафли; донишманд, ақлли

Афгор - яраланган, жароҳатланган; мажруҳ; ўртанган

Б

Бараҳман, барҳаман - оташпараствлар ибодатхонасининг руҳоний бошлиғи

Басит - 1. Ёзиқ, ёйиқ, кенг; текис. 2. Содда, оддий

Бул-ҳавас — ҳар нарсага ҳавас қилувчи; ҳардамхаёл, енгилтак, беқарор

Бут - 1. Бут, санам. 2. Севгили, маъшуқа

Г

Гирён - йиғловчи, йиғлаб турган

Гулбонг - баланд, ёқимли овоз, булбул овози

Гуфтор - сўз, сўзлашиш, гапириш, суҳбат

Густармоқ – кўрсатмоқ

Д

Дагил моқца эмас

Дастгир - 1. Ёрдамчи, қўлловчи. 2. Қўлга олиш, қўлга тушириш

Даъб(а) - одат, қилиқ, хислат

Дигархун - бошқача, ўзгача; бошқа рангдаги

Доман, домон - этак; ўнгир

Ж

Живор - қўшни ер; яқин ер; ён; атроф

Жоҳ - мансаб, юқори даражали ўрин, амал, мартаба

З

Зариф - 1. Зийрак, хуштабъ, нозикфаҳм. 2. Хушчақчақ

Зеру по - оёқ ости

Зимом - ихтиёр (*айн.* - юган, тизгин)

Зодаи табъ - ҳар кишининг ўз табъидан чиқарган ижоди, шеъри; табиий, туғма

И

Ижмол - қисқалиқ, мухтасар, қискарташ; қисқа, нотўлиқ ифода

Иктифо - кифояланиш

Интисоб - 1. Нисбат, тегашлилик. 2. Бир ишга ёки бир маслакка боғлиқ бўлиш (тасаввуфда)

Интиқод - 1. Сарани носарадан ажратиш, саралаш. 2. Муаммо қоидаларидаги махсус ишоратлар

Истинод - суяниш, таянч; далил

Истихрож этмоқ — чиқармоқ, чиқариб олмоқ, ҳосил қилмоқ

Истипо - 1. Бошқаларга муҳтож эмаслик, эҳтаёжсизлик. 2. Гўзал қилиқ билан тортиниш, ноз

Иттиҳод — бирлашиш, қовушиш, бирикиш

Ихтилол - халал топиш, бузилиш, фитна; қўзғалиш

К

Карру фар - 1. Дабдаба, ҳашамат. 2. Кибру ҳаво. 3. Шовқин-сурон

Килк — қамиш қалам

Кулбаи аҳзон - ҳазин кулба

Кўхсор - тоғлик жойлар

Л

Лаъли ноб - 1. Соф лаъл. 2. Гўзал қизил лаб

М

Мавзун бу ерда - вазнга солинган (шеърӣ)

Мажҳул - номаълум, ноаниқ

Мазоқ - 1. Маза, лаззат, завқ. 2. Таъм аъзоси (тил, танглай, оғиз каби)

Маъзарат - узр, кечирим; афв сўраш, узр айтиш

Маъруф - таниқли, билинган; машҳур, атоқли

Муассир - таъсир этувчи, асар қилувчи, ёқимли, таъсирли

Мукадцар - 1. Кирланган. 2. Хираланган. 3. Ғамли, кадарли

Музахҳаб - зарҳал қилинган, тилла суви берилган

Мунтахаб — сайлаб (танлаб) олинган

Мунфаил - хижолатли, уялган; таъсирланган

Мунҳасир - ёлғиз бир нарсага ёки бир шахсга хос бўлиб, ундан ташқарига чиқмайдиган, унга боғлиқ бўлган

Муқаффо - қофияли, қофиядош

Муктадо - бўйсунилган, эргашилган (кимса), имом

Н

Надим — яқин хизматкор, маҳрам; ҳамсуҳбат, ўртоқ

Нажд - насл, насаб, келиб чиқиш

Накбат - толесизлик, бадбахтлик, фалокат; хорлик, машаққат

Нашот, нишот - суюниш, шодланиш, хурсандчилик

Нафйи - рад этиш, йироқлатиш, кетказиш; бадарға қилиш

Нописанд — номаъқул, номақбул, ёқимсиз

О

Ойнадор - ойна сақловчи, ойна тутувчи

Онжоқ - 1. Фақат, ёлғиз. 2. Аммо, лекин, бироқ. 3. Зўрға

Офият - соғлиқ, соғайиш; тинчлик

П

Пайкон — 1. Камон ўқининг учи, ўқ учидаги металл башоқ. 2. Тикан. 3. *Маж*. Киприк

Пирахан, пирохан — кўйлак

Помбиқ - пахта

Пуркор — кўп иш қилувчи, ишчан, тажрибали

Р

Раёсат - раислик, бошлиқлик

Рахт - 1. Уй асбоб-анжомиди. 2. Кийим-кечак. 3. Йўл (сафар) юки

Раҳгузор - 1. Қатнов йўл, катта йўл. 2. Ўткинчи

Рифъат - юксаклик, баланд мартабалик

Русух - маҳкамлик, ўрнашиш; барқарорлик, оғишмаслик

С

Солиқа — завқ, майл, истак

Сипехр — осмон, осмон гумбази, фалак

Соир, сойир — 1. Бошқа, ўзга. 2. Сайр этувчи, кезувчи

Сонмоқ - ҳисобламоқ, тахмин қилмоқ, ... деб билмоқ

Соғар — май қадаҳи, май пиёласи

Т

Тажарруд - алоқасизлик, четланиш, ҳамма нарсадан кечиш, ёлғизлик

Тажрид - ортиқча нарсалардан холи қолиш, ажратиш, яқкалаш

Тазаллум - зулмдан шикоят қилиш, зулмдан зорланиш, дод-фиғон

Талаққий — олиш, қабул этиш

Таманно — тилак, истак, орзу

Тарийқ - 1. Йўл, из. 2. Усул, йўсин, қоида, расм. 3. Маслак. 4. Восита, сабаб

Тасбит этмоқ - исботламоқ, эътироф этмоқ

Татаббуъ - бирор нарсанинг кетидан тушиш, изидан бориб текшириш, излаш; назира, ўхшатма

Тахсис - бир нарсани бошқа бир нарсага махсуслаш, тайин этиш, белгилаш

Ташвир — 1. Тўлқин. 2. Фалокат

Таълаф — 1. Созлаш, келишимли қилиш. 2. Тузиш, асар ёзиш, басталаш

Тағйир — ўзгартиш

Турра — кокил, ўрилган соч, сочнинг жингалаклангани

Ф

Фарсуда — 1. Тўзғиган, эскирган, титилган. 2. Ҳорғин; эзилган

Фасоҳат — сўзнинг очик, равшан, ёқимли, қоидага мувофиқ бўлиши; услубнинг чиройлилиги

Х

Хайл — 1. Гуруҳ, тўда, тўп. 2. От-улов тўдаси

Харош — 1. Иўниш, тарошлаш; тирнаш, кириш. 2. Хириллаш, товуш бўғилиши

Ховар — шарқ, кунчиқиш; Ховар шаҳи — Шарқ қуёши, қуёш

Худком — ўз мақсадинигина истовчи

Ш

Шаҳбоз, шоҳбоз - лочин

Ў

Ўсонмоқ, усанмоқ - безмоқ, зерикмоқ, пушаймон бўлмоқ

Қ

Қабо - эркакларнинг узун уст кийими (жубба остидан кийилади)

Қасаба — шаҳарча

Ғ

Ғалтон - юмаланувчи, юмалоқ

Ҳ

Ҳабо - 1. Чанг, тўзон. 2. Бекорга, беҳуда кетказиш, йўқ қилиш

Ҳамвор - текис, силлиқ

ИЗОҲЛАР

1. «Навоийгача турк адабиёти» мақоласи «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1926 йил 1-сонида босилган.

2. «Алишер Навоий» - бу мақола В.М. имзоси билан «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1925 йил 3-сонида эълон қилинган. Уни фитратшунос Ҳ.Болтабоев қуйидаги изоҳлар билан «Ёшлик» журналининг 1991 йил 5-сонида қайта нашрга тайёрлаб эълон қилдирган. Шу манбадан фойдаланилди.

1. **Рубъи маскун** - ер юзи.

2. **Ҳайъатшунос** - астроном.

3. **Таҳсили қавоид фозили улуми нақлия ва такмили фунуни маорифи ақлия** - нақлий ва ақлий фанлар қоидаси, комили.

4. **Муосир** - замондош.

5. **Суфат** - сўфийлик.

6. **Интисоб** - насиб этмоқ.

7. **Ҳаср** - бағишламоқ.

8. «**Бахр ул-аброр**» - Хусрав Дехлавийнинг «Дарёи аброр» асари назарда тутилмоқда. Бундай номланиш Фитрат ва А. Саъдий асарларида ҳам учрайди. Ўша пайтдаги мавжуд кўлёмаларда шундай зикр этилган бўлиши мумкин.

9. **Мужид(д)** - тиришувчи, жиддий ҳаракат қилувчи.

10. Бу фикр Фуод Кўпрулизода, Исмоил Ҳикмат каби улуғ туркийшунослар томонидан ҳам қайд этилган.

11. **Манхус** - бехосият.

12. **Мухотаб** — хитоб (мурожаат) қаратилган киши.

13. **Маъхаз** — материал.

14. **Мусоҳиб** — суҳбатдош, ҳамдам.

15. **Расух** — салоҳият.

16. **Ҳово** — куй.

17. Вадуд Махмуд «форсий бир девон» деганда 1924 йили М. Солижоновнинг кутубхонасидан топилган, дастлаб Навоийга нисбат берилган «Девони Фоний»ни назарда тутган. Чуқур навоийшунос бўлган Фитрат бу девоннинг Навоийники эмас, балки бошқа кашмирлик Фонийнинг девони эканини исбот этганди. Бу ҳақда кўшимча маълумот керак бўлса, Фитратнинг «Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида» мақоласига қаранг: «Маориф ва ўқитғувчи», 1925 йил, 12-сон, 38-41-бетлар.

18. **Модомики** демоқчи бўлса керак.

3. Алишер Навоий таваллудининг беш юз йиллиги муносабати билан ёзилган ушбу «Навоий учун» деган мақола «Ер юзи» журналининг 1925 йил 3-сонида босилиб чиққан.

4. Адабиётшуноснинг «Фузулий Бағдодий (Юбилей муносабати-ла)» номли мақоласи «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1925 йил 4-сонида В.М. имзоси билан босилиб чиққан.

5. Исмоил Ҳикматнинг «Турк адабиёти тарихи» 1925 йилда Бокуда нашр этилган бўлиб, В. Махмуднинг ушбу мақоласи ана шу китобга тақриз сифатида ёзилган. Мақола «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1925 йил 9-10-қўшма сонларида босилган.

6. «Турк шоири Ажзий» мақоласи «Инқилоб» журналининг 1924 йил 11-12-сонларида эълон

қилинган. Бу манбани адабиётшунос Б. Қосимов кичик сўзбоши билан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1989 йил 10 ноябрь сонида қискартириб қайта нашр этган. Мазкур манбани ҳозирлашда профессор Б. Қосимов нашрга тайёрлаган ўша нусхадан аслига қиёслаб фойдаландик.

7. Фитратнинг «Чин севиш» драмасига бағишлаб ёзилган ушбу номдаги мақола «Қизил байроқ» газетасининг 1921 йил 22 сентябр сонида босилган.

8. «Ҳинд ихтилолчилари», театр китоби. А.Фитрат асари. Бу мақола «Туркистон» газетасининг 1923 йил 17 октябр сонида чиққан.

9. «Чўлпоннинг «Булоқлар»и - бу мақола шоир тўпламига ёзилган тақриздир. Мақола-тақриз «Туркистон» газетасининг 1923 йил 10 декабр сонида эълон этилган.

10. Вадуд Махмуднинг жиддий, бироқ охирига етмай қолган мақолаларидан бири - «Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимизда танқидчининг илмий-эстетик қарашлари ўз ифодасини топган. Мақола «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг **1925 йил 4-8-сонларида босилиб чиққан.**

Айрим сўзлар изоҳи:

1. **«Инна мин ал-шеъри лаҳикматун»** - Албатта шеърда ҳикмат бор.

2. **Ҳулул** - етишиш, кўчиш.

3. **Мабдаи** - асоси.

4. **Мабҳас** - баҳс.

5. **Сажияси** — табиати, характери.

6. **Ҳаср қилмоқ** — ажратмоқ.

7. **Саҳв** - хато, адашиш.

8. **Робитаси** - боғланиши.

9. **Ғайри муқаррир** - бетакрор, такрор бўлмаган.

10. **Иттиродсиз** - тартибсиз.

11. **Биттобеъ** - кетма-кет, тобелик билан.

12. **Муҳовара тили** - баҳс, суҳбат тили.

13. **Тамсил** - ўхшатиш.

14. **Мусвадда** - қоралама.

15. **Шайъ** - кенг(тарқалган).

16. **Мустаъмал** - истеъмол қилинган, ишланган.

17. **Таҳдид этилган** - чегараланган.

18. **Истинод** — суяниш, таянч.

11. Мунаққиднинг ушбу «Адабий танқидга бир назар» деган мақоласи А. Саъдийнинг «Ўзбек еш шоирлари» мақоласига жавоб сифатида ёзилган. Мақоланинг биринчи қисми «Туркистон» газетасининг 1924 йил 22 январ, 7 феврал сонларида, қолган бир қисми «Зарафшон» газетасининг 1924 йил 10 апрел сонида босилади. Мақола охирида таҳририят томонидан: «Бошқарма: Бу мақоланинг боши «Туркистон» газетасининг 222-230нчи сонларида босилиб, қоламаси босилмағонлиғи сабаблик, биз ёш адабиётимиз учун унинг аҳамияти борлиғини кўзда тутиб босилишини мувофиқ кўрдик», деган бир изоҳ ҳам ёзилган.

А. Саъдийнинг мақоласи эса «Туркистон» газетасининг 1923 йил декабр, 1924 йил январ сонларида чиққан.

12. Илмий-адабий вазифалар қаршисида. Бу мақола «Зарафшон» газетасининг 1924 йил 21 июн сонидида босилган.

13. «Мустамлакачилик ўз йўлида» мақоласи «Зарафшон» газетасининг 1924 йил 3 сентябр сонидида босилган.

14. «Мактабларда аҳвол» мақоласи В.М. имзоси билан «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1921 йил 15 феврал сонидида босилган.

15. «Болалар тарбияси» мақоласи 1921 йил 21 февралда «Меҳнаткашлар табриги» газетасида босилган.

16. В. Махмуднинг «Маорифимиз» номли ушбу мақоласи матнининг айрим ўринларини топишнинг имкони бўлмади. Мақола аҳамиятини инобатга олиб, ушбу мажмуага киритиш лозим кўрилди. «Камбағаллар товуши» газетаси, 1922 йил 29 июн, 4 июл.

17. «Маориф ишларимиз». Бу мақола «Туркистон» газетасининг 1923 йил 25 март сонидида эълон этилган.

18. «Маориф ишлари тўғрисида мулоҳазалар» номли мақола «Инқилоб» журналининг 1923 йил 9-10-сонларида босилган.

19. Вадуд Махмуд «Маорифимиз, нашриётимиз» деган мақоласини Москвадалиги пайтида ёзган бўлиб, сарлавҳадан кейин қавс ичида «Московдан мактуб» деган қўшимча бор. Мақола В.М. имзоси билан «Зарафшон» газетасининг 1924 йил 14 октябр сонидида босилиб чиққан.

20. Янги давр, янги йўл. Бу мақола ҳам В. Махмуднинг Москва даври ижодидан бир намунадир. Мақола «Зарафшон» газетасининг 1924 йил 17 декабр сонидида эълон этилган.

21. «Каллами, кулоҳми?» Туркия ижтимоий ҳаётидаги воқеликка бағишланган бу мақола «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1925 йил 10-сонидида босилган.

22. «Тил ва ҳарф масаласи». 20-йиллар илмий муҳитида айна масала жиддий баҳс-мунозара объекти бўлган. В. Махмуд бунга ҳам ўз муносабатини биддирган. Мазкур мақола 1925 йил «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1925 йил 5 - 6-сонидида босилиб чиққан.

23. «Яхши эмас». Ўз даврининг маърифий-ижтимоий масалаларига бағишланган бу мақола «Зарафшон» газетасининг 1923 йил 12 апрел сонидида эълон этилган.

24. «Марҳум Шокир Мухторий». Мақола «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1921 йил 12 феврал сонидида босилган.

25. «Туркистонда майхўрлик». Ушбу мақола «Туркистон» газетасининг 1923 йил 24 декабр сонидида эълон қилинган.

26. В. Махмуднинг «Махмудхўжа Беҳбудий» номли манзумаси, «Ай дохий!» деган шеъри Махмудхўжа Беҳбудийнинг вафотига марсия тарзида ёзилган бўлиб, «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1920 йил 8 июл сонидида босилиб чиққан.

27. «Қиш сезгилари» мунаққид назмда ҳам қалам тебратганидан далолат беради. Бу шеърни ўқиган шоир Чўлпон унга «Қор туйғулари» (Ўртоғим «В. М.»га ҳазил) шеърини бағишлаб ёзади.

28. «Р.М. учун» шеърида ўша даврнинг машхур шоири Чўлпонга хос оҳанглар сезилади. Шеър «Зарафшон» газетасининг 1925 йил 18 феврал сонидида босилган.

29. «Қиш», «Талпиниш» каби насрий йўсинда ёзилган кечинмалари «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1925 йилги сонларида эълон этилган.